

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1918 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2017

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Հ 304

*Հրատարակվել է ԵՊՀ ՀՀԻ հրատարակչական
հանձնախմբի երաշխավորությամբ:*

Գլխավոր խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Էդիկ Մինասյան
Գրախոսներ՝ պ.գ.թ., դոց. Էդուարդ Զոհրաբյան
պ.գ.թ., դոց. Հովհաննես Ալեքսանյան

Աշխատության հեղինակներ՝ Արման Եղիազարյան (գլուխ I, գլուխ II՝ 2.2 և 2.3 բաժիններ, գլուխ III՝ 3.1, 3.2 և 3.3 բաժիններ, գլուխ IV՝ 4.1, 4.4 և 4.5 բաժիններ), Մանե Անանյան (գլուխ II՝ 2.1 բաժին), Արա Հովհաննիսյան (գլուխ III՝ 3.5 բաժին), Էդգար Հովհաննիսյան (գլուխ IV՝ 4.2 և 4.6 բաժիններ): Համահեղինակությամբ՝ Արման Եղիազարյան, Մելիք Հովսեփյան (գլուխ III՝ 3.4 բաժին), Արման Եղիազարյան, Հրաժին Վարդանյան (գլուխ IV՝ 4.3 բաժին):

Հ 304 Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները. 1918 թվականից մինչև մեր օրերը: -Եր., ԵՊՀ հրատ., 2017, 244 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների հիմնական իրողություններին՝ 1918 թվականից մինչև մեր օրերը:

Հասցեագրված է սփյուռքագետներին, պատմաբաններին, ինչպես նաև հիմնահարցով հետաքրքրվող ընթերցողներին:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2209-4

© ԵՊՀ հրատ., 2017
© Հեղ. խումբ, 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկրորդ ԽՈՍՔ.....	5
ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՈՒՌՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈԻԼԵՐԸ.....	9
1.1. ՍՓՈՒՌՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ.....	9
1.2. ՍՓՈՒՌՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՅՈՒՄԸ	22
ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.....	43
2.1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԿԱՊԵՐԸ.....	43
2.2. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳՈՒՄ	53
2.3. ԱՐՏԵՐԿՐԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՋԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆԸ.....	63
ԳԼՈՒԽ III. ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.....	68
3.1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	68
3.2. ՍՓՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....	86
3.3. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1944-1964 ԹԹ.....	92
3.4. ՍՓՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ	103
3.5. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.....	121
ԳԼՈՒԽ IV. ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԴԻ ՓՈԻԼՈՒՄ	145

4.1. ՀԱՄԱՍՓՅՈՒՌՔՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ «ՎԵՐԱԴԱՐՁ»-Ը ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԵՎ ԻՆՏԵԳՐՈՒՄԸ ՀՀ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻՆ.....	145
4.2. ԷԶՄԻԱԾԻՆ-ԱՆԹԻԼԻԱՍ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1988- 1990 ԹԹ. ԵՎ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԸ	159
4.3. «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԶԵՎԱԶՍՓԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	173
4.4. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌՔ ԽՈՐՀՐԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԴԵՐԸ ՀՀ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԻ ԱՆՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ	185
4.5. ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	203
4.6. ՀՀ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՉՈՐՐՈՐԴ ՈՒ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ	214
ՎԵՐԶԱԲԱՆ.....	226
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	229

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հարյուրամյակներ առաջ կորսված անկախության վերականգնումը 1918 թ. նոր էջ բացեց հայոց պատմության մեջ: Նոր պետականության հիմնադրումը և նրա հետագա զարգացումն ու կերպափոխումը զգալի ազդեցություն ունեցան Հայոց ցեղասպանության հետևանքով վերջնականապես ձևավորված հայկական Սփյուռքի վրա: Այնուհետև սկիզբ առան Հայաստանի Հանրապետություն-Սփյուռք հարաբերությունները, որոնք 100 տարիների ընթացքում անցել են երեք խոշոր փուլեր՝ Հայաստանի առաջին, խորհրդային (երկրորդ) և երրորդ հանրապետությունների պատմաշրջանները:

Ժամանակային ընդգրկման առումով այդ փուլերը հավասարաչափ չեն, ուստի դրանցից յուրաքանչյուրն ունի նաև բովանդակային տարբեր խորություն: Եթե Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը գոյատևեց թեև ճակատագրական իրադարձություններով լեցուն, բայց միայն երկուսուկես տարի, ապա Հայաստանի խորհրդային Հանրապետությունը՝ շուրջ 70 տարի: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի երրորդ Հանրապետությանը, ապա վերջինս արդեն ունի 25-ամյա կենսագրություն: Սփյուռքի հետ հարաբերությունների առումով երեք հանրապետություններն էլ ունեցել են հարուստ կենսափորձ: Հայաստանի առաջին Հանրապետությունն ըստ էության այդպես էլ չկարողացավ Սփյուռքի հետ հարաբերություններում արձանագրված ձեռքբերումները հասցնել վերջնական հանգրվանի, փոխարենը խորհրդային շրջանում այդ հարաբերությունները, չնայած գաղափարաբանական և քաղաքական երբեմն նույնիսկ բիրտ սահմանափակումներին, արձանագրեցին էական հաջողություններ, որոնց գրավականը Խորհրդային Հայաստանում Սփյուռքի հետ հարաբե-

րությունները զարգացնելու նպատակով ստեղծված կազմակերպությունների (Հայաստանի օգնության կոմիտե, Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերություն, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտե) երկարամյա գործունեությունն էր: Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունն էլ իր հերթին անցել է Սփյուռքի հետ հարաբերությունների երեք ուրույն՝ նորովի հարաբերությունների ձևավորման (1991-1998 թթ.), կապերի վերաթևոթման (1998-2008 թ.) և համապարփակ հարաբերությունների ձևավորման (2008 թվականից սկսած) ենթափուլեր:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ուսումնասիրվածության առումով նշված երեք փուլերից աչքի է ընկնում հատկապես խորհրդային շրջանը: Պետք է նշել նաև, որ Խորհրդային Հայաստանում հրատարակված համապատասխան աշխատությունները կրել են ժամանակի գաղափարաբանական-քաղաքական հակամարտության ազդեցությունը: Զուգահեռաբար խորհրդային իշխանությունների նկատմամբ Սփյուռքի որոշ կառույցների վերապահ վերաբերմունքն իր արտացոլումն է գտել ՀՍԽՀ-Սփյուռք կապերին նվիրված սփյուռքահայ գրականության մեջ: Ուստի ներկայումս Հայրենիք-Սփյուռք կապերին նվիրված այդ շրջանի հետազոտական գրականությանը պետք է վերաբերվել զգուշորեն և քննական հայացքով՝ միաժամանակ չթերագնահատելով գիտական էական նվաճումները:

Զգալի չափով ուսումնասիրվել է նաև ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների արդի փուլը: Հետազոտողները հիմնահարցին անդրադարձել են այս կամ այն տեսանկյունից՝ երբեմն ընդհանրական կերպով ներկայացնելով այդ հարաբերությունների բոլոր բնագավառները՝ քաղաքականից մինչև մշակութային և սոցիալ-տնտեսականից մինչև գիտակրթական, իսկ երբեմն կենտրոնանալով այդ բնագավառներից որևէ մեկի վրա: Կատարվել են թեև ոչ ամբողջական, սակայն էական լուսաբանումներ:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ-Սփյուռք հարաբերություններին Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում, ապա դրանք այդպես էլ մինչև օրս հետազոտության թեմա չեն դարձել:

Ասվածը վկայում է, որ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններն ամբողջական ու նորոպի ուսումնասիրության կարիք ունեն: Պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ նշված հարաբերությունները բոլոր առումներով և բնագավառներով ներկայացնելը մեկ հետազոտության շրջանակները գերազանցող աշխատանք է, ուստի վերլուծության շահեկանությունից ելնելով՝ հարկ է այդ հարաբերություններին անդրադառնալ դրանցում որոշակի համակարգի առկայության և կամ առանձին բնագավառի առումով:

Այդ հրամայականից ելնելով՝ սույն աշխատության մեջ քննության են առնված Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները Հայաստանի երեք հանրապետություններում ստեղծված՝ Սփյուռքի հետ հարաբերությունների պետական մարմինների գործունեության համատեքստում, այսինքն՝ դիտակետում ունենալով Հայրենիք-Սփյուռք այսպես կոչված պաշտոնական հարաբերությունները: Նման ուղղվածությամբ հետազոտությունը խարսխվում է ավելի չափելի քննարկումների վրա, երբ առկա են Սփյուռքի հետ կապերի պետական մարմնի առջև դրված հստակ նպատակներ ու խնդիրներ, սահմանված են դրանց հասնելու հիմնական ուղղությունները, և ակնհայտ է վերջնարդյունքը: Վերջինս համեմատելով սահմանված նպատակների ու խնդիրների հետ՝ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների արդյունավետության ու նպատակայնության առումներով կարելի է հանգել հիմնավոր արդյունքների: Մյուս կողմից, դա հնարավորություն է տալիս դիտարկել Հայրենիք-Սփյուռք պաշտոնական հարաբերությունների զարգացման հետագիծը և այդ հարաբերությունների շրջափուլերը համեմատելով՝ առանձնացնել Հայրենիք-Սփյուռք կապերի հենքային և իրավիճակային ուղղությունները:

Հաշվի առնելով հետազոտության վերոհիշյալ մեթոդական ուղղվածությունը՝ սույն աշխատության մեջ Հայրենիք-Սփյուռք հա-

րաբերություններն ընդհանուր առմամբ բաժանված են երեք շրջափուլերի.

1. Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջան՝ 1918-1920 թթ.,
2. Հայաստանի խորհրդային Հանրապետության շրջան՝ 1921-1991 թթ.,
3. Հայաստանի երրորդ Հանրապետության շրջան՝ 1991 թվականից մինչև մեր օրերը:

Համոզված ենք, որ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների քննության նման մոտեցումը հետազոտությունը դարձնում է առավել նպատակային և արդյունավետ՝ նպաստելով այդ հարաբերությունների բազմակողմանի ճանաչողությանը և նորովի արժևորմանը: Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացման ներկա փուլում նման հետազոտությունը կարող է արժեքավոր լինել նաև որոշումներ կայացնելիս, քանի որ ակնհայտ է դարձնում ինչպես անցյալի արդյունքները, այնպես էլ սխալներն ու բացթողումները:

ԳԼՈՒԽ I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈԻԼԵՐԸ

1.1. ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ

Հայ պատմագիտության մեջ ընդունված է հայոց նորագույն պատմությունը հաշվարկել 1918 թվականից¹: Այդ թվականը նորագույն պատմության սկիզբն է ոչ միայն հայոց, այլև համաշխարհային պատմության համար:

Հայ իրականության մեջ 1918 թվականը նոր էջ բացեց ոչ միայն հայրենիքում, այլև ի սփյուռս աշխարհի: Մինչ այդ գաղութահայությունը զրկված էր հայրենի պետությունից, ավելին, հայրենիքը ոչ միայն չէր կարող որևէ կերպ աջակցել աշխարհում սփռված իր գավակներին, այլև հենց ինքն օգնության կարիք ուներ: Այսպիսով՝ 1918 թվականը նորագույն դարաշրջանի մուտքն էր հայ գաղթաշխարհի համար առաջին հերթին այն տեսակետից, որ ստեղծվել էր հայկական պետություն՝ դրանից բխող բոլոր ակնկալիքներով:

Այդ ժամանակ իրավիճակը մեծապես փոխվել էր հայ գաղթաշխարհում: Ցեղասպանությունից փրկված հարյուր հազարավոր հայեր ցրվել էին աշխարհում՝ մի կողմից ավելացնելով վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող գաղթավայրերի հայության թվաքանակը, իսկ մյուս կողմից՝ ստեղծելով նոր գաղթավայրեր: Այդ ժամանակներից գաղթաշխարհը սկսեց կերպափոխվել (տրանսֆորմացվել)՝ գաղթա-

¹ Տե՛ս **Պ. Հովհաննիսյան**, Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հիմնահարցին նվիրված համաժողով, ՊԲՀ, 1993, № 4, էջ 148-161:

վայրային իրականությունից անցում կատարելով դեպի աշխարհայացքային և կազմակերպական առումներով որակապես տարբերվող նոր մակարդակ՝ «սփյուռքյան ձևաչափ»։ Վերջինիս կարևոր բնութագրիչներն էին.

1. հայրենի պետության՝ որպես աշխարհասփյուռ հայությանը միավորող գործոնի գոյությունը, որի շնորհիվ սկիզբ առավ Հայաստանի Հանրապետություն-Սփյուռք հարաբերությունների պատմությունը,
2. Հայոց ցեղասպանությունից հետո գաղթաշխարհի հայության թվի եռապատկման հետևանքով բազմաթիվ համայնքներում նոր իրավիճակի ձևավորումը,
3. ցեղասպանության հետևանքով հայրենիքը լքած հայության՝ քանակապես և որակապես ազդեցիկ դիրքի հասնելը գաղթաշխարհում, որի պատճառով Սփյուռքը սկսեց դիտարկվել գլխավորապես որպես Ցեղասպանության հետևանք²,
4. համասփյուռքյան կազմակերպությունների գործունեության ընդարձակումը և աստիճանաբար նմանատիպ նոր կազմակերպությունների ստեղծումը, որը հետևանք էր վերոհիշյալ նոր իրողությունների պայմաններում հայությանը համախմբելու և ուղղորդելու պատմական անհրաժեշտության գիտակցման³,
5. 1920 թ. Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո աշխարհասփյուռ հայության և հատկապես Սփյուռքի քաղաքական կազմակերպությունների նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը և մի պահ նույնիսկ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից հա-

² Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Ե., 1985, էջ 49:

³ Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարության հաստատումը Սփյուռքում. «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծումը (հայեցակարգային որոշ դիտարկումներ), «Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918-1985 թթ.» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, Ե., 2011, էջ 48:

րաբերությունների խզումն արտասահմանի հայության հետ վերջինիս ստիպեցին կենտրոնանալու սեփական կյանքի կազմակերպման հիմնախնդրի վրա՝ ձևավորելով հայկական համասփյուռքյան կազմակերպությունների համակարգեր:

Մփյուռքի պատմության պարբերացման համար կարևորագույն նախապայմանը Մփյուռքի և համապատասխան հասկացության ի հայտ գալու ժամանակաշրջանի ճշգրտումն է:

Հ. Մելիքսեթյանը կարծում է, որ Մփյուռքը սկսել է կազմավորվել Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ հարյուր հազարավոր հայեր հայտնվել են հին գաղթավայրերում, վերջնականապես ձևավորվել 1920-ական թթ., և մեզանում շրջանառության մեջ է դրվել «Ցրոնք» կամ «Մփյուռք» տերմինը⁴: Ի դեպ, նա համարում է, որ Մփյուռքի կազմավորումը տեղի է ունեցել Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը զուգահեռ: Այդ ժամանակ սփյուռքահայության թվաքանակը հասնում էր շուրջ մեկ միլիոնի⁵:

Կ. Դավաթյանը գաղթաշխարհի «սփյուռքացման» գործընթացն ընդլայնում է Լոզանի խորհրդաժողովից (1923 թ.) մինչև 1931-1932 թթ. ընկած ժամանակահատվածը, երբ գաղթական հայությունը հիմնավորվեց տարբեր երկրներում, «թարմացրեց» գոյություն ունեցող ու մարող գաղթավայրերը և ձևավորեց ազգային հավաքական կեցություն՝ ընդհանրական Մփյուռք անվանումով⁶:

Ըստ էդ. Մելքոնյանի՝ հայ իրականության մեջ «Մփյուռք» հասկացությունը ծնունդ է առել 1920-ական թվականներին, երբ Հայոց ցեղասպանությունից փրկված հարյուր հազարավոր հայերը, զրկված հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունից, ցրվեցին աշխարհում և գիտակցելով կատարվածի ճակատագրական նշա-

⁴ Տե՛ս Հ. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 4:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49-53:

⁶ Տե՛ս Կ. Դավաթյան, Հայ Մփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Ե., 2004, էջ 75:

նակությունը, գաղթաշխարհն իր՝ որակապես այդ նոր փուլում սկսեցին անվանել Սփյուռք⁷:

Ամփոփելով վերոբերյալը՝ կարող ենք նշել, որ Սփյուռքի աստիճանական ձևավորումը տեղի է ունեցել Հայոց ցեղասպանությունից հետո, և 1920-ական թթ. հայկական իրականության մեջ հայտնվել է «Սփյուռք» հասկացությունը:

1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին Հանրապետության իշխանությունները փորձ կատարեցին ամրապնդելու կապերը գաղթաշխարհի հայության հետ: Սակայն հայկական անկախ հանրապետությանը վիճակված էր կարճատև գոյություն, և շուտով գաղթաշխարհի հայությունը ստիպված եղավ հարաբերություններ «կառուցել» հայկական նոր պետության՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ, որի քաղաքական և ազգային առաջնահերթությունները սահմանվում էին ձևավորվող Խորհրդային Միության իշխանությունների կողմից: Ստեղծվեց նոր իրավիճակ, որն ուներ հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. 1921 թ. գաղթաշխարհում հաստատվեցին Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարները, որոնք անմիջապես ձեռնամուխ եղան արտասահմանի հայության կյանքի կազմակերպման խնդրին,
2. հայկական քաղաքական կազմակերպություններն այդուհետև ստիպված եղան գործունեություն ծավալել բացառապես արտասահմանում,
3. ձևավորվեց որոշակի հակադրություն Խորհրդային Հայաստանի և արտերկրի հայության շրջանում գործող ամենազդեցիկ կազմակերպությունների միջև,
4. արտերկրի հայության նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների վերաբերմունքը սկսեց մեծապես ա-

⁷ Տե՛ս **В. Дятлов, Э. Мелконян**, Армянская Диаспора: очерки социокультурной типологии, Е., 2009, с. 42-43. Տե՛ս նաև **Է. Մելքոնյան**, Սփյուռք, «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 9:

ծանցվել վերոհիշյալ կազմակերպությունների նկատմամբ դիրքորոշումից, որոնց գործունեությունը երկրում արգելված էր,

5. Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն արտերկրի հայության հետ հարաբերվելու համար 1921 թ. ստեղծեցին Հայաստանի օգնության կոմիտեն, որի գործունեությունը գաղթաշխարհում հաջողված համարել չի կարելի նշված հակադրությունների պատճառով:

Նոր իրողությունների պայմաններում Սփյուռքում տարերայնորեն սկիզբ առավ ինքնակազմակերպման գործընթացը, որի առաջնեկը 1921 թ. մի շարք հասարակական-քաղաքական բնույթի կազմակերպությունների միավորման արդյունքում վերջնականապես ձևավորված Ռամկավար ազատական կուսակցությունն էր⁸:

Այսպիսով՝ հնարավոր է վեր հանել նաև Սփյուռքի, որպես ազգային համակեցական միջավայրի որոշ էական առանձնահատկություններ: Սփյուռքը, դատելով վերոհիշյալից, իրենից ներկայացնում էր գաղթաշխարհի՝ ընկերային և արժեքային առումներով որակապես նոր մակարդակ, որին բնորոշ էին.

1. հայրենիքի հետ խիստ սահմանափակ հարաբերությունների առկայությունը, որի պայմաններում արտերկրի հայությունը ստիպված էր ապավինել միմիայն սեփական հնարավորություններին,
2. արտերկրի հայության շրջանում համասփյուռքյան բնույթի կազմակերպությունների գործունեության ծավալումը,
3. այդ կազմակերպությունների շուրջ քաղաքական, մշակութային, կրթական, բարեգործական, երիտասարդական, լրատվական և այլ համասփյուռքյան կառույցների ցանցի ստեղծումը,

⁸ Տե՛ս **Կ. Դավաթյան**, Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմություն (1921-1940), գիրք I, Ե., 1999, էջ 13, 21:

4. հայկականության պահպանության առավել ընդգրկուն միջավայրի ձևավորումը:

Կարևոր է նաև նշել, որ, ի տարբերություն գաղթաշխարհի, երբ տարբեր ընկերային ու արժեքային համակարգերում հայության գոյատևման և համարկման խնդիրների պարզաբանումը նախատեսում էր ի սկզբանե տարբերակված և առանձին մոտեցում, ապա սփյուռքյան իրականությունը, պայմանավորված համասփյուռքյան կազմակերպությունների շուրջ ձևավորված ազգային համակեցական միջավայրերի գոյության հետ, հայկականության պահպանության առումով պահանջում է նախևառաջ Սփյուռքի ընդհանրական դիտարկում: Սփյուռքում առավել կարևոր են դառնում անբողջական գործընթացները: Այդ առումով առաջին հորիզոնականում Սփյուռք համակեցության աշխարհագրական, ժողովրդագրական, պատմական, մշակութային, հոգևոր-կրոնական և այլ հենքերի առկայությունն է և դրանց պահպանման մակարդակը: Եթե գաղթաշխարհի պարագայում բացակայում էր աշխարհագրական հենքը, ապա այժմ Սփյուռքը ստանում է նաև աշխարհագրական հենք՝ համաշխարհային սահմաններ: Այդ սահմաններում որպես հայապահպանության գրավական են դիտարկվում համակեցության բոլոր հենքային արժեքները:

Սփյուռքի ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն թողեց նաև այն իրողությունը, որ 1930-ական թթ, սկզբներին խզվեցին Խորհրդային Հայաստանի հարաբերությունները նաև համասփյուռքյան մյուս ազգային կուսակցությունների (ՄԴՀԿ, ՌԱԿ) հետ: Ուստի ազգային կուսակցությունները ստանձնեցին սեփական հնարավորություններով Սփյուռքը կազմակերպելու առաքելությունը՝ ձևավորելով կուսակցական համակարգեր:

Հարկ է հիշել, որ ազգային կուսակցություններից ամենախոշորը՝ ՀՅԴ-ն խորհրդային իշխանությունների կողմից ի սկզբանե հայտնվել էր մերժվածի կարգավիճակում, ուստի ավելի վաղ էր ձեռնամուխ եղել Սփյուռքը համախմբելու առաքելությանը: 1921 թ. Հա-

յաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարությունը տեղափոխվեց Սփյուռք: Փաստորեն, գաղթավայրերում հաստատվեցին քաղաքական գործիչներ, պետության նախկին ղեկավարներ, անձինք, որ կանգնած էին եղել 1890-ական թթ. սկիզբ առած հայ ազատագրական շարժման ակունքներում, անցել էին այդ շարժման ողջ ընթացքը, կազմակերպել հայության տարբեր հատվածների ինքնապաշտպանությունը Ցեղասպանության ժամանակ, պայքարել անկախ պետականության ստեղծման համար, հիմնադրել Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը, անցել իշխանության և կազմավորել պետական կառույցներ: Նրանց հաստատվելը Սփյուռքում չէր կարող կարևոր արդյունքներ չարձանագրել և մասնավորապես այն համայնքներում, որտեղ լուրջ դերակատարություն ունեւ շՅԴ-ն:

Դեռևս 1924 թ. Ն. Աղբալյանը կարծում էր, որ «անհրաժեշտ է, որ արտասահմանի հայությունը, բոլոր գաղութները ստեղծեն բարձրագույն կազմակերպություն մը համապատասխան ճյուղավորումներով: Կազմվին գավառային, շրջանային մարմիններ, որոնք միավորված ըլլան կեդրոնական խորհրդի մը հատուկ և համապատասխան սահմանադրությամբ: Տեսակ մը բարոյական պետություն, անհայրենիք պետություն, պետական ստորոգելիներով, ազգային և միջազգային իրավական կարգերով: Այդ մարմինը գերագույն մարմինն է արտասահմանի հայության, իր շուրջը պիտի համախմբէ բոլոր ցրված գաղութներու հայությունը, անոնց ազգային, մշակութային, տնտեսական գործունեությունները՝ պետության և քաղաքացիական փոխհարաբերություններով: Մյուս կողմէ ամեն գաղութ իր ապրած շրջանակին մեջ պիտի մեկուսանա, չպիտի ըլլա քաղաքացի իր ապրած երկրին, այս անջատումով միանալու համար իր ազգային, ի ազգայնության համապատասխան կազմակերպության, որ պետք է ճանաչվի նաև Ազգերի դաշնակցության կողմէ»⁹: Ակնհայտ է, որ խոսքը սփյուռքահայության կազմակերպման մի ամփոփ հայեցակարգի մասին է, որի հիմնադրություններն էին.

⁹ «Յուսաբեր», Կահիրե, 22.01.1924:

1. համահայկական կառույցի ստեղծումը,
2. կառույցի շրջանակներում տարածաշրջանային և տեղական ենթակառույցների ձևավորումը,
3. կառույցի «սահմանադրության» ընդունումը,
4. կառույցի շրջանակում «անհող/անհայրենիք պետության» կազմավորումը,
5. պետությանը բնորոշ կառույցների հիմնումը,
6. սփյուռքահայության համախմբումը և նրա մշակութային, ազգային և տնտեսական կյանքի համակարգումը,
7. «անհող/անհայրենիք պետության» ներսում պետություն-քաղաքացի փոխհարաբերությունների ստեղծումը,
8. ներազգային կենսագործունեության միջավայրի ձևավորումը,
9. Ազգերի լիզայի կողմից հայերի «անհող/անհայրենիք պետության» ճանաչումը:

Զարգացնելով Ն. Ադբալյանի տեսակետը՝ Վ. Նավասարդյանը գրում էր. «Մեր գլխավոր մտահոգությունը պիտի լինի յուրաքանչյուր գաղութի հայություն իբրև համայնք, իբրև մեկ ուրույն ազգային միավոր խմբել և համաձայն ժամանակակից պետական իրավունքի և ըմբռնումների օժտել նրան իր ներքին ազգային-կուլտուրական գործերը վարելու անհրաժեշտ իրավունքներով»¹⁰: Նա կարծում էր, որ «հայրենիքը չէ բացառաբար, որ հիմ պիտի դառնա որևէ հավաքականության ամբողջացման, պահպանման և իրավական գոյության»: «Հայրենիք» ասելով՝ նա նկատի ուներ հայրենի տարածքը, ուստի հիմնական գաղափարը այդ տարածքից դուրս ապատարածքային սկզբունքով համախմբվելու հնարավորությունն էր, քանի որ համախմբման համար հենքային նշանակություն ունի «ազգությունը, որ իր շուրջն է համախմբում բոլոր նրանց, որոնք մինևույն ազգի պատկանելության զգացումը ունեն»¹¹:

¹⁰ Վ. Նավասարդյան, Դաշնակցության քաղաքական ուղին, Կահիրե, 1925, էջ 83:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 86-87:

Այս հայեցակետը ողջ Մփյուռքում տարածելու համար ՀՅԴ-ն փորձեց կազմակերպել համասփյուռքյան համագումար՝ հրավիրելով նաև ՄԴՀԿ և ՌԱԿ ներկայացուցիչներին: Վերջիններս թեև սկզբում համաձայնեցին¹², սակայն հետո հրաժարվեցին համագումարին մասնակցելուց¹³:

Փաստորեն, Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարությունը հաստատվելով Մփյուռքում՝ ակտիվորեն շարունակեց իր գործունեությունը հայությանը համախմբելու տեսլականով: Այս կապակցությամբ Ս. Վրացյանը գրում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին. «Կազմակերպելով և բարեշինելով հանդերձ իր ներքին կյանքը, Հայ Մփյուռքը չմոռացավ ու չկտրվեց Մայր Հայրենիքից, իրեն միշտ զգաց Հայրենիքի մեկ մասը՝ մի տեսակ «Հոգևոր Հայաստան»: ՀՈԳԵՎՈՐ Հայաստանը չփորձեց իրեն հակադրելու ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ Հայաստանին, թեև վերջինս ուրացավ և դավադրեց նրա դեմ»¹⁴:

Ակնհայտ է, որ աշխարհասփյուռ հայության հոգևոր հավաքականությունը սկսել էր կոչվել «Հոգևոր Հայաստան»: Գ. Նժդեհը գրում էր. «Կա՛ հայությունը հոգեբանորեն կենտրոնացնելու, նրան իբրև հասարակություն կերպավորելու մի գործոն-Հայ հեղ. դաշնակցությունը»¹⁵: Մեծ հայորդին այնուհետև շարունակում էր. «Կտրված մայր հողից և հայրենի ժողովրդի կենցաղից՝ նա (իմա՛ սփյուռքահայությունը) դարձել է հոգեպես անհող և անհայրենիք: ...Հայաստանից դուրս, օտարության մեջ, միայն Ցեղի գաղափարն ու պաշտամունքը կարող են փոխարինել հայրենի հողն ու ժողովուրդը: ... Այսօր, մխիթարության ու հպարտանքի երկու առարկա ունենք-Ցեղային Շարժումը և մեր մարտական ուժը: Ապրեցե՛ք երկուսն էլ,

¹² «Յուսաբեր», 11.07.1925:

¹³ Վ. Նաասարդեան, նշվ. աշխ., էջ 96:

¹⁴ Ս. Վրացյան, Խոսք ընդ ուսուցչի. Ս. Տ. Գևորգ Զ սրբ. կաթողիկոսին, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», 2009, էջ 205:

¹⁵ Գաբեզին Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, Ե., 2002, էջ 172:

որ ապրեք իբրև Ազգ և Հայրենիք»¹⁶: Ընդհանրապես, նա մշակել էր «Երբե՛ք և ոչ մի տեղ՝ առանց հոգևոր Հայրենիքի»¹⁷ կարգախոսը:

Այսինքն՝ ըստ Ս. Վրացյանի և Գ. Նժդեհի, ՀՅԴ-ն աշխարհում ցրված հայությանը որպես մեկ հավաքականություն (հասարակություն) ձևավորելու փորձ էր կատարում, որը իրականացվում էր ինչպես առանձին գաղթօջախներում՝ դրանք վերածելով կազմակերպված համայնքների, այնպես էլ համասփյուռքյան սահմաններում: Սակայն հայության «հոգևոր» հավաքականությունը չէր ունենալու գծված սահմաններ: Այն ունենալու էր համասփյուռքյան ընդգրկում: Կար Հայաստանի խորհրդային Հանրապետություն, որն անկախ չէր: Այն քաղաքական դրդապատճառներով աստիճանաբար կտրում էր կապերը սեփական Սփյուռքի հետ: Միննույն ժամանակ կար աշխարհում սփռված հայություն և ի դեմս հայկական կուսակցության ղեկավարության՝ կար նաև հայության տարբեր հատվածների քաղաքական ղեկավարություն: Ստիպված լինելով կտրվել մայր հայրենիքից, ապրել առանց նրա, այն օտար հողում փորձ էր կատարում ստեղծելու «հոգևոր Հայաստան», մի իրականություն, երբ աշխարհասփյուռ հայությունը ղեկավարվում, ուղղորդվում է, երբ ստեղծվում են նրա ներքին կյանքի տարբեր բնագավառները կարգավորող կառույցներ ու կազմակերպություններ: «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծման համար նախևառաջ հիմք էր ընդունվում ՀՅԴ կազմակերպական կառույցը: Առաջին հերթին շեշտը դրվում էր ՀՅԴ տարածքային, տեղական կառույցների վրա, որոնք տարբեր համայնքներում ձեռք էին բերում նաև համայնքային ղեկավարության գործառույթներ: Ա. Սահակյանը, նկարագրելով 1920-ական թթ. Մերձավոր Արևելքի գաղթավայրերում ՀՅԴ իրականացրած գործունեությունը, մասնավորապես ընդգծում է. «...ընկերները թափով նվիրվեցան աշխատանքի: Որքան արագ գլուխ գար մեր կոմիտեներու կազ-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 480:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 82:

մությունը, եւ որքան ուժեղ ըլլային անոնք, այնքան դյուրին պիտի ըլլար ընդհանուր համակարգություն մտցնել ժողովուրդին մեջ»¹⁸:

«Հոգևոր Հայաստան»-ի գաղափարախոսների (Ս. Վրացյան, Գ. Նժդեհ, Ն. Աղբալյան, Լ. Շանթ և այլք) ջանքերով Սփյուռքում աստիճանաբար ի հայտ են գալիս մշակութային, կրթական, կանանց, երիտասարդական, բարեգործական և այլ բնույթի կազմակերպություններ, միություններ և հաստատություններ, իսկ արդեն իսկ գոյություն ունեցող նմանատիպ կազմակերպություններն ու միությունները ավելի են ընդարձակում իրենց գործունեությունը: Նմանատիպ կառույցների գործունեությունը ուներ մի քանի տարածական շրջանակ: Այն երբեմն ընդգրկում էր որևէ առանձին վերցրած համայնք, երբեմն ունենում տարածաշրջանային, իսկ երբեմն էլ՝ համասփյուռքյան տարածքում¹⁹: Երիտասարդ սերնդի շրջանում սկսում է տարածվել նաև ազգայնական դաստիարակություն: Սփյուռքի երիտասարդության համար ստեղծվում են «Ցեղակրոն ուխտեր»²⁰:

«Հոգևոր Հայաստան»-ի ձևավորման գործընթացն ավարտվեց քաղաքական կառույցի հիմնադրմամբ, որը սկզբում կոչվում էր «Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակություն», որը շարունակում էր 1920-ական թթ. սկզբին գոյություն ունեցող Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատվիրակության գործունեությունը, իսկ այնուհետև վերանվանվեց «ՀՅԴ հայ դատի հանձնախումբ»՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ²¹: Հանձնախմբի գործունեությունը նպատակաուղղված էր հայկական պահանջատիրության արծարծմանը տարբեր երկրներում և կազմակերպություններում: Դրանով իսկ աշխարհասփյուռ հայությունն իրականացնում էր սեփական քաղաքականությունը, որը, ճիշտ է, ուներ սահմանափակ (գրեթե միայն պահանջատիրության) բնույթ, սակայն, միևնույն ժամանակ,

¹⁸ «Պատմագրություն Հայ յեղափոխական դաշնակցության», քառահատոր շարք, հ. Դ, Ե., 2003, էջ 323:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 305-340:

²⁰ Տե՛ս **Ս. Բարսեղյան**, Ցեղակրոն շարժումը, Ե., 2009:

²¹ Տե՛ս «Պատմագրություն Հայ յեղափոխական դաշնակցության», հ. Դ, էջ 308:

համահայկական շահի ընդգրկում: Այդ պատճառով «Հայ Դատ» հասկացությունը շուտով ձեռք բերեց համասփյուռքյան, իսկ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից (1991թ.) հետո նաև՝ համահայկական տարածում:

Պետք է նշել, որ «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծման գործընթացը պատմական անհրաժեշտություն էր և անխուսափելիորեն ստեղծվելու էր սեփական հայրենիքից հարկադրաբար կտրված ապրելու պայմաններում: Սակայն յուրաքանչյուր, թեկուզ անխուսափելի գործընթաց ունենում է առաջնորդներ: Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարներն էին այն առաջնորդները, որոնք ներմուծեցին «Հոգևոր Հայաստան»-ի գաղափարը և իրենց գործունեությամբ իրականություն դարձրեցին այն: Որպես հայ ազատագրական շարժման և հայկական պետության ղեկավարներ՝ նրանք վաղուց արդեն թրծվել էին համահայկական շահերի բովում: Նրանց ջանքերով և անմիջական աշխատանքով է, որ ստեղծվեց «Հոգևոր Հայաստան»-ը՝ աշխարհասփյուռ հայության հատվածներին համախմբող «անհող պետություն»-ը հայրենիքի սահմաններից հեռու:

Պատահական չէ, որ Խորհրդային Հայաստանի հետ կապերի խզումից հետո համանման միավորիչ աշխատանքներով սկսեցին զբաղվել նաև Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան, Ռամկավար ազատական կուսակցությունները և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը: Նրանց ջանքերով ստեղծվում են մշակութային, կրթական, երիտասարդական, բարեգործական և այլ բնույթի կազմակերպություններ ու հաստատություններ: «Հոգևոր Հայաստան» հասկացությունը, որը իրենից ընդհանուր առմամբ ներկայացնում էր աշխարհասփյուռ ազգի հոգևոր (գաղափարական) հավաքականություն, անկասկած, ամբողջացվեց մյուս կուսակցությունների և կազմակերպությունների՝ համանման նպատակներ հետապնդող գործունեությամբ: Միմյանցից առանձին՝ նրանք ավարտին էին հասցնում աշխարհասփյուռ ազգի համախմբման գործընթացը:

Թեև սփյուռքահայությունը տարանջատված էր տարբեր կազմակերպությունների միջավայրերում, կար մի բաղադրիչ, որը միավորում էր նրանց բոլորին: Դա համահայկական էր, համահայկական շահը: Հենց համահայկական շահն էր, որ տարաբնույթ, երբեմն նույնիսկ միմյանց դեմ պայքար մղող հայկական կուսակցությունների և կազմակերպությունների գործունեությանը հաղորդում էր համասփյուռքյան ընդգրկում: Համահայկական շահի գիտակցումն էր, որ Սփյուռքի կուսակցություններին մղում էր ստեղծելու տարաբնույթ ուղեկից կազմակերպություններ հիմնականում ապակուսակցական սկզբունքով: Այդ պատճառով այս կամ այն կուսակցության և կազմակերպության ստեղծած կառույցներն ու միությունները հայության կողմից սկսում էին ընկալվել որպես զուտ հայկական՝ կուսակցական կամ կազմակերպական հիմքը մղելով երկրորդ պլան: Վերջինս էլ հնարավորություն էր տալիս նրանց՝ գործունեության սահմաններն ընդարձակելու, այդ սահմաններում հայության նորանոր խմբեր ընդգրկելու: Համահայկական շահն էր, որ Հայ Դատի լուծման պայքարի շուրջ հաճախ միավորում և համատեղ գործունեության էր մղում Սփյուռքի ազդեցիկ կազմակերպություններին:

1.2. ՄՓՅՈՒՌՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄԸ

Մփյուռքի պատմության պարբերացումը հաճախ է դարձել ուսումնասիրողների ուշադրության առարկա: Նրանք խնդրին անդրադարձել են տարբեր դիտանկյուններից և արդյունքում առաջարկել ուշագրավ պարբերացումներ: Ստորև կանդրադառնանք դրանցից հիմնականներին:

Կ. Դավաքյանը կատարել է Մփյուռքի պատմության երկու կարգի պարբերացումներ՝ ելնելով Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերությունների հիմնական զարգացումներից և Մփյուռքի պատմության հիմնական փուլերից: Նա Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերությունները՝ դրանցում առկա սկզբունքներից և կապերի աստիճանական ընդլայնման գործընթացից ելնելով, բաժանում է հետևյալ ժամանակաշրջանների.

- ա. առաջին շրջան, երբ դրանց հիմքում խարսխվում էր ազգային միասնության սկզբունքը և շեշտադրում կատարվում էթնիկ նույնության վրա, որն ընդգրկում էր 1921 թվականից մինչև 1920-ական թթ. կեսերն ընկած ժամանակաշրջանը.
- բ. երկրորդ շրջան, երբ հարաբերությունների հիմքում դրվեց դասակարգային շերտավորման սկզբունքը և անհաշտ թշնամանք ձևավորվեց Մփյուռքի հայկական կուսակցությունների նկատմամբ: Սկսվեց Մփյուռքի հիմնական հատվածի օտարման գործընթացը հայրենիքից: Այս ժամանակաշրջանը ձգվում է 1920-ական թթ. երկրորդ կեսից մինչև 1960-ական թթ. սկիզբը.
- գ. երրորդ շրջան, երբ հարաբերությունների հիմքում դրված էր քաղաքական շերտավորման սկզբունքը: Այս ժամանակաշրջանում, որն ընդգրկում է 1960-ական թթ. սկզբից մինչև 1988 թվականը, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները հարաբերություններ են հաստատում Ռամկավար ազատական և Մոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություններ

րի հետ՝ թշնամանք տածելով միայն Հայ հեղափոխական դաշնակցության նկատմամբ: 1964 թ. ստեղծվում է Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն, որն իրականացնում է ծավալուն գործունեություն:

- դ. չորրորդ շրջան, երբ աստիճանաբար վերացվում են բոլոր տեսակի շերտավորումները և ազատ հարաբերություններ են հաստատվում Հայրենիքի և Սփյուռքի միջև: Այդ շրջանը սկիզբ առավ Սպիտակի երկրաշարժից հետո և շարունակվում է մինչ օրս²²:

Կ. Դալլաքյանը Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների 1918-1920 թթ. ժամանակաշրջանը չի ընդգրկել իր կազմած՝ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ժամանակագրության մեջ՝ այն ներկայացնելով ներածության կարգով: Պատճառն այն է, որ նորանկախ Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարությունը ժամանակ չի ունեցել ծավալուն կապեր հաստատելու Սփյուռքի հետ՝ բավարարվելով միայն դժվարին դրության մեջ հայտնված հանրապետությանը Սփյուռքի օժանդակությունն ապահովելուն ուղղված քայլեր ձեռնարկելով²³:

Նա փորձել է փուլերի բաժանել նաև բուն Սփյուռքի պատմությունը: Ըստ նրա՝ ընդհանուր առմամբ կարելի է կատարել հետևյալ պարբերացումը.

- ա. գոյավորման փուլ (1920-ական թթ.), երբ գաղթաշխարհից անցում է կատարվում դեպի սփյուռքյան իրականություն.
- բ. ինքնահաստատման փուլ (1930-1950-ական թթ.), երբ կայանում է սփյուռքահայ կյանքը, և ձևավորվում սփյուռքահայության հավաքական կեցության միջավայրը.
- գ. զարթոնքի փուլ (1960-ական թվականներից մինչև մեր օրերը), երբ Սփյուռքում զարգացում են ապրել կրթությունն ու

²² Տե՛ս Կ. Դալլաքյան, Հայ Սփյուռքի պատմություն, էջ 23-51:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22-23:

մշակույթը, ազգային-հոգևոր կյանքը և քաղաքական միտքը՝ ի դեմս Հայ դատի արդար լուծման համար մղվող պայքարի²⁴:

Կ. Դավաքյանը Սփյուռքի պատմության պարբերացումը ներկայացնում է գլխավորապես Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունների լույսի ներքո: Թեև նա փորձ է կատարել փուլերի բաժանելու նաև Սփյուռքի պատմությունը՝ այնտեղ տեղի ունեցող հիմնական զարգացումների հենքի վրա, սակայն նրա մոտեցումն ակնհայտորեն թերի է, քանի որ Սփյուռքի պատմությունը բաժանելով գոյավորման, ինքնահաստատման և զարթոնքի փուլերի՝ հեղինակը դրանք հստակորեն ընդգծված ենթափուլերի չի բաժանել: Ուստի խիստ ընդհանրական այդ բաժանումն էական հետևությունների հիմք լինել չի կարող:

Ուսումնասիրողներից Ա. Բադալյանը մասնավորապես անդրադարձել է Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք կապերի պատմության պարբերացման խնդրին: Նրա կարծիքով՝ այդ կապերի պատմությունը կարելի է բաժանել երկու փուլի՝ 1921-1937 և 1945-1990 թթ.²⁵: Առաջին փուլում Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը քայլեր է ձեռնարկել Սփյուռքի հետ կապերն առավել արդյունավետ դարձնելու համար, սակայն 1937 թ. խզել է կապերը նրա հետ²⁶: Խզման ժամանակաշրջանն ընդգրկում է 1937-1945 թթ., որից հետո Ի. Ստալինը մեղմացրել է վերաբերմունքը Սփյուռքի նկատմամբ: Դարձյալ որոշվել է Սփյուռքի հետ կապերը դարձնել առավել արդյունավետ՝ հիմք ընդունելով հայապահպանությունը և Խորհրդային Հայաստանի քարոզչությունը²⁷:

Սփյուռքի պատմության պարբերացմանը որոշ ընդհանուր գծերով անդրադարձել են նաև արտերկրում:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78, 132-151:

²⁵ Տե՛ս **Ա. Բադալյան**, Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք կապերի պատմության փուլերը, «Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918-1985 թթ.» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, էջ 69-76:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69-72:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73-74:

Խ. Թուրքյանը Սփյուռքի պատմությունը բաժանում է հետևյալ փուլերի.

ա. 1923-1965 թթ.՝ վերականգնման կամ վերակառուցման փուլ, երբ աստիճանաբար գաղթաշխարհի հին ու նոր շերտերի ջանքերով ձևավորվում է Սփյուռքը, և հին կազմակերպություններից բացի՝ ստեղծվում են նաև նորերը.

բ. 1965-1988 թթ.՝ մարտահրավերների փուլ, երբ Սփյուռքում տեղի ունեցող կերպափոխումները սկսում են վտանգել վերակառուցման ժամանակաշրջանի ձեռքբերումները և ազգային արժեքների ու մասնավորապես լեզվի պահպանության միջավայրը: Միաժամանակ վերականգնվում են կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ: Կարևորագույն խնդիրներից մեկը Սփյուռքում սկիզբ առած այսպես կոչված «սերունդների պայքար»-ն էր, որն արտահայտվում էր ի դեմս Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների ու Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հայրենիքից արտաքսվածների միջև գաղափարաբանական հակասությունների: Այն առնչվում էր նաև Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների նկատմամբ թշնամական կամ բարեկամական մոտեցումների առկայությանը.

գ. 1988 թվականից մինչև մեր օրերն ընկած շրջափուլ, որը բնորոշվում է Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումով և Սփյուռքի էլիտաների միջև մղվող պայքարով²⁸:

Խ. Թուրքյանի կողմից ներկայացվող պարբերացումը պարունակում է էական ընդգծումներ, որոնք օգնում են խորությամբ ըմբռնելու Սփյուռքի պատմության զարգացման մի շարք առանձնահատկություններ:

²⁸ Տե՛ս **Kh. Tölölyan**, *Elites and Institutions in the Armenian Transnation, Diaspora*, *A Journal of Transnational Studies*, vol. 9, № 1, spring, 2000, pp. 107-136.

Ս. Փեթթին առանձնացնում է Սփյուռքի պատմության երեք փուլ.

- ա. Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո մինչև 1960-ական թթ. սկիզբը, երբ սփյուռքահայության մեջ գերիշխողը Խորհրդային Հայաստան ներգաղթի գաղափարն էր, որը փուլային տարբերակով իրականացվում էր խորհրդային իշխանությունների կողմից.
- բ. 1960-ական թթ. սկզբից մինչև Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը, երբ արտերկրի հայությունն ինքն իրեն համարում էր այլևս բնակության պետության մշտական բնակիչ, սակայն շարունակում զբաղվել ազգային խնդիրների լուծմամբ.
- գ. Հայաստանի քաղաքական անկախության շրջան, երբ սկսում է վերականգնվել ազգային միասնության (էթնիկ ընդհանրության) գաղափարը²⁹:

Նման բաժանումը թեև հիմնվում է Սփյուռքի զարգացման ընթացքում տեղի ունեցած կարևոր իրողությունների վրա, սակայն ակնհայտորեն ամբողջական համարվել չի կարող:

Հետաքրքրական է նաև «Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններ. անկախությունից 20 տարի անց» վերնագրով զեկույցի մեջ տեղ գտած՝ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների պատմության պարբերացումը: Այն հանգում է հետևյալին.

- ա. նախապատերազմական փուլ (1920-1945 թթ.), երբ հայկական իրականությունը երկփեղկված էր և տեղի էր ունենում «զուգահեռ» վերակառուցում կամ վերականգնում: Այս փուլում Հայաստանում կառուցվում էր խորհրդային տիպի պետություն, իսկ Սփյուռքում ձևավորում էին հավաքական կենսագործունեության միջավայրեր, կառույցներ ու կազմակերպություններ.

²⁹ Տե՛ս՝ u “The Armenians. Past and Present in the Making of National Identity”, ed. by Ed. Herzig and M. Kurkchian, New York, 2005, pp. 126-131.

բ. հետպատերազմական փուլ (1945-1988 թթ.), երբ Սփյուռքը բաժանված էր երկու մասի՝ արտաքին ու ներքին: Արտաքին Սփյուռքի հետ հարաբերությունները «կառուցվում» էին գաղափարաբանական հակադրությունների և ընդհանրությունների սկզբունքով, իսկ ներքին Սփյուռքն ամբողջությամբ ենթարկված էր խորհրդային ազդեցությանը:

գ. 1988 թ. Ղարաբաղյան շարժման կյանքի կոչմամբ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում սկզբնավորվում է նոր փուլ, որը կարելի է բնորոշել որպես հարաբերությունների վերականգնման փուլ, և որը ձգվեց մինչև 1991 թվականը:

դ. անկախության փուլ, երբ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները կառուցվում էին «de jure» սկզբունքով³⁰:

Կարելի է նկատել, որ թեև սույն ստորաբաժանումը հիմնված է իրատեսական մոտեցումների վրա, սակայն դարձյալ ամբողջական չէ: Մասնավորապես, անդրադարձ չկա այն կարևոր իրողությանը, որ 1991 թ. ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունից հեռացած հարյուր հազարավոր հայերի հաստատումը զգալի տեղաշարժեր առաջացրեց Սփյուռքում՝ ազդելով նաև Հայաստան-Սփյուռք առնչությունների վրա:

Դատելով վերոհիշյալից՝ ակնհայտ է, որ Սփյուռքի պատմության պարբերացումը անհրաժեշտ է կատարել՝ ելնելով մի կողմից բուն սփյուռքյան զարգացումներից, իսկ մյուս կողմից՝ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների բնույթից ու բովանդակությունից: Ստորև փորձենք ընդհանուր գծերով ներկայացնել Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների և Սփյուռքի պատմության կարևոր իրադարձությունները, որոնց հյուսկեն ընկալումը հնարավորություն կտա կատարել Սփյուռքի պատմության ամբողջական պարբերացումը:

³⁰ Տե՛ս՝ u “Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence”, A Publication of Policy Forum Armenia, 2010, pp. 7-10.

Ի տարբերություն հայ գաղթաշխարհի պատմության, երբ հիմնականում բացակայում էր հայրենի պետությունը, Սփյուռքի պատմության ամբողջ ընթացքն ուղեկցվել է հայկական պետության առկայությամբ: Ուստի Սփյուռքի պատմության պարբերացման մեջ պետք է հենվել հայրենի պետության հետ նրա առնչությունների հիմնական դրսևորումների վրա: 1918 թ. վերականգնված Հայոց պետականությունն անցել է երեք շրջափուլ՝ Առաջին Հանրապետություն, Երկրորդ կամ Խորհրդային Հանրապետություն և Երրորդ Հանրապետություն, որոնցից յուրաքանչյուրի ընթացքում Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները միմյանցից որակապես տարբերվել են գլխավորապես փոխընկալման հարցում:

Դատելով վերոհիշյալից՝ Սփյուռքի պատմության պարբերացումն իրականացնելիս հարկ է հաշվի առնել երկու փոխկապակցված իրողություններ՝ հայրենի պետության առկայությունը և հիմնական զարգացումները Սփյուռքում:

Առաջին տեսակետից Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները XX դարում կարելի է բաժանել երեք հիմնական ժամանակաշրջանների՝ Առաջին Հանրապետության (1918-1920 թթ.), Երկրորդ կամ Խորհրդային Հանրապետության (1921-1991 թթ.) և Երրորդ Հանրապետության (1991 թվականից մինչև օրս):

Առաջին ժամանակաշրջանը, պայմանավորված Հայաստանի առաջին Հանրապետության կարճատև գոյությամբ և նրա դիմակայած ծայրահեղ դժվարություններով, կարելի է բնութագրել զուտ որպես Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սկզբնավորման փուլ: 1920 թ. պետության ղեկավարությունը, քննարկելով Արտաքին գործերի մինիստրի զեկուցումը գաղութներում տարվելիք աշխատանքների մասին, որոշում է այդ մինիստրության կազմում ստեղծել գաղութների բաժին՝ վերջիններիս «նյութական ու բարոյական ուժերը Հայաստանի օգտին օգտագործելու նպատակով»³¹:

³¹ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 45:

Երկրորդ ժամանակշրջանը նշանավորվեց դեռևս առաջին փուլում նախանշված՝ գաղթականության ներգաղթի կազմակերպմամբ: 1920-1930-ական թթ. տասնյակ հազարավոր գաղթականներ տեղափոխվեցին Խորհրդային Հայաստան: Այդ ենթապարբերաշրջանում գաղթականության վերջին խումբը Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվեց 1936 թ.³²: Սակայն 1937 թ. Խորհրդային Հայաստանում Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության գործունեության կասեցումով Խորհրդային Հայաստանի և Սփյուռքի միջև դադարեցվեցին բոլոր կապերը³³:

Սփյուռքի պատմության կարևոր փուլերից մեկը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին սփյուռքահայության օգնության կազմակերպումն էր Խորհրդային Հայաստանին: Չնայած խորհրդային իշխանությունների կողմից մերժված լինելու իրողությանը՝ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Սփյուռքի ուշադրության կենտրոնում Մայր Հայրենիքն էր, որը դարձյալ կանգնած էր վտանգի առաջ³⁴:

1946-1949 թթ. սփյուռքահայության ներգաղթը («Մեծ հայրենադարձություն») կարևոր երևույթ էր Սփյուռքի կյանքում³⁵: Հասկանալի է, որ հայապահպանության հիմնական դրդապատճառն ու նպատակն առնչվում են հայության վերջնական վերադարձի հետ հայրենիք: Ուստի շուրջ 90.000 հայերի ներգաղթը Խորհրդային Հայաստան³⁶ վկայությունն էր այն բանի, որ հայապահպանությունը հասել է գլխավոր նպատակին: Չնայած դրան՝ այն զգալիորեն սրեց ներսփյուռքյան հակասությունները, մասնավորապես այդ գործընթացի նկատմամբ Սփյուռքի կազմակերպությունների դրական կամ

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115:

³³ Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., Ե., 1999, էջ 167-169:

³⁴ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 170-171, **Կ. Դավաթյան**, նշվ. աշխ., էջ 41:

³⁵ 1946-1949 թթ. ներգաղթի մասին մանրամասնորեն տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Ե., 2010, էջ 82-161:

³⁶ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 274:

բացասական վերաբերմունքի առկայության պայմաններում: Այսպես թե այնպես, ստալինյան բռնապետության պայմաններում նույնիսկ գերնպատակի իրականացման գործընթացը չէր կարող միանշանակ արձագանքների արժանանալ սփյուռքյան իրականության մեջ³⁷: Ավելին, 1949 թ. ընդհատելով ներգաղթի ծրագիրը և հալածանքների ենթարկելով ներգաղթածներին³⁸, ԽՍՀՄ իշխանությունները «հիմնավորեցին» Սփյուռքում բնակվող իրենց ընդդիմախոսների կռվանները:

1960-1980-ական թթ. Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացման կարևոր փուլ էին, երբ Խորհրդային Հայաստանը Սփյուռքի հետ իր առնչությունները բարելավվելու նպատակով 1964 թ. հիմնադրեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն³⁹:

1988 թ. սկիզբ առան՝ մի կողմից Սպիտակի երկրաշարժից տուժածների համար Սփյուռքում օգնություն հավաքելու, իսկ մյուս կողմից՝ հայ նորօրյա ազատամարտին աջակցելու կամ ուղղակի մասնակցության գործընթացները:

Երրորդ ժամանակաշրջանը նշանավորվեց 1991 թ. Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումով, երբ փաստացիորեն «օրինականացվեց» դեռևս 70 տարի առաջ հայրենիքից հարկադրաբար հեռացած կազմակերպությունների վերադարձի իրավունքը:

1991-1998 թթ. Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացումն ի վերջո ավարտվեց մասնակի բախմամբ, որն իր հիմնական դրսևորումը ստացավ 1994 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում Հայ յեղափոխական դաշնակցության գործունեության ժամանակավոր կասեցմանը վերաբերող՝ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրամանագրով: Բացի այդ, խնդիրներ առաջացան Սփյուռքի մյուս

³⁷ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, Հայրենադարձության հայկական փորձը (1946-1948 թթ.), ՊԲՀ, 2010, № 1, էջ 149-160:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁹ Տե՛ս **Ռ. Միքայիսյան**, Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային կապերը 1966-1990 թվականներին, ԼՀԳ, 2008, № 2, էջ 209-218:

կուսակցությունների և նրանց հայաստանյան մասնաճյուղերի միջև: Այս շրջափուլի հիմնական ձեռքբերումը եղավ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի ստեղծումը 1992 թ.:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում կարևոր փուլ էր 1998-2008 թթ. միջակայքը: 2000 թ. Սփյուռքի քաղաքական կազմակերպություններից առաջինը և առայժմ միակը՝ ՀՅԴ-ն, իր կենտրոնավայրը տեղափոխեց հայրենիք: Մյուս կողմից, սկիզբ առավ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացման նոր փուլը, որը նշանավորվեց քաղաքական ընդհանուր օրակարգի հստակեցման գործընթացով: Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները քաղաքական օրակարգի մաս դարձրին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը:

Հայրենիք-Սփյուռք միասնական օրակարգի մշակմանն էին միտված Հայաստան-Սփյուռք առաջին (1999), երկրորդ (2002) և երրորդ (2006) խորհրդածողովները:

Սփյուռքի պատմության հաջորդ ենթաշրջափուլը սկսվեց 2008 թ. և նշանավորվեց ՀՀ սփյուռքի նախարարության ստեղծումով:

Հարկ է նաև անդրադառնալ Սփյուռքի պատմության պարբերացմանը սփյուռքյան կարևորագույն զարգացումների հենքի վրա:

Ի սկզբանե նշվեց, որ Սփյուռքն իրենից ներկայացնում է հայ գաղթաշխարհի զարգացման որակապես նոր վիճակ, որի կարևոր բնութագրիչներից մեկը կազմակերպական բարձր մակարդակն էր:

Սփյուռքի կազմակերպման գործընթացն ընդգրկում է 1920-1930-ական թվականները: 1921 թ. մի շարք հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների միավորումը հանգեցրեց քաղաքական նոր կառույցի՝ Ռամկավար ազատական կուսակցության ստեղծմանը, որը եկավ համալրելու Սփյուռքի քաղաքական ներկայակեր: 1921 թ. Սփյուռքում հաստատվեցին Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարները, որոնց ներկայությունը մեծ նշանակություն ունեցավ սփյուռքահայության կյանքում: Նրանք 1920-1930-ական թթ. աշխարհասփյուռ հայության շրջանում ներ-

դրեցին «Հոգևոր Հայաստան» կոչվող համակեցական համակարգի ձևավորման նախաձեռնությունը, որի հիմնական նպատակը եղել է համասփյուռքյան բնագավառային-մասնագիտական կազմակերպությունների և համայնքային կառույցների միջոցով հայության համար ներազգային կենսագործունեության դաշտի ձևավորումը⁴⁰։ Շուտով նման համակարգեր սկսում են ձևավորել նաև արտերկրում գործող այլ համասփյուռքյան կազմակերպություններ։ Դա յուրօրինակ մի պատասխան էր Խորհրդային Հայաստանի որդեգրած դիրքորոշմանը և համաշխարհային նոր իրողություններին։ Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետությունը կտրում էր կապերը Սփյուռքի հետ, որի հետևանքով սփյուռքյան ազդեցիկ կազմակերպությունները սկսում են սեփական ուժերով իրականացնել Սփյուռքին կազմակերպված վիճակ հաղորդելու առաքելությունը։

Համասփյուռքյան կառույցներից թերևս միակը, որը 1920-1930-ական թթ. պահպանում էր կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ, ՀԲԸՄ-ն էր։ Վերջինս Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների համար ընդունելի էր համարվում այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության իշխանությունների հետ չէր համագործակցել⁴¹։ Ուստի 1923 թ. ՀԲԸՄ-ին Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն արտոնեցին երկրում հանրօգուտ գործունեություն իրականացնելու առաքելություն⁴²։

Այս ամենից պարզ է դառնում, որ արտերկրի հայությունը կամ առնվազն վերջինիս կազմակերպված հատվածը ստիպված էր որդեգրելու զուտ սփյուռքյան գործունեություն։ Այսպես, հաշվի առնելով նաև հայրենի պետության կողմից մերժված լինելու իրողությունը, աստիճանաբար ծնվեց «Սփյուռք» հասկացությունը՝ որպես առան-

⁴⁰ Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարության հաստատումը Սփյուռքում, էջ 41-52։ Տե՛ս նաև **Ս. Վրացյան**, Խոսք ընդ ուսուցչի, էջ 207-213։

⁴¹ Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում, էջ 24։

⁴² Նույն տեղում, էջ 28։

ձին, ինքնակազմակերպվող և ինքնադեկլարվող ամբողջություն: Վերջինիս ձևավորումն իր արտահայտությունը գտավ նաև «Հոգևոր Հայաստան», «Անհայրենիք պետություն» և նմանատիպ այլ հասկացությունների ի հայտ գալով:

Անմիջապես անցում կատարվեց սեփական ուժերով հայապահպանության ծրագրերի, հայության կազմակերպման և ուղղորդման խնդիրների լուծմանը: Մեկը մյուսի հետևից սկսեցին ծնունդ առնել կրթական, մշակութային, երիտասարդական և այլ կազմակերպություններ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետևանքով վտանգված հայության իրավունքների պաշտպանության հրամայականը 1940-ական թթ. աշխուժացնում է հայ քաղաքական միտքը Սփյուռքում, և հայության ներկայացուցիչները մի կողմից հարաբերությունների մեջ են մտնում նացիստական Գերմանիայի ղեկավարների հետ՝ հայ ռազմագերիների կյանքը փրկելու և գրավյալ տարածքներում հայության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով⁴³, իսկ մյուս կողմից՝ 1944 թ. ԱՄՆ-ում կյանքի են կոչում քաղաքական բնույթ ունեցող Հայ դատի հանձնախումբը, որի առջև դրվեց հայության քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և այլ իրավունքների պաշտպանության խնդիրը⁴⁴:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկիզբ առած սառը պատերազմը երկփեղկեց հայկական իրականությունը նաև աշխարհաքաղաքական առումով: Խորհրդային պետության սահմաններում բնակվող հայությունը և Սփյուռքը փաստացիորեն հայտնվեցին երկու հակադիր ճամբարներում:

1946-1949 թթ. սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթի հետևանքները Սփյուռքում զգալի էին: Մի շարք համայնքներ զգալի-

⁴³ Տե՛ս «Պատմագրություն Հայ յեղափոխական դաշնակցության», հատոր Դ, էջ 341-347: Տե՛ս նաև Վ. Նաւասարդեան, Անպարկեշտ արշավի մը առթիվ, Կահիրէ, 1948:

⁴⁴ Տե՛ս «Պատմագրություն Հայ յեղափոխական դաշնակցության», հ. Դ, էջ 308:

րեն տուժել էին և դարձել ավելի սակավաթիվ: Նրանց առաջ դարձյալ ծառացավ կայացման և գոյատևման խնդիրը⁴⁵:

1940-1950-ական թթ. Սփյուռքի պատմության մեջ մտան որպես համասփյուռքյան մշակութային կառույցների ստեղծման ժամանակահատված: Ռամկավար ազատական կուսակցությունը 1947 թ. հիմնադրեց Թեքեյան մշակութային միությունը, իսկ Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը 1955 թ. ստեղծեց Նոր Մերունդ մշակութային միությունը: Դեռևս 1928 թ. ՀՅԴ կողմից ստեղծվել և Սփյուռքում ծավալուն գործունեություն էր իրականացնում Համագգային հայ կրթական և մշակութային միությունը:

Հայ դատի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հրամայականը սփյուռքահայ որոշ շրջանակներում աստիճանաբար ի հայտ բերեց արմատական տրամադրություններ, որոնց հետևանքով 1970-ական թթ. Սփյուռքում սկիզբ առավ ռազմաքաղաքական պայքարի փուլը, որը շարունակվեց մինչև 1980-ական թթ. երկրորդ կեսը: Զինված պայքար են սկսում Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը և Հայոց ցեղասպանության արդարության մարտիկները⁴⁶: Այդ պայքարն սկսեց մարել 1980-ական թթ. վերջերին, սակայն սկիզբ առնող Արցախյան շարժումը և մոտալուտ ինքնապաշտպանական կռիվները նոր մարտադաշտ տրամադրեցին տասնամյակից ավելի տևած զինված պայքարում թրծված մարտիկներին: Վերջիններից շատերը մարտնչեցին Արցախում և փառքով պսակեցին իրենց անունները:

1991 թ. սկիզբ առած նոր շրջափուլի կարևորագույն առանձնահատկություններից էր այսպես կոչված Նոր Սփյուռքի «ի հայտ գալ»-ը: Նախկին խորհրդային հանրապետություններում բնակվող հայերը, որոնք մինչ ԽՍՀՄ փլուզումը միասնական պետության քաղա-

⁴⁵ Մասնավորապես, իրանահայ համայնքի խնդիրների վերաբերյալ տե՛ս **Ա. Ստեփանյան, Հ. Մարգարյան**, Իրանահայերի ներգաղթն ու վերաբնակեցման խնդիրները (1946–1970-ական թվականներին), ՊԲՀ, 2009, № 1, էջ 43–53:

⁴⁶ Տե՛ս «Պատմագրություն Հայ յեղափոխական դաշնակցության», հ. Դ, էջ 371–404:

քացիներ էին, վերածվեցին ազգային փոքրամասնության ներկայացուցիչների, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ Սփյուռքի: Ակնհայտ է, որ կազմակերպական խնդիրները հետխորհրդային հայ համայնքներում այնքան բարձր մակարդակի վրա չէին, ուստի շատ արագ անհրաժեշտություն ծագեց կյանքի կոչել համայնքային կազմակերպություններ: Բացի տեղային համայնքային կազմակերպություններից՝ շուտով հիմնադրվում են առավել ընդգրկուն հայկական կազմակերպություններ, որոնցից կարևորներն էին Ռուսաստանի հայերի միությունը և Ուկրաինայի հայերի միությունը:

Վերը քննարկված իրողությունները ցույց են տալիս, որ Սփյուռքի շուրջ 100-ամյա պատմության պարբերացումն անհնար է արդյունավետորեն իրականացնել՝ առանց հաշվի առնելու Սփյուռքի հիմնական զարգացումները և Հայրենիք-Սփյուռք առնչության խնդիրը:

Սփյուռքի պատմության պարբերացման նախորդ մոտեցումները, լինելով խիստ իրատեսական, շրջանցել են մեկ կարևոր իրողություն. Սփյուռքի ամբողջ պատմությունը, ի տարբերություն հայ գաղթաշխարհի պատմության, մշտապես ուղեկցվել է հայրենի պետության առկայությամբ, չնայած Հայոց պետականությունը տարբեր կերպափոխումներ է ունեցել: Սփյուռքի վրա այս կամ այն չափով իրենց ազդեցությունն են թողել հիմնականում այդ կերպափոխումները: Խնդիրն այն է, որ հայկական երեք հանրապետություններից Սփյուռքը տևականորեն առնչվել է Խորհրդային Հայաստանի հետ, երբ Սփյուռքի հետ հարաբերություններում առկա էին անլուծելի մի շարք խնդիրներ: Այդ իսկ պատճառով չնայած հայրենի պետության առկայությանը տասնամյակներ շարունակ Սփյուռքը նրա հետ հարաբերություններ չի ունեցել:

Մյուս կարևոր խնդիրն առնչվում է Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնմանը հաջորդած առաջին տարիներին երկրում սկիզբ առած արտագաղթի հետևանքով հարյուր հազարավոր հայերի հաստատմանը Սփյուռքում, որին, ինչպես վերը տե-

սանք, Սփյուռքի պատմության պարբերացումներում էական նշանակություն չի տրվել:

Հաշվի առնելով նաև վերոհիշյալը՝ Սփյուռքի պատմության պարբերացումը ներկայանում է նոր ընդհանրական հայեցակետով.

1. Սփյուռքի ձևավորման և Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սկզբնավորման ժամանակաշրջան (1918-1920 թթ.):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

ա. ցեղասպանությունից փրկված և հայ գաղթաշխարհի շարքերը համալրած հարյուր հազարավոր գաղթականների առկայությամբ աստիճանաբար ձևավորվում է և կայանում Սփյուռքը՝ որպես աշխարհասփյուռ հայության հավաքական կենսագործունեության միջավայր.

բ. Նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը, ի սկզբանե գտնվելով բարդ քաղաքական գործընթացների կիզակետում, Սփյուռքի հետ կայուն ու զարգացող հարաբերություններ հաստատել չկարողացավ, չնայած փորձ կատարեց ապահովելու Սփյուռքի աջակցությունը երկրի սոցիալ տնտեսական խնդիրները կարգավորելու համար:

2. Սփյուռքի կազմակերպակառուցվածքային զարգացման և Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների անկման շրջան (1921-1937 թթ.):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

ա. Սփյուռքում վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող կուսակցություններից և համասփյուռքյան կազմակերպություններից (Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն, ՀՅԴ, ՀԲԸՄ, Հայ օգնության միություն և այլն) բացի ձևավորվում են նաև հասարակական-քաղաքական (Ռամկավար ազատական կուսակցություն) և կրթամշակութային (Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն) բնույթի համասփյուռքյան կազմակերպություններ, որոնց առաքելությունը հայա-

պահպանությունն էր և հայության կազմակերպումն ու միավորումը.

- բ. Սփյուռքի տարբեր համայնքներում ձևավորվում են համայնքային-տեղական կազմակերպություններ, որոնք գործում էին առանձին վերցրած պետության, երկրամասի կամ քաղաքի հայության շրջանում.
- գ. 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո Սփյուռքում հաստատվում են Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարները, որոնք մշակում են աշխարհասփյուռ հայության հավաքական կենսագործունեության «Հոգևոր Հայաստան» անունը ստացած միջավայրի ձևավորման հայեցակարգը, որի վերջնականպատակը տարաբնույթ ապակուսակցական համասփյուռքյան կազմակերպությունների միջոցով սփյուռքահայության կյանքի համակարգումն էր.
- դ. Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները Սփյուռքի օժանդակությունն ապահովվելու համար 1921 թ. կյանքի են կոչում Հայաստանի օգնության կոմիտեն, իսկ այնուհետև անհրաժեշտաբար ձեռնամուխ լինում մասնակի ներգաղթ կազմակերպելու գործին.
- ե. Խորհրդային Հայաստանում աստիճանաբար արգելվում է Սփյուռքի կազմակերպությունների գործունեությունը, և միակ բացառությունը մինչև 1937 թ. երկրում օրինական ներկայացուցիչ ունեցող ՀԲԸՄ-ն էր:

3. Սփյուռքում քաղաքական մտքի վերելքի և Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք քաղաքական հակասությունների շրջան (1937-1964 թթ.):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

- ա. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետևանքով վտանգի ենթարկված հայության խնդիրների լուծման հրամայականն աշխուժացնում է հայ քաղաքական միտքը Սփյուռքում, որը սկսում է հայության կյանքի անվտանգու-

թյան ապահովման ուղիների փնտրտուք՝ հարաբերությունների մեջ մտնելով նացիստական Գերմանիայի իշխանությունների հետ և ԱՄՆ-ում հիմնադրելով հայության իրավունքների պաշտպանությանը միտված Հայ դատի հանձնախումբը.

- բ. Խորհրդային իշխանությունները, հետապնդելով զուտ քաղաքական նպատակներ⁴⁷, 1946-1949 թթ. կազմակերպեցին սփյուռքահայության ներգաղթը, որը ոչ միայն չնպաստեց Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների վերականգնմանը, այլև սրեց հարաբերությունները Սփյուռքում՝ կապված այդ գործընթացի նկատմամբ սփյուռքյան կազմակերպությունների դիրքորոշման, ինչպես նաև ներգաղթողների նկատմամբ կիրառվող հալածանքների հետ.
- գ. Առաջին աշխարհամարտին հաջորդած սառը պատերազմի հետևանքով հայությունն աշխարհաքաղաքական առումով երկփեղկվեց, ըստ որում՝ Խորհրդային Հայաստանը և Խորհրդային Միության հայությունը հայտնվեցին այսպես կոչված սոցիալիստական, իսկ սփյուռքահայությունը՝ հակառակորդ ճամբարում.
- դ. Վերոհիշյալի հետևանքով սփյուռքահայության հետագա ներգաղթը շուրջ երկու տասնամյակով հետաձգվեց.
- ե. Սփյուռքում սկսվեց համասփյուռքյան մշակութային նոր կազմակերպությունների ստեղծման գործընթացը, և եթե ՀՅԴ-ն նման կազմակերպություն ստեղծել էր դեռևս 1928 թ., ապա Ռամկավար ազատական կուսակցության կողմից Թեքեյան մշակութային միությունը հիմնադրվեց 1947 թ., իսկ Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության կողմից Նոր սերունդ մշակութային միությունը ստեղծվեց 1955 թ.: Վերոհիշյալ գործընթացը հետևանք էր այն իրողության, որ

⁴⁷ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 85-88:

Սփյուռքի կուսակցություններում գիտակցել էին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների երկարատև խզման հեռանկարը և կենտրոնացել միայն սեփական ուժերով սփյուռքահայության կրթամշակութային կյանքի կազմակերպման վրա:

4. Սփյուռքում նոր զարգացումների և Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների բարելավման շրջան (1964-1988 թթ.):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

ա. Սփյուռքում կրթամշակութային կյանքի զարգացումը և քաղաքական մտքի վերելքի շարունակությունը 1972 թ. ԱՄՆ-ում ծնունդ տվեցին Ամերիկայի հայկական համագումար կազմակերպությանը⁴⁸.

բ. Հայ դատի լուծման և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հրամայականը Սփյուռքում արմատական քայլերի դրդեց որոշ անհատների ու կազմակերպությունների, որի հետևանքով 1970-ական թթ. սկզբին ծնունդ առան հայկական ռազմաքաղաքական և վրիժառուական բնույթի կազմակերպություններ, որոնցից ամենահիշարժանը Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակն ու Հայոց ցեղասպանության արդարության մարտիկներն էին,

գ. 1961 թ. Խորհրդային իշխանությունը որոշում ընդունեց սփյուռքահայերի նոր ներգաղթի կազմակերպման վերաբերյալ, որի արդյունքում 1960-1970-ական թթ. Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց ավելի քան 30 հզ. սփյուռքահայ⁴⁹.

դ. 1964 թ. Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները Սփյուռքի հետ կապերի վերականգնման և ամրապնդման նպատակով հիմնադրեցին Սփյուռքահայության հետ մշա-

⁴⁸ Տե՛ս **Կ. Նահապետյան**, Ամերիկայի հայկական համագումարի կազմավորումը, նպատակներն ու կառուցվածքը, ԼՀԳ, 1997, № 3, էջ 25-32:

⁴⁹ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 255-258:

կութային կապի կոմիտեն, որը բեղմնավոր գործունեություն ծավալեց 1960-1980-ական թվականներին.

- ե. խորհրդային իշխանություններն աստիճանաբար սկսում են մեղմացնել անհաշտ քաղաքականությունը Սփյուռքի կազմակերպությունների նկատմամբ՝ որպես բացառություն պահպանելով թշնամանքը միայն ՀՅԴ-ի նկատմամբ⁵⁰:

5. Սփյուռքի՝ դեպի Հայրենիք շրջադարձի, Հայրենիք-Սփյուռք ազատ հարաբերությունների և Նոր Սփյուռքի ձևավորման շրջան (1988 թվականից մինչև օրս):

Այդ ժամանակաշրջանում՝

- ա. Սկիզբ առած Արցախյան շարժումը, հայերի նոր ցեղասպանությունը Սումգայիթում, ինչպես նաև ավերիչ երկրաշարժը համայն հայության ուշադրությունը և պայքարի ավյունն ուղղորդեցին դեպի հայրենիք.
- բ. Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը նոր լիցք հաղորդեց արդեն իսկ սերտացող Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններին, և վերջապես Սփյուռքի առաջ բացվեցին հայրենի պետության փակ դռները.
- գ. Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնմանը հաջորդած առաջին տարիներին ստեղծված դժվարին իրավիճակից դրդված՝ հարյուր հազարավոր հայեր արտագաղթեցին երկրից, որի հետևանքով ավելի մեծացավ սփյուռքահայության թվաքանակը, և Սփյուռքում իրավիճակը որոշակիորեն փոխվեց.
- դ. Հայաստանի երրորդ Հանրապետության առաջին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի օրոք 1992 թ. ստեղծվեց «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը՝ հայկական երկու հանրապետությունների կենսական մի շարք խնդիրները համահայկական միջոցներով լուծելու նպատակով.

⁵⁰ Տե՛ս **Կ. Դավաթյան**, Հայ Սփյուռքի պատմություն, էջ 46:

- ե. Հայրենիք-Միությունը հարաբերությունները որոշակի տեղափոխություն ապրեցին սփյուռքյան քաղաքական կազմակերպությունների՝ Հայրենիքում ունեցած հիմնականում քաղաքական խնդիրների պատճառով, սակայն վերջիններս ի գործու չեղան խափանելու Հայրենիք-Միությունը համախմբման անբեկանելի ընթացքը.
- զ. Հայաստանի երրորդ Հանրապետության երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանի օրոք վերջնականապես լուծում ստացան Հայրենիք-Միությունը հարաբերություններում առկա մի շարք խնդիրներ, և մասնավորապես կապված ընդհանուր քաղաքական օրակարգի ձևավորմանը վերաբերող հարցեր.
- է. 1999, 2002 և 2006 թթ. տեղի ունեցան Հայաստան-Միությունը երեք խորհրդաժողովներ, որոնց հիմնական նպատակը համագգային օրակարգի, հայության առաջ ծառացած խնդիրների լուծման համատեղ ձևաչափերի և Հայրենիք-Միությունը հարաբերությունների համակարգման մեխանիզմների մշակումն էր.
- ը. ԽՍՀՄ տարածքում բնակվող հայությունը 1991 թ. ի վեր կանգնեց «սփյուռքացման» գործընթացի անհրաժեշտության առջև, որի արդյունքում գրեթե բոլոր նախկին խորհրդային պետություններում աստիճանաբար հիմնադրվեցին ընդհանուր և տեղային բնույթի համայնքային հասարակական կազմակերպություններ՝ հայության տարբեր հատվածների համար հավաքական կենսագործունեության միջավայր ձևավորելու նպատակով.
- թ. 2005 թ. սահմանադրական հանրաքվեի արդյունքում Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունում ներդրվեց երկքաղաքացիության ինստիտուտը, որը Հայրենիք-Միությունը հարաբերությունների սերտացման և սփյուռքահայության ինտեգրման կարևոր միջոց էր.

ժ. 2008 թ. Հայաստանի երրորդ Հանրապետության երրորդ նախագահ Ս. Սարգսյանի հրամանագրով ստեղծվեց ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը, որը նոր շրջափուլ բացեց Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում՝ նախանշելով հայրենի պետության նպատակադիր ընթացքը դեպի երկկողմ ինտեգրում:

Վերոհիշյալ պարբերացումն ուսումնասիրողների առջև լայն հորիզոններ է բացում առաջին հերթին և գլխավորապես Սփյուռքը որպես ամբողջական համակեցական համակարգ դիտարկելու տեսանկյունից: Մյուս կողմից, հավասարապես կարևորելով սփյուռքյան զարգացումներն ու Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները, հնարավորություն է ընձեռում բացահայտելու Սփյուռքի պատմության այս կամ այն պարբերաշրջանի առանձնահատկությունները և զարգացման օրինաչափությունները:

ԳԼՈՒԽ II

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

2.1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԿԱՊԵՐԸ

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը ստեղծվեց անչափ դժվարին քաղաքական և սոցիալ տնտեսական պայմաններում: Այդ ժամանակ Հայոց ցեղասպանությունից փրկված հարյուր հազարավոր հայեր ցրվել էին աշխարհով՝ առանց կենսական նվազագույն հնարավորությունների: Ուստի չնայած դժվարություններին, ՀՀ իշխանությունները իրենց առաջնային գործերից մեկը համարեցին աշխարհասփյուռ հայությանն աջակցություն ցուցաբերելը՝ հրնթացս մշակելով ու գործադրելով գաղութների հետ հարաբերությունների մեխանիզմներ:

Պետք է նշել նաև, որ գրականության մեջ Սփյուռքի ձևավորումը կապվում է Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հետ և ընդգրկում է մոտ մեկուկես տասնամյակ՝ այդ թվում նաև ՀՀ գոյության տարիները⁵¹: Փաստորեն, Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը արտասահմանի հայրենակիցների հետ աշխատանքները ծավալում էր վերջինիս համար կենսական նշանակություն ունեցող՝ սփյուռքայնացման գործընթացների պայմաններում:

Չնայած դժվարություններին՝ քննությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ ղեկավարությունը իրականացրել է մի շարք անհրաժեշտ քայլեր՝

⁵¹ Տե՛ս Հ. Մելիքության, նշվ. աշխ., էջ 4:

արտասահմանի հայրենակիցների հետ կապեր հաստատելու և զարգացնելու ուղղությամբ՝ պետությունում ներդնելով համապատասխան մեխանիզմներ:

Գաղթավայրերի ու գաղթականների հետ աշխատանքների կազմակերպումը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում: ՀՀ-ում գաղթավայրերի ու գաղթականների հետ աշխատանքների կազմակերպման մասին խոսելիս հարկ է անդրադառնալ համապատասխան գործառույթներով «օժտված» ազգային խորհուրդներին, Փախըստականների խորհրդին և ՀՀ մինիստրություն-նախարարություններին (ՀՀ արտաքին գործերի նախարարություն, ներքին գործերի նախարարություն, պարենավորման նախարարություն, խնամատարության նախարարություն և այլն): Դրանք զգալի դերակատարություն են ունեցել գաղթավայրերի և գաղթականության կյանքի կազմակերպման, հայության համախմբման, հայրենիքի հետ կապի ապահովման, այդ կապերի ամրապնդման, գաղութների կյանքում առաջացած խնդիրների վերհանման և հայության ներգաղթի կազմակերպման հարցում:

Ազգային խորհուրդներն իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեն հայրենիքի հետ արտերկրի հայության հարաբերությունների բարելավման և զարգացման գործում: ՀՀ կառավարությունն առաջին հերթին աջակցում էր այն Ազգային խորհուրդներին, որոնք գտնվում էին ստվար հայ բնակչություն ունեցող քաղաքներում: Տեղի հայության խնդիրների կարգավորումը և ՀՀ-ի հետ բնականոն կապի ապահովումն ազգային խորհուրդների գործառույթներից թերևս ամենագլխավորն էին համարվում: Հատկապես կարելի է առանձնացնել Թբիլիսիում, Բաքվում, ինչպես նաև Ռուսաստանի հայաշատ քաղաքներում գործող ազգային խորհուրդները: Դատելով պահպանված փաստաթղթերից՝ ՀՀ-ն գումարներ է տրամադրել այդ խորհուրդներին՝ նրանց առջև դրված խնդիրները լուծելու համար⁵²:

⁵² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», Ե., 2010, էջ 142; «Հայաստանի Հանրապետության պառ-

Փաստորեն, ՀՀ-ի կառավարության առջև ծառացած խնդիրներից էր հայրենի երկրից դուրս գտնվող հայության հետ բնականոն կապեր պահպանելը, ուստի ազգային խորհուրդները կարևոր մեխանիզմ էին համարվում նորանկախ հանրապետության և տարագիր հայության կապի պահպանման և զարգացման համար:

Հանրապետությունում գոյություն ունեւ նաև Փախստականների խորհուրդ: Վերջինս զբաղվում էր հայ գաղթականների խնդիրների ուսումնասիրությամբ, տեղեկություններ էր հավաքում նրանց թվի, կարիքների մասին, ծրագրեր մշակում գաղթականների խնդիրների լուծման համար: Օրինակ՝ կառավարության 1918 թ. օգոստոսի 28-ի որոշումներում տեսնում ենք, որ Փախստականների խորհուրդը ստանադրել էր 10 մլն. ռուբլի Վրաստանում գտնվող փախստականներին տրամադրելու համար⁵³:

Մեծ նշանակություն ունեին նաև ՀՀ նախարարությունները, որոնցից յուրաքանչյուրը որոշակի դերակատարում ունեցավ հայրենիքի հետ գաղութների ու գաղթականության կապերի զարգացման գործում⁵⁴:

Հիմնականում գաղութների ու գաղթականության խնդիրների ուսումնասիրությամբ ու կարգավորմամբ զբաղվում էր ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը⁵⁵:

Նշված խնդիրների կարգավորման հարցում իրենց ուրույն տեղն ու դերն ունեին ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության համակարգում գործող ՀՀ հյուպատոսարանները: Հյուպատոսարանների միջոցով ՀՀ իշխանությունները ոչ միայն հավաքում էին տվյալ երկրի հայության մասին արժանահավատ տեղեկություններ, այլև տվյալ

լամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», Ե., 2010, էջ 68; «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ.» (փաստաթղթերի ժողովածու), Ե., 2003, էջ 203, 256 և այլն:

⁵³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 19:

⁵⁴ Տե՛ս **Ա. Խաղիսեան**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 112-124:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 118-121:

երկրի հետ բնականոն հարաբերություններ հաստատելով՝ կարող էին կազմակերպել հայության ներգաղթը: Հյուպատոսարաններ էին հիմնվել Թավրիզում (Իրան), Թիֆլիսում (Վրաստան), Բաթումում (Վրաստան), Սուխումում (Աբխազիա), Բաքվում (Ադրբեջան), Ռուսաստանի հայաշատ քաղաքներում և այլուր⁵⁶:

Իսկ ՀՀ կառավարության 1919 թ. հունիսի 4-ի նիստում արտաքին գործերի նախարարը տեղեկացնում էր, որ գաղթավայրերում խիստ ոգևորված են ՀՀ անկախությամբ, իսկ տարբեր երկրներում ստեղծվում են նորանոր հյուպատոսարաններ՝ գաղութների հայությունը ՀՀ-ի շուրջը համախմբելու համար⁵⁷ :

Այսպիսով, կառավարությունը անհանգստացած էր թե՛ երկրում, թե՛ դրսում հայությունը հուզող խնդիրներով և հնարավոր միջոցներ էր ձեռք առնում դրանց կարգավորման համար:

Կարևոր դերակատարում է ունեցել նաև ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության տեղեկատու բաժինը, որն արձանագրում էր տարբեր տեղերից ստացված լուրերը և դրա հիման վրա կազմում տեղեկագրեր՝ իր բոլոր ներկայացուցիչներին հայկական գաղթավայրերի և ՀՀ կացության մասին իրազեկ պահելու համար⁵⁸:

Կատարվող աշխատանքների որակը բարձրացնելու նպատակով ՀՀ կառավարության 1920 թ. օգոստոսի 27-ի որոշմամբ Արտաքին գործերի նախարարության կազմում հիմնվում է Գաղութային բաժինը. «Հայ գաղութների վիճակը ուսումնասիրելու, նրանց մայր երկրի հետ կապելու և նրանց նյութական ու բարոյական ուժերը Հայաստանի օգտին օգտագործելու նպատակով... Արտաքին գործերի նախարարության մեջ բանալ գաղութային բաժին»⁵⁹: Փաստորեն

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 120:

⁵⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 228-229:

⁵⁸ Տե՛ս **Ա. Խառիսեան**, նշվ աշխ., էջ 120:

⁵⁹ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 546:

ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության գաղութների բաժնի առջև դրված էին խիստ էական խնդիրներ.

1. գաղթավայրերի ուսումնասիրություն,
2. ՀՀ-գաղթավայրեր կապերի ստեղծում,
3. գաղթավայրերի նյութական և բարոյական ներուժը ՀՀ-ին ի նպաստ օգտագործում:

Ինչպես նշվեց, որոշ նախարարություններ իրենց գործառնություններն ունեին գաղութային խնդիրների լուծման գործում: Օրինակ՝ ՀՀ ներքին գործերի նախարարությունն ուներ ներգաղթի բաժին և վերաշինության բաժին, որը ևս առնչվում էր ներգաղթյալների հետ: Հուլիս կարևոր է այն, որ չնայած սոցիալ-տնտեսական մեծ դժվարություններին, ՀՀ կառավարությունը կարողանում էր միջոցներ գտնել գաղթավայրերին օգնություն հասցնելու, ինչպես նաև ներգաղթ կազմակերպելու համար: ՀՀ կառավարության 1919 թ. հունիսի 29-ի նիստում որոշվել է Հյուսիսային Կովկասի հայ գաղթականների կարիքները հոգալու համար հատկացնել 2.030.000 ռուբլի: Բացի այդ, որոշվել է նյութերը հավաքել ներգաղթի կազմակերպման և դրա հնարավորությունների ուսումնասիրության մասին⁶⁰: Այս որոշումը հիմնված էր ՀՀ կառավարության մեկ այլ որոշման վրա, որտեղ ասված էր. «Բանալ ներքին գործերի մինիստրության ներգաղթի և վերաշինության բաժնին առաջման 30.000 ռ. վարկ՝ Հյուսիսային Կովկասի գաղթականների դրության հետ ծանոթանալու նպատակով ներկայացուցիչ ուղարկելու համար: Բ) Համաձայն 1919 թ. հունիսի 5-ի օրենքի, թույլատրել ներքին գործերի մինիստրության ներգաղթի և վերաշինության բաժնին ծախսել այդ նպատակի համար իր տրամադրության տակ եղած գումարներից»⁶¹:

Հայ գաղթականների հարցի լուծման ուղղությամբ մեծ պատասխանատվություն էր դրված նաև ՀՀ խնամատարության, պարենավորման և արդարադատության նախարարությունների վրա: Տար-

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 265:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

բեր երկրներում հաստատված հայ գաղթականության աջակցության գործի կազմակերպումը մինչև 1918 թ. նոյեմբերի սկիզբը իրականացնում էր ՀՀ ներքին գործերի նախարարությունը, իսկ 1918 թ. նոյեմբերի սկզբին ստեղծվում է Խնամատարության նախարարություն, որին վերապահվում է փախստականների խնամատարության, լքված հողերի վրա տեղավորելու գործը⁶²: ՀՀ կառավարության 1919 թ. մարտի 26-ի նիստում արդարադատության և խնամատարության նախարարները զեկուցեցին Վրաստանի որբերի և գաղթականների խնամատարության համար Վիրահայոց ազգային խորհրդին վարկ բանալու անհրաժեշտության մասին⁶³, իսկ 1919 թ. մայիսի 10-ի նիստում խնամատարության նախարարը զեկուցեց Թիֆլիսի խորհրդակցության որոշման մասին, որով առաջարկվում էր Ախալքալաքի գավառի ազգաբնակչությանը հատկացնել 10 մլն. ռուբլի՝ սերմացու ձեռք բերելու համար⁶⁴: Փաստորեն, ՀՀ խնամատարության նախարարությունը ուսումնասիրում էր գաղթականության խնդիրները, տեղում կազմակերպում դրանց լուծման ուղիների վերաբերյալ խորհրդակցություններ, նախահաշիվ կազմում լուծման ծրագրերի իրականացման համար և ՀՀ կառավարությանը տեղյակ պահում առկա խնդիրների մասին, որոնք էլ ՀՀ կառավարությունը քննարկում և համապատասխան լուծումներ էր տալիս:

Ինչպես նշում էր Ալ. Խատիսյանը, արդեն 1919 թ. վերջերից ՀՀ խնամատարության մինիստրության գործունեությունը բարեգործական, նպաստավորման հողից անցում կատարեց աշխատավորական օգնություն կազմակերպելու սկզբունքին: ՀՀ խնամատարության նախարարությունում ստեղծվում են աշխատավորական և վերաշինության բաժիններ, որոնց միջոցով էլ նախարարությունը

⁶² Տե՛ս **Կ. Հայրապետյան**, Գաղթականության խնդիրը ՀՀ-ում 1918-1920 թթ., (պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն), Ե., 2006, էջ 79:

⁶³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 142:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184:

զբաղվում էր ոչ միայն ՀՀ տեղափոխված գաղթականության տեղավորման, առողջապահական խնդիրների լուծման հարցերով, այլ նաև իր խնամատարության տակ վերցնում էր կրից դուրս գտնվող գաղթականներին⁶⁵:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ պարենավորման նախարարությանը, ապա այն զբաղվում էր թե՛ արտաքին, թե՛ ներքին պարենային հարցերի կարգավորմամբ: ՀՀ-ում և նրա սահմաններից դուրս գտնվող գաղթական հայությանը մատակարարվում էին ալյուր, հացահատիկ, սերմացու և այլն⁶⁶:

Այսպիսով, Հայաստանի առաջին Հանրապետության կապերը գաղթավայրերի ու գաղթականության հետ, չնայած առկա մեծ դժվարություններին, զգալիորեն խորացան: Գաղթավայրերի և գաղթականության հետ հարաբերվելու նշված կառուցակարգերի առկայությունը խոսում է այն մասին, որ երկրի իշխանությունները եղած հնարավորության պայմաններում ամեն ինչ արել են գաղթավայրերում առկա խնդիրներին ծանոթանալու, օգնության կազմակերպման և հարաբերությունների խորացման համար: Սա էին փաստում բազմաթիվ այն զեկուցումները, որ ներկայացվում էին ՀՀ կառավարության նիստերում: Վերջինս էլ իր հերթին միջոցներ էր ձեռնարկում խնդիրների լուծման համար:

ՀՀ քաղաքականության սկզբունքները գաղթավայրերի ու գաղթականության նկատմամբ: ՀՀ կառավարությունը ջանք չէր խնայում դրսում գտնվող հայրենակիցներին օգնելու համար՝ դա համարելով իր պարտականությունը և հոգսը: Նույնիսկ երբ Հայաստանի խորհրդի նիստերից մեկում հարց է բարձրանում, թե արդյոք ՀՀ կառավարությունը պետք է զբաղվի ամբողջ հայ գաղթականության, թե միայն Հայաստանի սահմաններում գտնված գաղթականների գործով, Ռ. Տեր-Մինասյանն իր խոսքում ամբողջացնում է պատգամավորների տեսակետները. «Պետական բյուջեն և առանց այն էլ

⁶⁵ Տե՛ս Ալ. Խատիսեան, նշվ աշխ., էջ 121-123:

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115-116:

քայքայված տնտեսությունը թույլ չեն տալիս այդքան մեծ հիմունքների վրա դնել նպաստի գործը: Մյուս կարծիքն այն է, որ ինչ էլ որ լինի, միջոցների պետք է դիմել՝ ամբողջ գաղթականությանը շուտափույթ օգնություն հասցնելու համար»⁶⁷: Փաստորեն կարծիքները չէին համընկնում, չնայած, ի վերջո, հաղթեց երկրորդը:

ՀՀ իշխանությունները խնդիր էին դրել ամեն կերպ օգնել գաղթականությանը և դրա համար սկզբունքներ էին մշակում: Առաջին և կարևոր սկզբունքը գաղթականության խնդիրներին խորությամբ ծանոթանալն էր: Դրա համար մարդիկ էին ուղարկվում գաղթօջախներ, որպեսզի հավաստի տեղեկություններ հավաքեն, վեր հանեն խնդիրները, դրանց լուծման արդյունավետ ծրագրեր մշակեն և նախահաշիվ կազմեն: Օրինակ՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը ՀՀ կառավարության 1918 թ. նոյեմբերի 29-ի նիստում որոշվել էր կազմել քննիչ մարմին՝ Անդրկովկասում հայության կրած գոհերի և վնասների մասին փաստեր հավաքելու համար: Այդ նպատակով կառավարությունը 20 հզ. ռուբլի է հատկացրել Թիֆլիսում գործող հայրենակցական միությունների խորհրդին⁶⁸:

Երկրորդ կարևոր սկզբունքը գաղթականությանը նպաստներ տրամադրելն ու պարենով ապահովելն էր: ՀՀ կառավարության միջոցներից գաղթականությանը օգնելու համար տրամադրվող նպաստները և պարենը միտված էին առաջին հերթին թեթևացնելու գաղթականության հոգսը: Դրա մասին վկայող օրինակները ՀՀ կառավարության և պառլամենտի որոշումներում բազմաթիվ են: Օրինակ՝ պառլամենտի 1918 թ. հոկտեմբերի 23-ի նիստում ընդունվում է Վիրահայ ազգային խորհրդին գաղթականներին օգնելու համար 5 մլն. նպաստ տալու մասին օրինագիծը⁶⁹:

⁶⁷ «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 32:

⁶⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 59:

⁶⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 68:

Ինչպես նշեցինք, կառավարությանը մտահոգում էր նաև գաղթականության պարենային հարցի կարգավորումը՝ ալյուր տրամադրելու ճանապարհով: Այդ խնդրի լուծման մասին ՀՀ կառավարության 1919 թ. հունիսի 20-ին նիստում զեկուցեց ՀՀ պարենավորման նախարարը⁷⁰:

Մյուս կարևոր սկզբունքը գաղթականությանը հնարավորության դեպքում ՀՀ տեղափոխելն էր: Ստեղծված ծանր պայմաններում Հայաստանի իշխանությունները որոշում են ներգաղթ կազմակերպել՝ տարածաշրջանում կուտակված գաղթականությանը հանրապետություն բերելու և նրանց պատշաճ օգնություն ցույց տալու համար: Այդ նպատակով նրանք կոչ են հղում աշխարհասփյուռ հայությանը, որ «Հայաստանը ողջ հայության հայրենիքն է»⁷¹:

ՀՀ կառավարությունը ներգաղթը կազմակերպելու որոշումը կայացրել է 1919 թ. հունիսի 10-ին⁷²:

Կառավարության ուշադրության կենտրոնում էր նաև երկրից դուրս գտնվող որբերի խնդիրը, որով զբաղվում էր ՀՀ խնամատարության նախարարությունը: Այդպես, ՀՀ կառավարության 1919 թ. մարտի 10-ի նիստում որոշվում է, որ Վրաստանում և Ադրբեջանում գտնվող հայ որբերի խնամատարությամբ, որոնք այդ պետությունների հպատակ չեն, պիտի հոգա ՀՀ կառավարությունը՝ հանձնելով խնամատարության նախարարության⁷³: Որոշում են խնամատարության համար վարկ բանալ, որպեսզի հիմունքներ մշակի այնտեղի որբերի խնամքով զբաղվելու համար⁷⁴:

Սակայն ՀՀ կառավարությունը նման ծրագրեր իրականացնելիս հաճախ բախվում էր ֆինանսական միջոցների պակասին: Այդ

⁷⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 225:

⁷¹ Ա. Ստեփանյան, 20-րդ դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 31:

⁷² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 199, ցուցակ 1, գործ 32, թուղթ 349:

⁷³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 127:

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

խնդիրները և մասնավորապես հայ գաղթականությանը հացահատիկ ու ալյուր տրամադրելու հարցը, ՀՀ կառավարությունը երբեմն փորձում էր լուծել դաշնակիցների աջակցությամբ⁷⁵:

ՀՀ կառավարությունը, գիտակցելով, որ հայեցի դաստիարակությունը հայապահպանության հզոր կոման է, զարկ տվեց նաև արտերկրի հայկական կրթական հաստատություններին աջակցելու գործընթացին: 1919 թ. ապրիլի 25-ի նիստում կառավարությունը որոշում է 15 հզ. ռուբլի նպաստ տրամադրել Թիֆլիսում գտնվող Ալեքսանդրապոլի գիմնազիային և 3 հզ. ռուբլի՝ նույն քաղաքում գտնվող Կարսի իգական գիմնազիային⁷⁶: Իսկ դեկտեմբերի 19-ի նիստում կառավարությունը որոշում է ընդունում Բաքվի և Նուխու հայկական դպրոցներին 400 հզ. ռուբլու դրամական աջակցություն ցույց տալու մասին⁷⁷: Քննարկումներում որոշում են նաև ՀՀ-ից դուրս գտնվող հայկական կրթական հաստատություններին նպաստելու համար 1,5 մլն. ռուբլու վարկ բանալ⁷⁸:

Այսպիսով, քննության առնելով Հայաստանի առաջին Հանրապետության՝ գաղթավայրերի ու գաղթականության նկատմամբ քաղաքականության կառուցակարգերն ու սկզբունքները, ակնհայտ է, որ քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական խիստ դժվարին պայմաններում ՀՀ իշխանությունները գտան համապատասխան ներուժը՝ գաղթավայրերի հետ աշխատանքներ կազմակերպելու, գաղթականությանն օժանդակելու և հայապահպանության խնդիրներով զբաղվելու համար:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 414:

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 163-164:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 361:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 363:

2.2. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հայաստանի առաջին Հանրապետության իշխանությունները, չնայած տիրող ծանր իրավիճակին, զգալի աշխատանքներ են իրականացրել նաև ներգաղթի կազմակերպման ուղղությամբ: Կարևոր է հիշել, որ ներգաղթ ասելով նրանք հասկանում էին երկու գործընթաց.

1. Արևելյան Հայաստանում ապաստանած արևմտահայ գաղթականության վերադարձն իրենց օջախներ,

2. Հայաստանից դուրս գտնվող գաղթականության տեղափոխությունը ՀՀ:

Այս իսկ պատճառով հարկ է տարբերակել երկու գործընթացները և կենտրոնանալ արևմտահայ գաղթականությանն արտերկրից հայրենիք վերադարձնելու ՀՀ իշխանությունների ծրագրերի վրա: Ահա հենց այդ նպատակով նրանք որդեգրեցին «Հայաստանը (իմա՝ Հայաստանի Հանրապետությունը) ողջ հայության հայրենիքն է» կարգախոսը⁷⁹, քանի որ գաղթականության ոչ բոլոր հատվածների ծննդավայրն էր ՀՀ տարածքը:

1918 թ. սեպտեմբերի 1-ին ՀՀ խորհրդարանում քննարկվեց գաղթականության հարցը: Պատգամավորների մոտեցումներում կային տարբերություններ. ՀՀ կառավարությունը պետք է զբաղվի ամբողջ հայ գաղթականության⁸⁰ ն, թե՞ միայն երկրի սահմաններում գտնվող գաղթականների հարցերով⁸⁰: Չնայած տարակարծությանը՝ ՀՀ կառավարությունն ի վերջո սկսեց զբաղվել բոլոր գաղթականներով: Գաղթականների նկատմամբ քաղաքականությունը ևս ուներ երկու ուղղություն՝ աջակցություն և ներգաղթի կազմակերպում:

⁷⁹ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 31:

⁸⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 32:

Միայն 1918 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ՀՀ կառավարությունը տրամադրել է 15 մլն. ռուբլի Վրաստանում գտնվող փախստականներին⁸¹: 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին կառավարությունը օրենք է ընդունում Վարստանի Հայոց ազգային խորհրդին միանվագ նպաստ տալու մասին և 5 մլն. ռուբլու վարկ բացում սահմաններում գտնվող գաղթականությանը օգնելու համար⁸²: Խնդիրն այն էր, որ Վրաստանում Հայաստանի գործերի հավատարմատար Ս. Ջամալյանը 1918 թ. նոյեմբերին նամակ ուղարկեց ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին՝ հայտնելով, որ աղետյալներին նյութական օգնություն հասցնելու անհրաժեշտություն կա⁸³:

1918 թ. հոկտեմբերին ՀՀ կառավարությունը որոշեց 200 հզ. ռուբլի տրամադրել Բաքվի սովյալներին⁸⁴, որը հաստատում է ՀՀ խորհրդարանը՝ գումարի չափը հասցնելով 500 հազարի⁸⁵:

Հայաստանի կառավարությունը ներգաղթը կազմակերպելու որոշումը կայացրել է 1919 թ. հունիսի 10-ին⁸⁶: Պետք է նշել, որ այդ որոշումը բխում էր այն իրողությունից, որ հանրապետության սահմանների ընդլայնման պայմաններում սկիզբ էր առել հազարավոր փախստականների տեղաշարժը Կարսից, Նախիջևանից, Շարուրից, Սուրմալուից և Երևանի գավառի հարավային մասերից դեպի իրենց հայրենի գյուղերը: Ըստ որում՝ ամեն ինչ տեղի էր ունենում այնքան տարերայնորեն, որ գաղթականները նույնիսկ անտեսում էին ՀՀ կառավարության՝ տունդարձը կարգավորելու ջանքերը:

⁸¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 22, 36, 68:

⁸² Տե՛ս «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918-1919», մաս I, Ե., 1919, էջ 19:

⁸³ Տե՛ս «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ.», էջ 115:

⁸⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 40:

⁸⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 69: Տե՛ս նաև «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918-1919», մաս I, էջ 17:

⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, 23, թ. 349:

Թե՛ Հայաստանում, թե՛ արտերկրում ՀՀ իշխանությունները ձգտում էին ամեն կերպ թերթնացնել գաղթականության դրությունը, մանավանդ, որ ահազանգեր էին ստացվում հարևան երկրներում նրանց ծանր դրության մասին, որի հանգուցալուծման միակ հիմնավոր ճանապարհը կարող էր լինել ներգաղթը: 1919 թ. սկզբին «Աշխատանք» թերթը «Պետք է կատարուի ներգաղթը» խորագրով հոդվածում գրում էր. «Ներգաղթը պետք է կատարուի, որովհետև ներգաղթը բնականոն կեանքի սկիզբն է մեզ համար, ...արդարութեան գործն է անիկա»⁸⁷:

Հայության ներգաղթը կազմակերպելու համար մշակվում է հատուկ ծրագիր, ըստ որի՝ նախատեսվում էր կառավարությունում ստեղծել ներգաղթի հատուկ մի օրգան: Ըստ այդ ծրագրի՝ պետք էր վերաբնակեցնել Բայազետը, Ալաշկերտը, Բասենը, Խնուսը, Կարինը, Երզնկան, Վանը և մյուս շրջանները⁸⁸: Անհրաժեշտ էր նաև ապահովել Ռուսաստանի, Հյուսիսային Կովկասի և Սև ծովի շրջաններում գտնվող գաղթականների ֆիզիկական գոյությունը վերադարձի ճանապարհին, ՀՀ տեղափոխել Ադրբեջանում հալածվող և բռնությունների ենթարկվող բնակչությանը: Ուստի որոշվեց հատուկ գործակալներ ուղարկել Բաքու, Մոսուլ, Բաղդադ և Հալեպ՝ այնտեղ ապաստանած հայ գաղթականությանը վերադարձնելու համար⁸⁹:

Այդ ծրագրի իրականացման համար ձևավորվում է հատուկ հանձնախումբ, որի առաջ դրված էին հետևյալ խնդիրները. ա) նշանակել կոմիսարներ յուրաքանչյուր վերագրավված գավառի համար, բ) կազմակերպել 100-200 մարդուց բաղկացած ձիավոր միլիցիա՝ վերադարձող գաղթականության անվտանգությունն ապահովելու համար, գ) ընտրել հատուկ պաշտոնյաների, որ գնալու էին գաղթականների հետ և զբաղվելու նրանց տեղավորման աշխատանքներով,

⁸⁷ «Աշխատանք», 10.04.1919, № 7:

⁸⁸ Տե՛ս **Ս. Վրացյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 28-29:

⁸⁹ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 31:

դ) ճանապարհին հիմնել հանգստյան, սննդի և բուժական կայաններ գաղթականներին օգնելու համար, ե) սկզբում թույլ տալ տեղացիների, այնուհետև՝ ազատ հողերի առկայության դեպքում նաև ոչ տեղացի գաղթականների վերադարձը, զ) գավառի բնիկներից նշանակել խորհրդարանական կոմիսարներ՝ տունդաձի և տեղավորման գործընթացները ղեկավարելու համար⁹⁰:

1919 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ամերիկյան պարենային օգնության շնորհիվ Հայաստանի տնտեսական կացությունն աստիճանաբար սկսում է կարգավորվել, որն էլ ՀՀ իշխանություններին հնարավորություն է տալիս զբաղվել գաղթականների օգնության և ներգաղթի հարցերով: Բացի այդ, ՀՀ կառավարությունը փորձում էր բանակցել տարբեր պետությունների և կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հետ՝ համապատասխան աջակցություն ստանալու համար: Օրինակ՝ 1919 թ. նիստերից մեկում ՀՀ կառավարությունը որոշել էր «Հանձնարարել Ա. Խատիսյանին՝ բանակցության մեջ մտնել ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ Էդլերի հետ, որպեսզի ամերիկական կոմիտեն մասնակցի այս (իմա՝ ներգաղթի) ծախսերին»⁹¹: Դաշնակից պետությունները, սակայն, ներգաղթի կազմակերպման գործում օգնության պատրաստակամություն էին հայտնում միայն այն դեպքում, երբ համոզվում էին, որ գաղթականության վերադարձը անվտանգ կլինի, և կան համապատասխան միջոցներ հայրենիքում նրանց կարիքները հոգալու համար⁹²:

ՀՀ կառավարության 1919 թ. ապրիլի 13-ի նիստում որոշվել է 36.200.000 ռուբլու վարկ բացել ներգաղթը կազմակերպելու համար,

⁹⁰ Տե՛ս **Ռ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1 (1918-1919), Ե., 2005, էջ 269-270: Տե՛ս նաև **Ա. Մտեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 31:

⁹¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 155:

⁹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 32, թ. 136-137:

իսկ գաղթականներին իրենց տեղերում հաստատվելուց հետո 19 մլն. ռուբլի բաժանել որպես նպաստ՝ վերադարձնելու պայմանով⁹³:

1919 թ. մայիսի 3-ի նիստում ՀՀ կառավարությունը Կարսի ներգաղթը կազմակերպելու համար հանձնարարում է ֆինանսների նախարարին 36.200.000 ռուբլու վարկ բանալ խնամատարության նախարարության համար: Դրանից 15 մլն. ռուբլին պետք է ծախսվեր փախստականներին մի ամիս խնամելու համար, մնացածը՝ այլ հրատապ ծախսերի համար: Իսկ Նախիջևանի և Շարուրի ներգաղթը կազմակերպելու համար որոշվում է տրամադրել 18 մլն. ռուբլի⁹⁴:

Նման պայմաններում արտերկրում ապաստանած հայ գաղթականության մեծաքանակ խմբեր ՀՀ տեղափոխվելու ցանկություն են հայտնում: ՄԴՀԿ օրգան «Գործավոր» թերթը 1919 թ. մայիսին գրում էր, որ, ըստ հավաստի տեղեկությունների, շուտով Բաթումի վրայով Թիֆլիս են գալու շուրջ 18 հզ. գաղթականներ՝ ՀՀ տեղափոխվելու համար⁹⁵:

1919 թ. հունիսի 4-ի ՀՀ պառլամենտի քննարկումներում պարզ արտացոլված է գաղթականության հարցի շուրջ տիրող իրավիճակը: Խորհրդարանականները ներգաղթը համարում էին ամենաանհետաձգելի խնդիրներից մեկը: ՀՀ խնամատարության նախարարը ներկայացրեց ներգաղթի ծրագիրը: Նա առաջարկում էր ծրագրում ներառել երկու տարածաշրջան՝ Պարսկաստան ու Միջագետք և Ռուսաստան ու հարակից երկրներ: ՀՀ տեղափոխված գաղթականությունը պետք է լինի կառավարության և ժողովրդի հոգածության առարկա: ՀՀ կառավարությունը պետք է ստեղծի ներգաղթի և վերաշինության վարչություն, որը պետք է իրականացնի տնտեսական միջոցների հայթայթում, վերադարձի քարոզչություն, սերմացուի մատակարարում արդեն վերադարձածներին և այլն: Նախարարը նշեց նաև, որ ներգաղթ կազմակերպելու համար Հյուսիսային Կով-

⁹³ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 155:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171:

⁹⁵ Տե՛ս «Գործավոր», 19.05.1919, № 8:

կասում հատուկ ներկայացուցիչ է նշանակվել: Հարկ է նշել, որ Հյուսիսային Կովկասում, Բաքվի գաղթականներից բացի, ապաստանել էին նաև արևմտահայեր, որոնց թիվը հասնում էր 200 հազարի⁹⁶: Ներկայացուցիչներ են նշանակվել նաև Դարիալում, Փոթիում և Բաթումում: Վրաստանում գաղթականության հոգսերի համար հատկացվել է 6 մլն. ռուբլի: Նմանապես ուսումնասիրվում է Ադրբեջանի և Պարսկաստանի գաղթականների վիճակը: Ըստ նրա՝ ամեն ինչ պատրաստ է ներգաղթ սկսելու համար, պակասում են միայն դաշնակիցների համաձայնությունը և դրամը⁹⁷:

Հնչեցին տարբեր կարծիքներ: Ոմանք գտնում էին, որ «Արևմտահայ ներգաղթի խնդիրը նույնչափ մեծ է, որքան Միացյալ Հայաստանի խնդիրը: Հայաստանը չի կարող միացյալ և անկախ լինել առանց ներգաղթի: Ներգաղթը չի կարող լինել առանց միացյալ և անկախ Հայաստանի: ...կառավարության ամենաանհետաձգելի խնդիրներից մեկը պիտի լինի ներգաղթի խնդիրը: ...նա (իմա՝ ներգաղթող հայը) պիտի գնա, պիտի պահանջե յուր հայրենիքը ոչ իբրև հող, այլ իբրև քաղաքականապես ազատագրված հայրենիք»⁹⁸: ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանը նշեց, որ կառավարությունը ներգաղթը համարում է ամենակարևոր հարցը, սակայն այն չի կարող իրականանալ մինչև Փարիզի վեհաժողովի որոշումը Հայաստանի վերաբերյալ, քանի որ ներգաղթի խնդիրը միայն տնտեսական չէ, այլ նաև քաղաքական⁹⁹:

Հետաքրքրական է նաև, որ խորհրդարանում ներկայացվեցին նաև հայ գաղթականության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ. Հյուսիսային Կովկասում այդ ժամանակ կար՝ 222 հզ, Բաղդադ-Բալուբեում՝ 15 հզ, Մոսուլում՝ 12 հզ, Դեր-Ջորում՝ 5 հզ, Հալեպում՝ 8

⁹⁶ Տե՛ս **Ս. Մինասյան**, Հյուսիսային Կովկասի հայ գաղթականության ներգաղթը Հայաստան (1918-1920 թթ.), Ե., 2007, էջ 185-186:

⁹⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 231-232:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 231:

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 232:

հզ. և Եգիպտոսում՝ 10 հզ. գաղթական¹⁰⁰: Նշվեց, որ նման քանակի պարագայում ներգաղթ կազմակերպել առանց դաշնակիցների աջակցության անհնար է: Բացի այդ՝ ներգաղթի կազմակերպման համար առաջարկվեց ստեղծել Ներգաղթի նախարարություն¹⁰¹:

Ի վերջո անցնում է մի բանաձև, որի համաձայն.

ա. ընդհանուր ներգաղթ կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է ստանալ դաշնակիցների օժանդակությունը,

բ. Ռուսաստանի, Հյուսիսային Կովկասի և սևծովյան շրջանների գաղթականության ներգաղթի համար ընտրել Սև ծովի հարավարևելյան ափով անցնող ճանապարհը,

գ. նախաձեռնել Ադրբեջանի հայության տեղափոխությունը ՀՀ,

դ. գործակալներ ուղարկել Բակուրա, Մոսուլ, Բաղդադ և Հալեպ՝ նախապատրաստելու տեղի գաղթականության վերադարձը հայրենիք,

ե. կառավարությունում ստեղծել ներգաղթի հատուկ մարմին¹⁰²:

ՀՀ կառավարությունը 1919 թ. հունիս ամսվա ընթացքում զգալի ջանքեր է գործադրում Ադրբեջանի հանրապետության Նուխու, Արեշի, Շամախու, Գեոկչայի, Ղուբայի 20 հզ. հայ ազգաբնակչությանը Հայաստան տեղափոխելու համար և շուրջ 10 մլն. ռուբլու վարկ բացում ՀՀ խնամատարության նախարարության հաշվին ճանապարհածախսի, սննդի, ապրուստի միջոցների և ներգաղթի կազմակերպման համար¹⁰³: Առաջին փուլում պետք է ՀՀ տեղափոխեին գերության մեջ եղածներին և աստանդականներին, որ «թափառում են» Գանձակի նահանգում և Վրաստանում՝ շուրջ 15 հզ. մարդ: Մնացածին, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի գաղթականության մի հատվածին՝ 35 հզ. մարդու, պետք է տեղափոխեին ընդհանուր ներ-

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 231:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 232:

¹⁰² Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր», 13.06.1919, № 7:

¹⁰³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 228:

գաղթի ծրագրով: Որոշվել էր բանակցություններ վարել դաշնակիցների կովկասյան ներկայացուցիչների և Ադրբեջանի իշխանությունների հետ՝ ներգաղթը հաջողությամբ իրականացնելու համար¹⁰⁴:

1919 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին կազմակերպվում է նաև պարսկահայ և արևմտահայ գաղթականության հայրենադարձությունը և վերաբնակեցումը Պարսկաստանից և հարևան երկրներից¹⁰⁵: Նոյեմբերին ՀՀ խնամատարության և պարենավորման նախարարությունները ՀՀ կառավարության տրամադրած վարկերի միջոցով փորձում են հնարավորինս արդյունավետ կազմակերպել Ադրբեջանից և Վրաստանից սպասվող գաղթականության տեղավորման և պարենային հարցերի կարգավորման խնդիրները: Նշենք, որ Պարսկաստանից գաղթականության ներգաղթը կազմակերպելու գործում 1919 թ. սկզբին աջակցություն է խոստացել Նախիջևանի անգլիական զինվորական նահանգապետը. «Նախիջևանի անգլիական զինվորական նահանգապետ գնդապետ Լաուտինը ասաց, որ ինքը կաջակցի գաղթականների վերադարձը Պարսկաստանից Նախիջևանի վրայով»¹⁰⁶: Ամիսներ անց՝ 1919 թ. հունիսի դրությամբ, Նախիջևանում հաստատվել էր 18 հզ. գաղթական¹⁰⁷:

ՀՀ կառավարությունը 1919 թ. հուլիսին որոշեց 9,5 մլն. ռուբլու վարկ բացել Բաքվի և Միջագետքի հայությանն օգնելու համար¹⁰⁸:

1919 թ. օգոստոսի 5-ին ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանը խորհրդարանում զեկուցում է, որ «նախկին թուրքահայերի, ինչպես նաև արտասահմանի գաղութների ներգաղթի գործը հաջողեցնելու համար, կառավարությունը ներկայացուցիչներ է ուղարկել Ռուսաստան, Կիլիկիա և այլ տեղեր: Հրահանգված է դիվանագիտական ներ-

¹⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 225:

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 226, 242:

¹⁰⁶ «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 181:

¹⁰⁷ Տե՛ս նույն «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 230:

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 256:

կայացուցիչներին ուսումնասիրելու և կառավարությանը տեղյակ պահել նրանց դրության վերաբերմամբ: Ներգաղթի ու վերաշինության բաժանմունքին մի ամսվա ընթացքում վարկ է բացած 3.658.000 ռ. դրանից զուտ Բակուբեի գաղթականության տրամադրված է 2.500.000, իսկ Միջազգետքում գերիներ փրկելու համար՝ 500.000 ռ.»¹⁰⁹: Ըստ վարչապետի՝ ներգաղթի և վերաշինության բաժանմունքին հանձնվել է ինչպես ՀՀ-ում գտնվող, այնպես էլ արտասահմանում ապաստանած հայ գաղթականների գործը՝ հանձնարարելով ժամանող գաղթականությանը ժամանակավորապես տեղավորել ըստ կլիմայական պայմանների¹¹⁰:

1919 թ. ՀՀ իշխանությունները սկսում են զբաղվել Հյուսիսային Կովկասում ապաստանած գաղթականության հայրենադարձության գործով: Այնտեղ հայրենադարձության կազմակերպման աշխատանքներով զբաղվում էր Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությանը կից ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչը: Ներգաղթի կազմակերպման նպատակով մշակվում է հատուկ ծրագիր, թե ինչ հաջորդականությամբ և ինչպես պետք է կազմակերպվեր ներգաղթը՝ սկսած գաղթականության ցուցակագրումից, տեղափոխման ձևերից և միջոցներից, ճանապարհներից և կայաններից, մինչև որբերի տեղափոխությունն ու բժշկասանիտարական ու ֆինանսական օգնության հարցերը¹¹¹:

Հյուսիսային Կովկասից 1918-1920 թթ. հայկական ազգային կազմակերպությունների, ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների, Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների և Անդրկովկասում բրիտանական ուժերի հրամանատարության աջակցությամբ հայրենադարձվել են հազարավոր հայ գաղթականներ¹¹²:

¹⁰⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 236:

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹¹ Տե՛ս **Ս. Մինասյան**, նշվ. աշխ., էջ 74-84:

¹¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148:

Այդպես, 1920 թ. փետրվարի 20-ի նիստում Ա. Խատիսյանը գեկուցում է, որ Հյուսիսային Կովկասից ներգաղթը արագացնելու համար բազմաթիվ դիմումներ են եղել դաշնակից պետություններին¹¹³, և համապատասխան ծրագրի իրականացման համար սպասում են բարենպաստ պայմանների: Արդեն 1920 թ. օգոստոսի 2-ի նիստում ՀՀ խնամատարության և վերաշինության նախարարը գեկուցում է այն մասին, որ միջոցներ են ձեռք առնվում Հյուսիսային Կովկասում գտնվող 70 հզ. գաղթականներին հայրենիք փոխադրելու: Ըստ նրա, եթե նախկինում Վրաստանն այդ խնդրում արգելքներ էր հարուցում, ապա այժմ արդեն օժանդակում է¹¹⁴: ՀՀ իշխանությունները 1920 թ. հոկտեմբերին վերադարձող գաղթականության կարիքները հոգալու համար տրամադրում են 54 մլն. ռուբլի¹¹⁵:

Փաստորեն, գաղթականության ներգաղթը գտնվել է Հայաստանի առաջին Հանրապետության իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում: Չնայած ներքին ու արտաքին դժվարին պայմաններին՝ նրանք իրականացրել են հնարավորը գաղթականությանը հայրենիքում տեղափոխելու համար:

¹¹³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 449:

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 524:

¹¹⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», էջ 582:

2.3. ԱՐՏԵՐԿՐԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆԸ

ՀՀ իշխանությունները երկրի տնտեսական կյանքի բարելավման համար փորձում են գաղթավայրերի հետ կայուն և զարգացող հարաբերություններ հաստատել: Դրա համար է, որ Արտաքին գործերի նախարարության կազմում հիմնվում է գաղութների բաժին՝ «նրանց (իմա՝ գաղթավայրերի) նյութական և բարոյական ուժերը Հայաստանի օգտին օգտագործելու նպատակով»¹¹⁶:

ՀՀ իշխանությունը երկրի ֆինանսական, ռազմական, տնտեսական և արդյունաբերական զարգացման համար կազմակերպում է հանգանակություն՝ «Անկախության փոխառություն»¹¹⁷ անվանումով: 1920 թ. հունիսի 10-ին ընդունված օրենքում ասվում էր. «Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական ուժերը և տնտեսությունը վերականգնելու և հանրապետության թղթադրամի ֆոնդն ապահովելու նպատակով կնքել 20 մլն. ամերիկյան դոլարի անվանական գումարի պետական փոխառություն 6 տոկոսով: Փոխառության 75 տոկոսը հատկացնել վերոհիշյալ նպատակին, իսկ 25 տոկոսը գործադրել պետական այլ կարիքների համար»¹¹⁸: Փոխառությունը արվելու էր ՀՀ-ում ու արտասահմանում 10 տարով և պետք է ծառայեր նորաստեղծ հանրապետության վերաշինման գործին: Այս գործի ղեկավար է նշանակվում Ա. Խատիսյանը, որ այդ առաքելությամբ ուղարկվում է արտասահման¹¹⁹: Ինչպես նշում է Ս. Վրացյանը, անկախության փոխառության գաղափարը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել ՀՀ-ում և արտասահմանում: Գաղափարը միավորել էր ամբողջ աշխարհի հայությանը: Բոլորը ցանկանում էին իրենց մասնակցությունն ունենալ պետության վերաշինման գործում: Քաղաքական կուսակցություններ, հասարակական կազ-

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 546:

¹¹⁷ Տե՛ս **Ս. Վրացյան**, նշվ. աշխ., էջ 448:

¹¹⁸ Նույն տեղում:

¹¹⁹ Տե՛ս **Ա. Խատիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 191-215:

մակերպություններ, մամուլ, անհատ գործիչներ՝ բոլորն աջակցում էին ՀՀ կառավարությանը, որպեսզի փոխառությունը հաջող արդյունք ունենա: Այդ է վկայում ՀՀ կուսակցությունների հեռագիրը Ա. Խատիսյանին, որտեղ նրանք զորակցություն են հայտնում ծրագրին և կոչ անում բոլոր հայերին եռանդուն մասնակցություն ունենալ դրա իրականացմանը¹²⁰:

Ծրագրի բացման օրը՝ օգոստոսի 1-ին, բազմաթիվ անհատներ, հիմնարկություններ, խորհրդարանի և կառավարության անդամներ տեղն ու տեղը տրամադրում են զգալի գումարներ: Կաթողիկոսը Էջմիածնի կողմից տալիս է 1 մլն. ռուբլի: Մի քանի ժամվա ընթացքում հավաքվում է 45 մլն. ռուբլի: Մեծ ներդրումներ են կատարվում նաև գավառներում¹²¹: Հայության անսահման ոգևորության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ սեպտեմբերի 5-ին ՀՀ-ին հատկացված փոխառությունների պլանը ավելիով փակված էր, և բաժանորդագրությունն ընդհատվեց:

Ծրագրի հաջողությունն ապահովելու համար արտասահման մեկնեց Ա. Խատիսյանը: Նա եվրոպական երկրներ, Եգիպտոս և Իզմիր կատարած ուղևորության ընթացքում հաջող փոխառություններ կատարելու վերաբերյալ ներկայացնում է հրապարակային դասախոսություններ՝ խոսելով ՀՀ ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքի, ազգաբնակչության, առկա խնդիրների, որբերի կարիքների և շատ ուրիշ ցավոտ հարցերի մասին¹²²: «Ամեն ինչ կը խոստանար կատարեալ յաջողութիւն», - գրում է նա¹²³: Նրա պատմածից երևում է, որ բոլոր տեղերում գաղութահայությունը մեծ ցնծությամբ ու ոգևորությամբ է դիմավորել իրեն և վստահեցրել փոխառության հաջող ընթացքի մասին¹²⁴:

¹²⁰ Տե՛ս **Ա. Վրացյան**, նշվ. աշխ., էջ 448:

¹²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 449:

¹²² Տե՛ս **Ա. Խատիսյան**, նշվ աշխ., էջ 194-195:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 194:

¹²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191-215:

Ընդհանրապես գաղութահայության մեջ այնքան մեծ էր խանդավառությունը, որ «Բաթումի Տիկնանց կոմիտե»-ի անդամները առաջարկում են կազմակերպել նաև ոսկու հանագանակություն՝ Հայաստանի «Ոսկի ֆոնդ» ստեղծելու համար: Եվ հենց իրենք էլ դնում են գործի սկիզբը. «սեղանի վրայ դրին ոսկի ժամացոյց, մատանիներ, ոսկի շղթայ, ապարանջաններ ևն»¹²⁵: «Ոսկու ֆոնդ»-ի վաճառքից ստացված գումարները հատկացվեցին հայ փախստականներին ու որբերին¹²⁶:

Արտասահմանի հայությունը Գերմանիայից, Անգլիայից, Ռումինիայից, Պարսկաստանից, Կանադայից, ԱՄՆ-ից, Հնդկաստանից և այլ երկրներից ՀՀ էր ուղարկում զինվորական հագուստ, դեղորայք, զրենական պիտույքներ, հագուստ, ուտելիք, ընդհանրապես այն ամենը, ինչը հնարավոր էր ուղարկել¹²⁷:

Նշենք նաև, որ Ա. Խատիսյանի տեղեկությունների համաձայն՝ բաժանորդագրվում էին ոչ միայն ունևորները, այլև հասարակ ժողովուրդը: Ըստ որում՝ վերջիններիս ներդրած գումարը ավելի շատ էր: Միայն Պոլսում 2 մլն. ֆրանկից ավելի գումար են տալիս¹²⁸:

Հույժ կարևոր է այն, որ ՀՀ անունով կտակներ էին կազմում մեծահարուստները: Այդպես, Եգիպտոսի գործարանատեր Մելքոնյան եղբայրները, ընդունելով Հայաստանի քաղաքացիություն, իրենց ամբողջ հարստությունը՝ մոտ 6 մլն. դոլար, կտակում են Հայաստանին: Նրանց մտահոգում էր Հայաստանի ազգային գրադարանի շենքի կառուցումը, այդ պատճառով էլ նամակ են ուղարկում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանին և Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարին՝ նշելով, որ իրենք ժառանգներ չունեն և կցանկանային ամբողջ հարստությունը թողնել հայ ժողովրդին. «Երկու եղբայր Մելքոնյանները նվիրում են իրենց ազգին 600.000 ոսկի և արծանի են մեր կառավարության պաշտոնական

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 195:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 205:

¹²⁷ Տե՛ս Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 448:

¹²⁸ Տե՛ս Ա. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 197:

շնորհակալանքին այս բարձր հայրենասիրական նվիրատվության համար»¹²⁹:

1920 թ. մեծ նվիրատվություն էր կատարել նաև մեծահարուստ Ա. Մելիք-Ազարյանը՝ Հայաստանին կտակելով Թիֆլիսի իր տունը: Բաքվի հայտնի դրամատեր Ա. Ղուկասյանը ՀՀ-ին կտակել էր 8 մլն. ռուբլի, որը և փոխանցվեց պետությանը: Ստավրոպոլից դրամատեր Պոպովն իր ողջ կարողությունը՝ 25 մլն. ռուբլի, կտակեց ՀՀ համալսարանին: Գ. Կյուլպենկյանը խոստանում է ՀՀ-ում կառուցել պետական մեծ շենքեր, իսկ Հ. Մելիքյանը՝ «Ժողովրդական տուն»: Եգիպտոսի Հայ ռամկավարների կուսակցությունը որոշել էր ՀՀ-ին փոխանցել «Ռամկավար Հայաստանին օդային տորմիդ»՝ բաղկացած 50 օդանավից, ՀՅԴ-ի կողմից ԱՄՆ-ում կազմակերպված «Բանակի հանգանակություն»-ից հավաքվեց ավելի քան կես միլոն դոլար: Այդ հանգանակության շրջանակներում մեծ քանակությամբ սննդամթերք ուղարկվեց ՀՀ¹³⁰: ՀՀ համալսարանին են փոխանցվում նաև մեծաթեք մի քանի գրադարաններ: Կարևոր էր նաև Մայիլյան եղբայրների արշավախմբի կողմից ՀՀ տնտեսական հարստությունների ուսումնասիրությունը¹³¹:

Թիֆլիսաբնակ շատ հայեր, զրկված իրենց դիրքից և հիասթափված Վրաստանի իշխանություններից, ցանկանում էին արդյունաբերական հաստատություններ հիմնել ՀՀ-ում: Օրինակ՝ Մայիլյան եղբայրները որոշել էին կառուցել ապակու գործարան Ղարաքիլիսայում¹³²: ՀՀ իշխանությունները Մայիլյանների համար արտոնություններ սահմանեցին ՀՀ-ում արդյունաբերական ձեռնարկություններ հիմնելու համար, նույնիսկ մենաշնորհներ տրամադրեցին էլեկտրաէներգիայի և ապակու արտադրության ասպարեզներում: Փիթոյանները որոշել էին կաշվի գործարան հիմնել հայրենիքում¹³³:

¹²⁹ Տե՛ս **Ա. Վրացյան**, նշվ. աշխ., էջ 450: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 447:

¹³⁰ Տե՛ս **Ա. Վրացյան**, նշվ. աշխ., էջ 450-451:

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 451:

¹³² Տե՛ս **Ա. Խատիսեան**, նշվ. աշխ., էջ 194:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում:

Մի խումբ հայ մեծահարուստներ ծրագրում էին Վեդի-Բասարի շրջանում հիմնել ցեմենտի և կրի գործարաններ, մյուսները ատաղձագործության և փայտամշակման գործարաններ՝ Սարիղամիշում¹³⁴:

Հատկապես կարևոր էր երկաթուղու կառուցման ձեռնարկը արտերկրի մի խումբ հայ մեծահարուստների (Դոնի Ռոստովից և Մոսկվայից) կողմից: Այդ երկաթուղին, Բաթումից (կամ սևծովյան այլ նավահանգստից, որ տրվելու էր ՀՀ-ին) սկիզբ առնելով, Ճորոխ և Օլթի գետերի հովիտներով հասնելու էր Կարս-Սարիղամիշ երկաթուղուն, հատելու էր այն ու Կադզվանի ու Կողբի աղահանքերի մերձակայքով ընթանալով՝ միանալու էր Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթգծին Սարդարապատ կայարանում: Առաջիկա երկու տարիներին (1921-1923 թթ.) պետք է ընթանային նախագծման աշխատանքները, իսկ դրանից հետո չորս տարիների ընթացքում ամբողջությամբ կառուցվելու էր երկաթգիծը: Պայմանագրի նախագծով երկաթուղու հասույթի 10 տոկոսը պատկանելու էր ՀՀ-ին¹³⁵:

Ցավոք, ՀՀ-ի խորհրդայնացման հետևանքով գրեթե բոլոր ծրագրերը մնացին անավարտ: Բայց ակնհայտ է, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության իշխանությունն արել է ամեն հնարավորը գաղթավայրերի հետ հարաբերությունները ամրապնդելու և նրանց հնարավորություններն ի նպաստ հայրենիքի ապահովելու համար:

¹³⁴ Տե՛ս Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 452:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 452-453:

ԳԼՈՒԽ III

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

3.1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳԼՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՕԿ-ի հիմնադրումն ու մասնաճյուղերի ստեղծումը Սփյուռքում: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո երկրի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը խիստ ծանր էր: Խնդիրները բազմաթիվ էին, որոնցից ամենակարևորը շարունակում էր մնալ ժողովրդին սննդով ապահովելը: Խնդիրների լուծման համար որոշ հասարակական գործիչներ 1921 թ. դիմում են Հայկական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության ժողկոմխորհին՝ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման գործընթացին նպաստելուն միտված մի կազմակերպություն ստեղծելու առաջարկով: Դիմումի համաձայն՝ այդ կազմակերպության գլխավոր խնդիրը պետք է լիներ սովից և համաճարակից ժողովրդին փրկելու համար միջոցներ հայթայթելը՝ առաջին հերթին հայկական Սփյուռքում¹³⁶:

Դիմումը ընթացք ստացավ, և որոշվեց առաջարկի վերաբերյալ խորհրդակցություն գումարել: Այն կազմակերպելու պատասխանատվությունը վստահվեց ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմ Արամայիս Երզնկյանին: Վերջինս այդ նպատակով առաջին հերթին հան-

¹³⁶ Տե՛ս «Հրավիրակ». պարբերաթերթ Հայաստանի ոգնության կոմիտեի կենտրոնական վարչության, 1925, № 1, էջ 1:

դիպեց ականավոր բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի, իսկ այնուհետև նաև Լեոյի, Դերենիկ Դեմիրճյանի և այլոց հետ:

Կազմակերպական աշխատանքների շնորհիվ 1921 թ. սեպտեմբերի 13-ին բացվեց այն հիմնադիր ժողովը, որի որոշմամբ ստեղծվեց Հայաստանի օգնության կոմիտեն: Վերջինս պետք է լիներ անկուսակցական կազմակերպություն, որի հիմնական առաքելությունն էր «նպաստել սովամահության դեմ մղվող անողորմ պայքարին և ապա աջակցել Խ. Հայաստանի շինարարական ու կուլտուր-կրթական աշխատանքերին»¹³⁷: Ա. Երզնկյանը բացման խոսքում նշեց, որ հասարակական գործիչների առաջարկությամբ՝ Հայաստանում ժողովրդի կարիքների բավարարման և երկրի վերաշինության խնդիրները կարգավորելու նպատակով անհրաժեշտ է ձևավորել մի ապակուսակցական կազմակերպություն՝ Հայաստանի օգնության կոմիտե, որը խնդիր կունենա կապեր հաստատել հայկական Սփյուռքի և հայրենիքի միջև: Իր հերթին Հ. Թումանյանը հայտարարեց, որ կոմիտեի առաջնահերթ խնդիրը պետք է լինի սովահար ժողովրդին սննդով ապահովելը, իսկ այդ նվիրական գործին իրենց մասնակցությունը պետք է բերեն բոլոր հայերը՝ «մոտիկից սկսած մինչև հեռավոր գաղութները»¹³⁸:

Հիմնադիր ժողովում ձևավորվեց հատուկ հանձնաժողով՝ կոմիտեի ժամանակավոր կանոնադրությունը նախապատրաստելու համար: Սեպտեմբերի 13-ին հանձնաժողովը ժողովին ներկայացրեց կանոնադրության նախագիծը: Քննարկման արդյունքում կոմիտեի կանոնադրային նպատակ սահմանվեցին Հայաստանի սովյալ ազգաբնակչությանն օգնության հասնելն ու երկրի շինարարության գործին օժանդակելը: Բացի այդ, կազմակերպությունն ուներ այլ ընդհանրական նպատակներ՝ Սփյուռքի հայ աշխատավորությանը կապել Խորհրդային Հայաստանին, Սփյուռքում քարոզել Խորհրդա-

¹³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 1, թ. 1-2:

յին Հայաստանի նվաճումները, նպաստել Սփյուռքի հայ աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակության գործին¹³⁹:

Նորաստեղծ կազմակերպությունը պաշտոնապես կոչվեց Հայաստանի օգնության կոմիտե (այսուհետ՝ ՀՕԿ), իսկ ժամանակավոր կանոնադրության նախագիծը պետք է հաստատման ներկայացվեր ՀՄԽՀ ժողկոմխորհին¹⁴⁰:

Հիմնադիր ժողովը ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահ ընտրեց ՀՄԽՀ հողժողկոմ Ա. Երզնկյանին, իսկ նախագահության անդամներ՝ Հ. Թումանյանին, Ս. Կասյանին և այլոց¹⁴¹: Հետագայում ՀՕԿ-ը միշտ էլ հայտարարում էր, որ կազմակերպության առաջին կենտրոնական վարչությունը ունեցել է երկու համանախագահ՝ Ա. Երզնկյան և Հ. Թումանյան¹⁴²:

Շուտով ՀՄԽՀ ժողկոմխորհը հաստատեց ՀՕԿ-ի ժամանակավոր կանոնադրության նախագիծը և սեպտեմբերի 15-ին ընդունեց համապատասխան դեկրետ կոմիտեի ստեղծման մասին՝ սահմանելով, որ «Հայաստանի ոգնության կոմիտեյի անմիջական նպատակն է ոգնության հասնել Հայաստանի սովյալ ազգաբնակչության և իր այդ գործունեության ընթացքում նաև ռժանդակել յերկրի ընդհանուր շինարարության գործին»¹⁴³: Թեև ՀՕԿ-ի նպատակը սահմանող կետում չկար Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման համար հայկական Սփյուռքի օժանդակությունն ապահովելու դրույթ, սակայն դա հետագայում դարձավ կազմակերպության հիմնական գործառույթը:

ՀՕԿ-ի գործունեությունը Հ. Մելիքսեթյանն իրավամբ բաժանում է երեք պարբերաշրջանի: Առաջինը, որ ընդգրկում էր 1921-1923 թթ., կազմակերպական կառույցի կայացման և գաղթականության հա-

¹³⁹ Տե՛ս **Ա. Վարդապետյան, Հ. Գալուստով**, Հայաստանի օգնության Վրաստանի կոմիտեի գործունեությունը 1921-1925 թթ., ԼՀԳ, 1967, № 1, էջ 4:

¹⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 1, թ. 2-5:

¹⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

¹⁴² Տե՛ս «Հրավիրակ», 1925, № 1, էջ 4:

¹⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 33, թ. 85: Տե՛ս նաև «Հրավիրակ», 1925, № 1, էջ 4:

մար կենսական միջոցների ձեռքբերման փուլն էր, երկրորդը՝ 1923-1931 թթ.՝ սփյուռքահայ աշխատավորներին համախմբելու և կազմակերպելու, ինչպես նաև ՀՍԽՀ-ում շինարարական ու մշակութային աշխատանքների ծավալման փուլը, որի արդյունքում 1930-ական թթ. ՀՕԿ-ն արտասահմանում արդեն ուներ 200 մասնաճյուղ՝ 10 հզ. անդամներով, իսկ երրորդը՝ 1931 թվականից սկսված փուլը, երբ ՀՕԿ-ի գլխավորությամբ դեռևս նախորդ փուլում սկիզբ առած ավանների շինարարությունը մեծ թափ ստացավ¹⁴⁴։ Որոշ վերապահումներով ՀՕԿ-ի գործունեության շրջանի սույն պարբերացումը լիովին համապատասխանում է դեպքերի իրական զարգացումների տրամաբանությանը։ Միակ վերապահումն այն է, որ, ինչպես կտեսնենք, ՀՕԿ-ի կազմակերպական կառույցի ձևավորման փուլն ունեցել է ավելի երկարատև ընթացք՝ մինչև 1925 թ.։

Քանի որ ՀՕԿ-ի գործունեությունն առնչվում էր սփյուռքահայ համայնքներին, նրա առաջին գործը եղավ նրանց հետ կապեր հաստատելը։ Այդ առումով հատկապես կարևոր էր կապի հաստատումը 1920 թ. հոկտեմբերի 24-ին Կոստանդնուպոլսում շուրջ հինգ տասնյակ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների ու միությունների ներկայացուցիչներից ձևավորված Հայաստանի օգնության մարմնի (այսուհետ՝ ՀՕՄ) հետ¹⁴⁵։ Այդ նպատակով 1921 թ. Կ. Պոլիս մեկնեց Հ. Թումանյանը։ ՀՕԿ-ը և ՀՕՄ-ը հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր, որ իրենց հիմնական նպատակը հայ ժողովրդի գոյության ապահովումն է ու հայրենիքի վերաշինությունը¹⁴⁶։

Մինչև 1922 թ. սկիզբը ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունը զբաղված էր կազմակերպչական աշխատանքներով։ Առավել էական աշխատանքները վերաբերում էին արտասահմանում մասնաճյուղե-

¹⁴⁴ Տե՛ս **Հ. Մելիքեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 156-157։

¹⁴⁵ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 54։ Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 2, թ. 1։

¹⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 2, թ. 2։

րի բացմանը¹⁴⁷: Ի դեպ, Հայաստան-Սփյուռք կապերի շուրջ 100-ամյա ընթացքում սա միակ դեպքն էր, որ հայրենիքում ստեղծված՝ Սփյուռքի հետ կապերի լիազոր մարմինը նպատակ էր հետապնդում ստեղծել արտասահմանում մասնաճյուղեր: Սկզբնական շրջանում ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի թիվն այնքան էլ մեծ չէր¹⁴⁸: Երբ 1922 թ. հուլիսի 20-ին Երևանում գումարվեց ՀՕԿ-ի երկրորդ համագումարը, դրան մասնակցում էին միայն չորս մասնաճյուղերի ներկայացուցիչներ՝ Կ. Պոլսից, Թավրիզից, Բաքվից և Տաշքենդից¹⁴⁹: Հետագայում ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի թիվն անշեղորեն աճեց: Բացի հաշվետվություններից և նոր ծրագրերի քննարկումից, համագումարում հաստատվում է նաև ՀՕԿ-ի նոր կանոնադրությունը¹⁵⁰:

1923 թ. հոկտեմբերի 14-19-ը տեղի ունեցավ ՀՕԿ-ի երրորդ համագումարը, որին մասնակցում էին 40 ներկայացուցիչներ սփյուռքահայ համայնքներից և ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերից (Եգիպտոս, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Անգլիա, Բելգիա, Պարսկաստան և Խորհրդային Միության հանրապետություններ): Նրանք հանդես եկան համայնքներում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ հաղորդումներով¹⁵¹: Հիմնական քննարկումները ծավալվեցին արդեն կատարած աշխատանքների, ինչպես նաև ՀՄԽՀ-ի շինարարության և մշակութային ու տնտեսական առաջընթացին ՀՕԿ-ի հետագա մասնակցության հարցերի շուրջ¹⁵²:

¹⁴⁷ Սկզբում ՀՕԿ-ը նպատակ ուներ մասնաճյուղեր բացելու նաև Խորհրդային Հայաստանում (Ալեքսանդրապոլ, Դիլիջան), սակայն այդ առաջարկը մերժվում է ՀՄԽՀ ժողկոմխորհի նախագահության կողմից: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 33:

¹⁴⁸ 1921-1922 թթ. ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի մասին տե՛ս Լ. Մակարյան, Հայաստանի օգնության կոմիտեի մասնաճյուղերի ստեղծումը 1921-1922 թթ., ԲՀԱ, 2009, № 1, էջ 146-154:

¹⁴⁹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1922, № 162, էջ 2: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 422, թ. 51:

¹⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 33, թ. 57:

¹⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 80, թ. 57, թ. 4-10, 12-14: Տե՛ս նաև «Հրավիրակ», 1925, № 1, էջ 7:

¹⁵² Տե՛ս «Հրավիրակ», 1925, № 1, էջ 8:

ՀՕԿ-ի երրորդ համագումարը բեկումնային էր կազմակերպության գործունեության առումով: Ըստ համագումարի մասնակիցների, քանի որ ՀՄԽՀ-ն այլևս ազատված էր սովից ու աղքատությունից, ՀՕԿ-ը պետք է զբաղվի երկրի շինարարության խնդիրներով: «Նա պետք է դադարի նպաստամատույց կազմակերպություն լինելուց, սպառողական ոժանդակությունը փոխելով աշխատանքայինի»¹⁵³: Մյուս կարևոր շեշտադրումը կատարվեց Սփյուռքում սեփական մասնաճյուղերի հիմնադրման աշխատանքների ուժեղացման վրա¹⁵⁴: Փաստորեն համարվեց, որ անցել է բարեգործական հանգանակությունների միջոցով ՀՄԽՀ-ի ժողովրդին օգնություն տրամադրելու ժամանակը, պետք էր նպաստել երկրի բնակչության համար աշխատանքի հնարավորությունների ընդլայնման գործին: Միաժամանակ կազմակերպության գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու համար որոշվեց ընդարձակել ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի ցանցը:

ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահ Ա. Երզնկյանը խոսեց նաև արտասահմանի հայկական կտակների մասին, որոնց հանրագումարը կազմում էր 15 մլն. ռուբլի¹⁵⁵: Ըստ նրա՝ այդ գումարով հնարավոր էր զարկ տալ շինարարական աշխատանքներին ՀՄԽՀ-ում¹⁵⁶:

Կտակների նկատմամբ հետաքրքրության աճի պայմաններում ՀՄԽՀ ժողովուրդիին կից շուտով ստեղծվեց «Կտակների ուսումնասիրության հանձնաժողով»¹⁵⁷: 1925 թ. հնարավոր եղավ Հայաստանին կտակված գումարների մի մասը տեղափոխել ՀՄԽՀ: Դրանցից

¹⁵³ Նույն տեղում:

¹⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵⁵ Արտասահմանի հայկական կտակների մասին մանրամասնորեն տե՛ս **Գ. Միքայելյան**, Հայ ժողովրդի հարստություններն արտասահմանում. կտակներ, նվիրատվություններ և հանգանակած գումարներ, Մոսկվա, 1928:

¹⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 80, թ. 17, 32-33:

¹⁵⁷ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան** XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 55; Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 195, թ. 24:

էին Մարկոսյանի և Գ. Մեթենետյանի կտակները¹⁵⁸: Այդ և մյուս նվիրատվությունները (Խերյանի, Ավետ Սարգսյանի, Տիգրան Չամքերթյանի, Երվանդ Հակոբյանի կտակներ) օգտագործվում էին շինարարական աշխատանքների համար¹⁵⁹:

1924 թ. հունվարին ՀՕԿ-ը ուղերձով դիմում է արտերկրի բոլոր հայկական կազմակերպություններին՝ ՀՄԽՀ-ում շինարարության ու գյուղատնտեսության ոլորտի ծրագրերին աջակցելու առաջարկով¹⁶⁰: Այդ ուղերձն անպատասխան չմնաց, և սփյուռքահայ տարբեր կազմակերպություններ ու մասնավորապես Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (այսուհետ՝ ՀԲԸՄ) մասնաճյուղերն այդ նպատակով հավաքեցին ու ՀՄԽՀ-ին փոխանցեցին զգալի գումարներ¹⁶¹:

Ընդհանրապես, 1924 թվականը ՀՕԿ-ի գործունեության մեջ հիմնականում կազմակերպչական բնույթի աշխատանքների շրջան էր: Աճում է ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի թիվը: Խորհրդային Միության ժողովուրդների 1924 թ. հոկտեմբերի 22-ի որոշմամբ ՀՕԿ-ը թույլատվություն էր ստանում տարածել իր գործունեությունը ՄԽՀՄ-ի ողջ տարածքում¹⁶²: Դրա շնորհիվ արագորեն ՀՕԿ-ի մասնաճյուղեր են բացվում Խորհրդային Միության բոլոր այն հատվածներում, որտեղ հայեր էին բնակվում: Մյուս կողմից լայն թափ են առնում արտասահմանում ՀՕԿ-ի նորանոր մասնաճյուղերի բացման աշխատանքները¹⁶³: Գիտակցելով, որ 1921-1925 թթ. գաղութահայության հետ աշխատանքներում հիմնական թերացումների պատճառը շատ հաճախ եղել էր տարբեր երկրներում ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի բացակայությունը, ՀՕԿ-ի ղեկավարությունը 1925 թ. սկզբին խնդիր դրեց

¹⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 81, թ. 29:

¹⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 154, թ. 28; գ. 144, թ. 19 և այլն:

¹⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 89, թ. 34, 37:

¹⁶¹ Տե՛ս «Հրավիրակ», 1925, № 1, էջ 9:

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

«Պատել ՀՈԿ-երի ցանցով հայ գաղութը»¹⁶⁴:

Նշված նպատակին էր ծառայում 1924 թ. վերջին Ա. Երզնկյանի ուղևորությունը Գերմանիա, Ֆրանսիա, Բելգիա և Անգլիա: Նա ամենուրեք հանդիպումներ ունեցավ սփյուռքահայ համայնքների հետ՝ նպաստելով ՀՕԿ-ի նորանոր մասնաճյուղերի ստեղծման աշխատանքներին: Բացի այդ, նա համաձայնագրեր կնքեց ՀԲԸՄ-ի հետ՝ կտակված գումարներն ի շահ Խորհրդային Հայաստանի շինարարության օգտագործելու նպատակով¹⁶⁵:

1925 թ. նախօրեին ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերը արտասահմանում արդեն զգալի թիվ էին կազմում: ՀՕԿ-ը Պարսկաստանում ուներ յոթ (Թեհրան, Թավրիզ, Ռաշտ և այլն), Հունաստանում 18 (Աթենք, Սալոնիկ և այլն), Ֆրանսիայում երեք (Փարիզ, Մարսել, Լիոն), Անգլիայում երկու (Լոնդոն, Մանչեսթր), Գերմանիայում մեկ (Բեռլին) և ԱՄՆ-ում երկու (Նյու Յորք, Չելսի)¹⁶⁶: Իսկ 1925 թ. ՀՕԿ-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի թիվը զգալիորեն աճեց: ՀՕԿ-ը Պարսկաստանում ուներ ինը, Հունաստանում 20, Ֆրանսիայում վեց, Անգլիայում երկու, Գերմանիայում մեկ, Ռումինիայում մեկ և ԱՄՆ-ում երեք մասնաճյուղ¹⁶⁷: Ավելի ուշ ՀՕԿ-ի մասնաճյուղ է ստեղծվում նաև Հարավային Ամերիկայում (Բուենոս Այրես)¹⁶⁸:

Մեծապես աճել էր նաև ՀՕԿ-ի՝ խորհրդային հանրապետությունների մասնաճյուղերի թիվը: 1925 թ. դրությամբ ՀՕԿ-ն ուներ մասնաճյուղեր Անդրկովկասում (Թիֆլիս, Սուխում, Բաթում, Բաքու), Հյուսիսային Կովկասում (Գրոզնի, Վլադիկավկազ, Պյատիգորսկ, Կիսլովոդսկ, Մոզդոկ, Ղզլար, Սուրբ Խաչ, Ստավրոպոլ, Կրասնոդար, Նովորոսսիյսկ, Անապա, Մայկոպ, Արմավիր), Անդրկասպյան երկրներում (Տաշքենդ, Սամարղանդ և այլն) և Ռու-

¹⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

¹⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 66, թ. 66-68:

¹⁶⁶ Տե՛ս «Հրավիրակ», 1925, № 1, էջ 18:

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 1925, № 2, էջ 7:

¹⁶⁸ Տե՛ս «ՀՈԿ-ի տեղեկատու». որգան Հայաստանի ոգնության կոմիտեյի կենտրոնական վարչության, 1928, № 1, էջ 57-58:

սաստանի ու այլ խորհրդային հանրապետությունների քաղաքներում (Մոսկվա, Լենինգրադ, Խարկով, Կիև, Օդեսա, Լուգանսկ, Աստրախան, Նոր Նախիջևան)¹⁶⁹:

1925 թ. ՀՕԿ-ը, հիմք ընդունելով այն, որ Վրաստանն ու Ադրբեջանը, Հայաստանի հետ Անդրֆեդերացիայի կազմում գտնվելով, ընդհանուր դաշնային բյուջեով մասնակցում են Հայաստանի վերաշինությանը՝ աննպատակահարմար համարեց ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի գոյությունը Վրաստանում և Ադրբեջանում ու փակեց դրանք¹⁷⁰:

1925 թ. Բեռլին մեկնեց ՀՕԿ-ի հաջորդ պատվիրակությունը՝ սփյուռքահայության շրջանում քարոզչության և նոր մասնաճյուղերի բացման նպատակով¹⁷¹: Այնտեղից պատվիրակությունը մեկնեց Արևմտյան Եվրոպայի այլ երկրներ, եղավ նաև ԱՄՆ-ում և վերադարձավ 1926 թ, վերջին¹⁷²: Ըստ գործուղման հաշվետվության՝ պատվիրակությունը դրամական միջոցներ էր ստացել մի շարք համայնքներում: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ի մալաթիահայերի հայրենակցական միությունը ՀՄԽՀ ներգաղթող մալաթիահայերին աջակցելու համար պատվիրակությանն էր հանձնել 30 հզ. դոլար, Բելգիայի հայերը Նոր Եվրոկիա գյուղի համար՝ 27 հզ. ֆրանկ, ՀՄԽՀ-ում գյուղական դպրոցների համար համայնքներում հավաքվել էր 20 հզ. դոլար, մեղվաբուծական դպրոց ստեղծելու համար՝ 24 հզ. դոլար, Երևանում ակնաբուժական կլինիկա հիմնելու համար՝ 70 հզ. ֆրանկ¹⁷³:

Սակայն հապճեպորեն նորանոր մասնաճյուղերի ստեղծումն առաջ բերեց մի շարք խնդիրներ: 1926 թ. ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունը քննության առավ մասնաճյուղերի գործունեության խնդիրը, քանի որ այդ ժամանակ որոշ մասնաճյուղերում առաջացել էին անառողջ մթնոլորտ և լուրջ հակասություններ: Կենտրոնական վարչությունն անթույլատրելի համարեց մասնաճյուղերի ղեկավար

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9:

¹⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 5, գ. 905, թ. 2:

¹⁷² Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 298, թ. 10-14:

կազմում Խորհրդային Միության նկատմամբ թշնամական դիրք գրաված անձանց ընդգրկումը: Բացի այդ, անթույլատրելի համարվեց նաև «երկդիմի» դիրքորոշում ունեցողների ընդգրկումն այդ մարմիններում և հատկապես նրանց, որոնք Խորհրդային Հայաստանին կտակված գումարներն ու գույքը չեն կամենում փոխանցել հասցեատիրոջը: Այդ առումով կենտրոնական վարչությունը նաև որոշեց, որ «արտասահմանում կուտակված բոլոր հասարակական, ազգային գումարները և կտակները հատկացվեն գերազանցորեն գաղթականական հարցի լուծմանը և Խորհրդային Հայաստանում այն հիմնական շինարարությանը, որը հնարավորություն կտա լուծելու գաղթականության հարցը և ստեղծելու նրանց համար տնտեսություն»¹⁷⁴:

1928-1929 թթ. տեղի ունեցավ Եվրոպայի երկրներում և Հյուսիսային Ամերիկայում ՀՕԿ-ի պատվիրակության հերթական շրջագայությունը, որի նպատակը մասնաճյուղերի գործունեության կարգավորումն էր ու հայրենիքին աջակցելու համար սփյուռքահայության շրջանում քարոզչություն կատարելը¹⁷⁵:

ՀՕԿ-ը, հայ գաղթականության ներգաղթն ու երկրի շինարարությունը: ՀՕԿ-ը իր գործունեության ընթացքում մեծապես աջակցում էր նաև գաղթականության ներգաղթի աշխատանքներին: Խնդիրն այն է, որ Հայոց ցեղասպանությունից հետո հարյուր հազարավոր հայեր բռնագաղթել էին և 1920-ական թթ. սկզբներին գտնվում էին անհույս վիճակում: Նրանց ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու միակ հնարավորությունը ներգաղթն էր ՄԽՍՀ¹⁷⁶: Ուստի ՀՕԿ-ը, որի գործունեության հիմնական թիրախը Սփյուռքն էր, չէր կարող մասնակից չդառնալ Սփյուռքի և հայրենիքի համար այնպիսի հրատապ

¹⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 418, թ. 4-5:

¹⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 257, թ. 21; ֆ. 178, ց. 1, գ. 463, թ. 7-10:

¹⁷⁶ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 37-40; **Հ. Էյլիբեկյան**, Վասպուրականի հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաստան, «Տեղեկագիր» Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի, 1949, № 9, էջ 17-26:

հիմնահարցի լուծման աշխատանքներին, ինչպիսին գաղթականության ներգաղթն էր:

Թեև ՀՕԿ-ի նպատակները ներառում էին անհարժեշտ օժանդակություն այն անհատներին ու խմբերին, որ ցանկություն ունեին տեղափոխվել ՀՍԽՀ¹⁷⁷, սկզբնական փուլում այն իր ջանքերն անհրաժեշտաբար ուղղեց հիմնականում արդեն ՀՍԽՀ ժամանած գաղթականներին աջակցելուն¹⁷⁸: Մական 1922 թ., երբ Կոստանդնուպոլսից Բաթում էին ժամանում գաղթականության նոր խմբեր, ՀՕԿ-ը մի կողմից փորձում էր կարգավորել նրանց անվտանգ տեղափոխությունը¹⁷⁹, իսկ մյուս կողմից նրանց պատշաճ ընդունելու և հայրենիք տեղափոխելու հարցերը¹⁸⁰:

Ներգաղթին աջակցելուն միտված ՀՕԿ-ի աշխատանքներում անմիջապես ի հայտ եկան զգալի խոչընդոտներ: Խնդիրն այն էր, որ այդ և մյուս հարցերում, որոնք առնչվում էին Սփյուռքին, խորհրդային իշխանություններն ունեին կողմնակալ մոտեցում: Օրինակ՝ Պարսկաստանից ներգաղթել ցանկացողները ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախագահության 1922 թ. ապրիլի 13-ի նիստի որոշմամբ բաժանվեցին երեք խմբի՝ «չարամիտ դաշնակներ», «դաշնակներից հեռացածներ՝ չեզոքներ» և խորհրդային կարգերը համակրողներ: Նրանցից միայն վերջին երկուսին էր թույլատրվում ներգաղթել և հաստատվել ՀՍԽՀ-ում: Կար նաև երկրորդ սահմանափակումը. ներգաղթի թույլատրություն պետք էր տալ բացառապես մասնագետներին և քաղաքականապես չեզոքներին՝ ընդամենը 300 հոգու¹⁸¹: Նման պայմաններում սփյուռքահայ կազմակերպությունների քննադատության թիրախում հայտնվում էր հենց ՀՕԿ-ը, որն ի սկզբանե Սփյուռքին ներկայացել էր զուտ ապակուսակցական հասարակական կազմակեր-

¹⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 165, թ. 9:

¹⁷⁸ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 83- 85:

¹⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 54, թ. 10:

¹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 47, թ. 14-15:

¹⁸¹ Տե՛ս «Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը», պատասխանատու խմբագիր և կազմող պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյան, Ե., 1999, էջ 24:

պություն, բայց այժմ սկսում էր գործել քաղաքական կողմնակալության դիրքերից:

1925 թ. հունվարի 28-ին ՀՄԽՀ ժողկոմխորհը որոշեց իրեն առընթեր ստեղծել գաղթականական հանձնաժողով, որը նույն թվականի սեպտեմբերին վերակազմակերպվեց աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի¹⁸²: Ի հետևանս դրա՝ 1925 թ. ՀՕԿ-ը հատուկ քննարկման նյութ դարձրեց հայ գաղթականության հարցը¹⁸³, ընդգծելով վերջինիս դժվարին դրությունը և ներգաղթ կազմակերպելու անհրաժեշտությունը¹⁸⁴: Խիստ հետաքրքրական է այն, որ սկզբում ներգաղթի համար ընտրվում էին այնպիսի մարդիկ, որոնց տիրապետած արհեստները ՀՄԽՀ-ում պահանջարկ ունեին. «Առայժմ թող Հայաստան մեկնեն այնպիսիները, վորոնք ունեն Հայաստանում պետք յեղած այս կամ այն արհեստը: Հայաստանը ապրելով ներկայումս շինարարության մի յեռանդուն շրջան, պետք ունի վորակյալ վորմնադիրների, հյուսների, յերկաթագործների, փակաճագործների, ելեկտրոմոնտյորների, տանիք շինողների, և այլն», - ասվում էր Խորհրդային Հայաստան ներգաղթել ցանկացողների համար նախապատրաստված «Անհրաժեշտ ցուցմունքներում»¹⁸⁵:

1925 թ. վերջին ՀՕԿ-ի աջակցությամբ Հունաստանից, Թուրքիայից և Միջագետքից ՀՄԽՀ տեղափոխվեցին 4 հզ. հայեր: Նույն երկրներից 1927 թ. ՀՄԽՀ տեղափոխվեց ևս շուրջ 1600 գաղթական: Ընդհանրապես 1922-1928 թթ. ՀՄԽՀ ներգաղթածների թիվը կազմում էր ավելի քան 19 հզ. մարդ¹⁸⁶: ՀՕԿ-ն այդ ընթացքում ուսումնասիրում էր ներգաղթողներին տեղավորելու հնարավորությունները¹⁸⁷:

¹⁸² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 415, թ. 13:

¹⁸³ 1925-1931 թթ. գաղթականների հարցերով ՀՕԿ-ի աշխատանքների վերաբերյալ փաստաթղթերի ընտրանին տե՛ս **Մ. Մարտիրոսյան, Գ. Ավագյան**, Փաստաթղթեր հայ գաղթականների ընդունման և տեղավորման խնդիրների վերաբերյալ (1925-1931 թթ.), ԲՀԱ, 2010, № 1, էջ 103-120:

¹⁸⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 107, թ. 67. 70-72:

¹⁸⁵ «Հրավիրակ», 1925, № 3, էջ 24:

¹⁸⁶ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1929, № 135, էջ 2:

¹⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 241, թ. 57:

1931 թ. օգոստոսի 10-ին ՀՄԽՀ իշխանությունները որոշում կայացրին նոր ներգաղթ կազմակերպելու մասին, և այդ նպատակով ստեղծեցին ներգաղթի հանձնաժողով՝ Ա. Երզնկյանի գլխավորությամբ¹⁸⁸: Ըստ ներգաղթի հանձնաժողովի կանոնադրության՝ նրա միջոցների ձևավորմանը պետք է մասնակցեր նաև ՀՕԿ-ը¹⁸⁹: Ուստի ՀՕԿ-ի ղեկավարությունը սկսեց համապատասխան միջոցառումների իրականացման աշխատանքները: 1933 թ. ՀՕԿ-ի և ՀԲԸՄ-ի համատեղ որոշմամբ ներգաղթին աջակցելու համար ստեղծվեց «Ներգաղթի և բնակարանային շինարարության ֆոնդ»¹⁹⁰:

ՀՕԿ-ը կարևոր դեր խաղաց նաև ներգաղթյալների համար ավանների կառուցման աշխատանքներում¹⁹¹: Եգիպտահայ Գ. Մեռթեմեյանի կտակի գումարով ՀՕԿ-ի հսկողությամբ 1925 թ. սկսվեց Նոր Եվրոկիա գյուղի հիմնման աշխատանքը¹⁹²: Միննոյն ժամանակ, երբ ամերիկաբնակ արաբկիրցիները բարձրացրին ՀՄԽՀ ներգաղթելու հարցը, ՀՄԽՀ ժողկոմխորհը 1925 թ. նրանց համար «Նոր Արաբկիր» կոչվելիք ավանի համար հողատարածքի հաստատման որոշում կայացրեց¹⁹³: ՀՄԽՀ ժողկոմխորհին կից գաղթականության հարցերով հանձնաժողովը որոշեց Նոր Արաբկիրը հիմնել ՀՕԿ-ի հսկողությամբ¹⁹⁴: Այնուհետև նույն կերպ կառուցվեցին Նոր Մալաթիա¹⁹⁵, Նոր Սեբաստիա¹⁹⁶ և այլ ավաններ: 1932 թ. սկսվեց ՀԲԸՄ-ի

¹⁸⁸ Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., էջ 70:

¹⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 230, թ. 24:

¹⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 45, թ. 1-5:

¹⁹¹ ՀՕԿ-ի այդ և այլ շինարարական աշխատանքների վերաբերյալ տե՛ս **Լ. Դոլովխանյան**, Հայաստանի օգնության կոմիտեի 1920-1930-ական թթ. շինարարական գործունեության մասին, ԼՀԳ, 2007, № 2, էջ 169-176:

¹⁹² Տե՛ս «Հրավիրակ», 1925, № 1, էջ 12:

¹⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 330, թ. 56:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 327, թ. 6; գ. 223, թ. 74: Տե՛ս նաև «Հրավիրակ», 1925, № 3, էջ 16-19:

¹⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 777, թ. 1; գ. 798, թ. 6, 8, 9, 11:

¹⁹⁶ Տե՛ս «Հրավիրակ», 1925, № 3, էջ 25:

ֆինանսավորմամբ կառուցված Նուբարաշեն ավանի բնակեցումը¹⁹⁷: Շինարարական նման ծավալուն աշխատանքների իրականացման համար ՀՕԿ-ի կազմում ստեղծվեց շինարարության բաժին¹⁹⁸:

ՀՕԿ-ի գործունեությունը մեծապես աշխուժացավ 1926 թ. Շիրակի երկրաշարժի հետևանքով, երբ ՀՕԿ-ն իր մասնաճյուղերի միջոցով սկսել էր հանգանակություններ հավաքել և դրանով իսկ նպաստել երկրաշարժի հետևանքների վերացմանը: ՀՕԿ-ի «Լենինականի վերաշինության ֆոնդը» շուտով՝ 1927 թ. աղետի գոտում շինարարության համար հատկացրեց 140 հզ. ռուբլի¹⁹⁹:

Նույն կերպ 1931 թ. Զանգեզուրի երկրաշարժի հետևանքների վերացման համար ՀՕԿ-ը կարողացավ տրամադրել 20 հզ. ռուբլի²⁰⁰:

Պետք է նշել, որ ՀՕԿ-ը ուշադրություն էր դարձնում նաև սեփական պարբերականների հրատարակությանը, որոնք հնարավորություն էին տալիս լայնորեն տեղեկատվություն տարածել կազմակերպության աշխատանքների վերաբերյալ: 1925-1926 թթ. ՀՕԿ-ը հրատարակում էր «Հրավիրակ» պարբերաթերթը, իսկ 1928 թ.՝ «ՀՕԿ-ի տեղեկատուն»: Պարբերականներ էին հրատարակում նաև ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերը: Օրինակ՝ ՀՕԿ-ի՝ Ամերիկայի կենտրոնական վարչությունը հրատարակում էր «Շինարար», իսկ Ֆրանսիայի կենտրոնական վարչությունը՝ «ՀՕԿ» հանդեսները²⁰¹:

ՀՕԿ-ը քաղաքական ու գաղափարաբանական հակամարտության կիզակետում. կազմակերպության լուծարումը: 1929-1931 թթ. ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահը Սարգիս Խանոյանն էր²⁰²: 1932 թ. նրան փոխարինեց Գրիգոր Վարդանյանը²⁰³: 1935 թվականից ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահ դարձավ

¹⁹⁷ Տե՛ս Լ. Դուլխանյան, նշվ. աշխ., էջ 171:

¹⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 236, թ. 11:

¹⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 165, թ. 6:

²⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 194, թ. 37, 99:

²⁰¹ Տե՛ս Զ. Մելիքսեթյան, նշվ. աշխ., էջ 162:

²⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 257, թ. 21:

²⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 209, թ. 7:

Արսեն Եսայանը, որ գուգահեռաբար ղեկավարում էր նաև Ներգաղթի հանձնաժողովը²⁰⁴:

1930-ական թթ. ՀՕԿ-ի գործընկեր կազմակերպությունները Սփյուռքում ՀԲԸՄ-ն ու մի շարք հայրենակցական միություններն էին: Դեռևս 1920-ական թթ. երկրորդ կեսին արդեն սկսել էին խզվել հարաբերությունները նախկինում այս կամ այն չափով ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի աշխատանքներին մասնակցած Ռամկավար ազատական և Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունների հետ: Խնդիրն այն է, որ թեև ՀՕԿ-ը կանոնադրությամբ քաղաքական գործառույթ չուներ, բայց սկսել էր նման գործունեություն իրականացնել՝ հաճախ գործընկեր կուսակցությունների հետ հարաբերություններում առաջնորդվելով կուսակցական առաջնահերթություններով: Այդ իսկ պատճառով ՌԱԿ-ը որոշեց ընդդիմանալ նման գործելաոճին և անհաջողության դեպքում՝ պարզապես դադարեցնել համագործակցությունը ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի հետ: 1931 թ. ՌԱԿ-ի անդամներն այլևս ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի աշխատանքներին չէին մասնակցում²⁰⁵: 1932 թ. նույն կերպ վարվեց նաև ՄԴՀԿ-ն²⁰⁶: Արձանագրելով ստեղծված վիճակը, որ ՀՕԿ-ը Սփյուռքում ընկալվում էր արդեն որպես Խորհրդային Միության քաղաքական գործիք, ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահությունը դեռևս 1928 թ. իրավիճակը շտկելու համար հավանական էր համարում հետագայում ՀՕԿ-ի անվանափոխությունը «Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների ընկերության»²⁰⁷, թեև դա այդպես էլ տեղի չունեցավ:

1930-ական թթ. կեսերին արդեն սկսվում էին լայնածավալ բռնաճնշումներ Խորհրդային Միության ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի նկատմամբ: Դրանից անմասն չմնացին Ներգաղթի

²⁰⁴ Տե՛ս «ՀՕԿ». օրգան արտասահմանեան հոկերու, Գ տարի, թիւ 9-10-11, Փարիզ, 1935, էջ 547:

²⁰⁵ Տե՛ս Լ. Մակարյան, Հայաստանի օգնության կոմիտեի փոխհարաբերությունը սփյուռքահայ կուսակցությունների հետ, ԲՀԱ, 2010, № 1, էջ 196-197:

²⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 198:

²⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 15, թ. 36-37:

հանձնաժողովն ու ՀՕԿ-ը: 1936 թ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտեի նախագահության նիստում որոշվեց լուծարել Ներգաղթի հանձնաժողովը, իսկ վերջինիս լիազորությունները փոխանցել ՀՕԿ-ին²⁰⁸: Սակայն շուտով Ա. Երզնկյանն ու Ա. Եսայանը հայտարարվեցին որպես դավաճաններ, և որոշվեց ՀՕԿ-ը մաքրել նրանցից: ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունում նրանց հոչակեցին ազգայնական-հակահեղափոխականներ²⁰⁹: Ա. Երզնկյանը ձերբակալվեց և վախճանվեց բանտում²¹⁰, իսկ Ա. Եսայանը գնդակահարվեց²¹¹: ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահի ժամանակավոր պաշտոնակատար նշանակվեց Դանուշ Շահվերդյանը, որը ևս շուտով հեռացվեց պաշտոնից²¹²:

Նշված իրադարձություններից հետո կասկածի տակ դրվեց ՀՕԿ-ի հետագա գործունեության անհրաժեշտությունը: 1937 թ. ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախագահության նիստի որոշմամբ ստեղծվեց մի հանձնաժողով՝ քննարկելու ՀՕԿ-ի հետագա գործունեության նպատակահարմարությունը²¹³: Հանձնաժողովի ներկայացուցիչը նույն-բերին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախագահության նիստում զեկուցեց, թե ՀՕԿ-ը, ստեղծված լինելով Հայաստանի սովյալ բնակչությանն օգնելու նպատակով, իրականում իբր վերածվել է հակահեղափոխականների հետ ակտիվորեն համագործակցող կազմակերպություն, թե այն իր արտասահմանյան մասնաճյուղերով նպաստել է, որ նրանք կապ հաստատեն ՀՄԽՀ-ում գտնվողների հետ և գործակալներ ուղարկելով ՀՄԽՀ՝ տեղում իրականացնեն իրենց հակահեղափոխական գործունեությունը: Նշվածը հաշվի առնելով՝ նախա-

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 254, թ. 31:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 248, թ. 4-6:

²¹⁰ Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Ե., 2005, էջ 254, 286:

²¹¹ Տե՛ս **Ա. Մանուկյան**, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Ե., 2002, էջ 137:

²¹² Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, էջ 285-286:

²¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 17, գ. 53, թ. 19, 21:

գահությունը որոշեց լուծարել ՀՕԿ-ը, և Երևանում գտնվող հայրենակցական միությունների ներկայացուցչությունները²¹⁴, ինչպես նաև Բարեգործական ու «Մելքոնյան ֆոնդ» միությունները: Նախագահության որոշմամբ ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության վերջին նախագահ Արամ Մանուչարյանը հեռացվեց կոմունիստական կուսակցության շարքերից²¹⁵: Նա ևս շուտով գնդակահարվեց:

ՀՕԿ-ի լուծարման որոշումը 1937 թ. դեկտեմբերի 3-ին հաստատվեց նաև ՀՄԽՀ ժողկոմխորհի կողմից²¹⁶: Հատուկ ստեղծված ՀՕԿ-ի լուծարքային հանձնաժողովը «հայտնաբերեց» բազում չարաշահումներ ու յուրացումներ, ուստի առաջարկեց ՀՕԿ-ի պատասխանատուներին ենթարկել քրեական պատասխանատվության²¹⁷:

Փաստորեն, ՀՕԿ-ի լուծարումով և ՀՄԽՀ-ում սփյուռքահայ կազմակերպությունների և միությունների մասնաճյուղերի գործունեության կասեցումով 1937 թ. ՀՄԽՀ-ի և Սփյուռքի միջև խզվեցին բոլոր կապերը²¹⁸:

Ակնհայտ է, որ ՀՕԿ-ը գոհ դարձավ օտար պետությունների և այնտեղ գործող հայկական քաղաքական ուժերի դեմ խորհրդային վարչակարգի մղած անհաշտ քաղաքական ու գաղափարաբանական հակամարտության, որը գնալով սրվեց 1930-ական թթ.: Կազմակերպության՝ Սփյուռքի տարբեր հասարակական-քաղաքական հոսանքների նկատմամբ վարած հաճախ չեզոք ու անկողմնակալ քաղաքականությունը, որ իր ժամանակին տվել էր էական օգուտներ, այժմ արդեն զենք էր դարձել նրա ղեկավարների դեմ դատական գործեր կազմողների ձեռքին, որոնք պնդում էին, թե իբր

²¹⁴ Հայրենակցական միությունների հետ ՀՕԿ-ի հարաբերությունների մասին տե՛ս **Լ. Մակարյան**, Հայաստանի օգնության կոմիտեի համագործակցությունը հայրենակցական միությունների հետ, «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2012, № 13, էջ 230-240:

²¹⁵ Տե՛ս՝ **ՀԱԱ**, ֆ. 1, ց. 17, գ. 53, թ. 84, 89-90:

²¹⁶ Տե՛ս՝ նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 4, գ. 10902, թ. 4; 178, ց. 1, գ. 939, թ. 2:

²¹⁷ Տե՛ս՝ նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 17, գ. 76, թ. 109, 131:

²¹⁸ Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., էջ 167-169:

հենց այդ քաղաքականության հետևանքով արտերկրի հակահեղափոխականները ՀՍԽՀ մուտք գործելու հնարավորություն են ստացել: ՀՕԿ-ի ղեկավարներին բանտարկելու և գնդակահարելու իրողությունը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ կազմակերպությունը ղեկավարելու տարիներին նրանք հիմնականում առաջնորդվել են Հայաստանի և հայության շահերով, թեև երբեմն ինքնաբերաբար ծառայել են խորհրդային իշխանությունների կամքին:

3.2. ՄՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նացիստական Գերմանիայի դեմ պայքարում իր գործուն մասնակցությունը ունեցավ նաև սփյուռքահայությունը: Պատերազմի ընթացքում սփյուռքահայությունը մասնակցեց ինչպես ռազմական գործողություններին, այնպես էլ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի և խորհրդահայ մտավորականության հորդորներով մեծապես աջակցեց Խորհրդային Միությանը, որի ղեկավարությունը սկսել էր փոխել մոտեցումները Սփյուռքի նկատմամբ:

1941 թ. հուլիսին հայրենիքի պաշտպանության համար պայքարի ելնելու և օգնություն տրամադրելու կոչով ողջ հայությանը դիմեց Ամենայն հայոց հայրապետության ազգընտիր տեղակալ Տ. Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանը: Նա խոսում էր հայ ժողովրդի հերոսական ուղու, մարդկության համար մեծագույն վտանգ դարձած ֆաշիզմի դեմ պայքարի անհրաժեշտության մասին: Յուրաքանչյուր հայ, եթե ցանկանում էր, որ ապրի Հայաստանը, պետք է աջակցեր Խորհրդային Միությանը²¹⁹:

Խորհրդային Հայաստանի մտավորականները (Ավ. Իսահակյան, Դ. Դեմիրճյան, Հ. Մանանդյան, Հ. Աճառյան, Մ. Սարյան, Հ. Օրբելի և այլք) Իրենց հերթին 1941 թ. օգոստոսին հրապարակեցին «Արտասահմանյան երկրների բոլոր հայերին» կոչը, որտեղ նրանք դիմում էին համայն հայությանը՝ համախմբելու ուժերը հանուն Խորհրդային Միության պաշտպանության²²⁰:

Ակնհայտ է, որ առանց Խորհրդային Միության իշխանությունների թույլտվության և ցուցումի ո՛չ եկեղեցին և ո՛չ էլ մտավորականությունը չէին համարձակվի աջակցության համար դիմել սփյուռ-

²¹⁹ Տե՛ս «Կոչ հայ ժողովրդին», «Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 6-8:

²²⁰ Տե՛ս «Կոչ արտասահմանյան երկրների բոլոր հայերին», «Սովետական Հայաստան», 1941, № 195:

քահայությանը, որի առաջ հայրենի պետության դռները փակվել էին 1937 թվականից: Ավելին, այդ կոչերում հստակորեն երևում է խորհրդային ղեկավարության քաղաքականության փոփոխությունը, առաջին հերթին՝ սփյուռքահայության հետ կապերը վերականգնելու ցանկության ի հայտ գալու առումով:

Շուտով Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը հանդես եկավ ավելի իրական նախաձեռնությամբ՝ առաջարկելով ստեղծել «Սասունցի Դավիթ» անվանումով տանկային շարասյուն, որը կյանքի կոչելուն պետք է իր նպաստը բերեին ողջ հայությունը և եկեղեցին²²¹:

Այդ նախաձեռնությանն ի պատասխան՝ 1942 թ. հունվարի 22-ին Խորհրդային Միության Ժողկոմխորհի նախագահ Ի. Վ. Ստալինը հեռագրեց Գևորգ Զ. Չորեքյանին. «Խնդրում եմ հաղորդել Սասունցի Դավիթի անվան տանկային շարասյան կառուցման համար միջոցներ ներդնող հավատացյալ հայությանը և Էջմիածնի կաթողիկոսության հոգևորականությանը իմ ողջույնը և կարմիր բանակի երախտագիտությունը»²²²: «Ժողովուրդների առաջնորդ»-ը նաև գրում էր, որ ցուցում է տվել Խորհրդային Միության բանկում բացելու հատուկ հաշիվ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծման համար²²³:

1943 թ. փետրվարի 2-ին Գևորգ Զ. Չորեքյանը դարձյալ կոչով դիմեց սփյուռքահայությանը՝ «Սասունցի Դավիթ» կոչվելիք տանկային շարասյան համար դրամ հանգանակելու հորդորով: Ելնելով այն իրողությունից, որ պատերազմի պայմաններում ամերիկահայությունը, հեռու գտնվելով մարտերի թատերաբեմից, համեմատաբար քիչ էր տուժել, Հայրապետական աթոռի ազգընտիր տեղակալը հատկապես դիմում էր նրան²²⁴:

²²¹ Տե՛ս **Հ. Մխիթարյան**, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հայրենասիրական գործունեությունը Հայրենական պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.), «Էջմիածին», 1975, № 5, էջ 15-16:

²²² Նույն տեղում, էջ 14-15:

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

²²⁴ Տե՛ս «Կոչ հայ հավատացյալ ժողովրդին», «Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 9-10:

Ամերիկահայությունն անմիջապես արձագանքեց այս կոչին: Նյու Յորքում հայության բազմանդամ ցույցի կազմակերպիչները «Սասունցի Դավիթ» շարասյան համար հանգանակությունների հավաքման գործընթացը համակարգելու նպատակով ձևավորեցին հատուկ գործադիր հանձնաժողով և կապ հաստատեցին Գևորգ Զ. Չորեքյանի հետ: Նրանք ողջունում էին նրա հայրենասիրական կոչն ու խոստանում հավաքել 150 հզ. դոլարից ավելի գումար²²⁵:

Գևորգ Զ. Չորեքյանի կոչը ողջունեցին նաև Ռամկավար-ազատական կուսակցության Բոստոնի ներկայացուցիչները՝ պարտավորվելով իրենց ուժերը ներածին չափով մասնակցել «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծման աշխատանքներին²²⁶:

ԱՄՆ-ում գործող Հայ ռազմանպաստ միությունը կարճ ժամանակում ի նպաստ Խորհրդային Հայաստանի և «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան հավաքեց զգալի գումարներ²²⁷:

Ընդհանրապես ողջ հայությունն ի սփյուռքս աշխարհի մասնակցեց այս հանգանակությանը²²⁸, որի համար 1943 թ. հունվարի 26-ին Ի. Ստալինը գրում էր Կաթողիկոսի տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանին. «Խնդրում եմ իմ ողջույնը և կարմիր բանակի շնորհակալությունը հայտնել հավատացյալ հայերին ու էջմիածնի կաթողիկոսարանի հոգևորականությանը, որը միջոցներ է մուծել «Սասունցի Դավիթ» անվան տանկային շարասյուն կառուցման համար»²²⁹:

Հարդյունս, 1943 թ. հոկտեմբերին Խորհրդային Միության Տանկային արդյունաբերության ժողովրդական կոմիսարը հայտնում էր Գևորգ Զ. Չորեքյանին, որ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շա-

²²⁵ Տե՛ս «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանի անունով ստացված հեռագրերը», «Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 11:

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

²²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12: Տե՛ս նաև **Հ. Մխիթարյան**, նշվ. աշխ., էջ 19-21, 25-27, 30-31:

²²⁹ «ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետի նախագահ Ի. Վ. Ստալինի պատասխան հեռագիրը», «Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 5:

րայունը՝ բաղկացած 21 հատ S-34 մակնիշի տանկերից, արդեն պատրաստ է, ուստի հրավիրում էր նրա ներկայացուցչին 1943 թ. նոյեմբերին մասնակցելու շարասյան՝ բանակին հանձնելու արարողությանը²³⁰:

1944 թ. հունվարի 29-ին շարասյան տանկերը՝ «Սասունցի Դավիթ» հայերեն գրություններով, հանձնվեց գործող բանակին և շուտով ներգրավվեց ռազմական գործողությունների մեջ²³¹:

Հարկ է նշել, որ հանգանակությամբ ստացված գումարների մի մասն էլ օգտագործվեց բանակայինների ընտանիքների նյութական վիճակը բարելավելու համար²³²:

Միյուռքահայերի հանգանակած գումարները և հայ եկեղեցու ներդրումները այնպիսի ծավալներ էին ստացել, որ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան ստեղծումից հետո ձեռնարկվեց համաձայն երկրորդ շարասյան ձևավորումը: Այն՝ բաղկացած 22 հատ S-34 մակնիշի տանկերից, բանակին հանձնվեց 1944 թ. մայիսին: Ի. Ստալինը 1944 թ. հունիսի 7-ին հեռագրեց Գևորգ Զ. Չորեքյանին. «Խնդրում եմ հաղորդել արտասահմանի հավատացյալ հայությանը, որոնք դրամական միջոցներ են ներմուծել Դավիթ Սասունցու անվան տանկային երկրորդ շարասյան կառուցման համար՝ իմ ողջույնը և կարմիր բանակի շնորհակալությունը»²³³:

Տանկային շարասյուների համար հանգանակությունների ոգևորությամբ տոգորված իրանահայերը նախաձեռնեցին արդեն «Գենեռալ Բադրամյան» տանկային շարասյան ստեղծումը, որի համար

²³⁰ Տե՛ս **Հ. Մխիթարյան**, նշվ. աշխ., էջ 22:

²³¹ Տե՛ս «Կարմիր Բանակի զրահատանկային զորքերի հրամանատարի օգնական գեներալ-լեյտենանտ Կարոբեկովի հեռագիրը Ամենայն Հայոց Հայրապետության ազգընտիր տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանին», «Էջմիածին», 1944, № 1, էջ 14:

²³² Տե՛ս **Հ. Մխիթարյան**, նշվ. աշխ., էջ 19, 28, 30-32:

²³³ «ՍՍՌՄ ժողկոմսովետի նախագահ, Սովետական Միության Մարշալ Իոսիֆ Վիսսարիոնովիչ Ստալինի պատասխան-հեռագիրը Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգընտիր տեղակալ Ամենապատիվ Տ. Գևորգ Արքեպիսկոպոսին», «Էջմիածին», 1944, № 6, էջ 10:

բացվեց Հ. Բաղրամյանի անվան ֆոնդ, և հանգանակվեցին զգալի գումարներ²³⁴:

Ակնհայտ է, որ Խորհրդային Միության իշխանությունները և անձամբ Ի. Ստալինը կտրուկ փոխել էին վերաբերմունքը սփյուռքահայության նկատմամբ: Ճիշտ է, այդ փոփոխությունը բխում էր պատերազմի իրողությունից և Սփյուռքից ակնկալվող օգնության անհրաժեշտությունից, սակայն դրական տեղաշարժը ողջ Սփյուռքին չէր վերաբերում, այլ միայն վերջինիս այսպես կոչված «առաջադիմական» հատվածին:

Այդ տարիներին Սփյուռքում տեղի էր ունենում զգալի զորաշարժ հոգուտ Խորհրդային Հայաստանի, որ դարձյալ բացում էր դռները սփյուռքահայության դիմաց: Ամենուր ի հայտ էին գալիս կազմակերպություններ, որոնք միտված էին օգնելու Խորհրդային Հայաստանին: Պատերազմի տարիներին ԱՄՆ-ում գործում էր Ամերիկահայ առաջադիմական միությունը, որը ՌԱԿ և ՄԴՀԿ կուսակցությունների՝ ԱՄՆ տեղական հատվածների հետ միասին կազմեց «Ամերիկահայ ազգային խորհուրդ»: Խորհրդի նպատակը Խորհրդային Միությանը և Խորհրդային Հայաստանին օգնություն տրամադրելն էր, ինչպես նաև հայ տարագիրներին հայրենիք տեղափոխելու հնարավորությունների ստեղծումը²³⁵: Ամերիկահայ ազգային խորհրդի մեջ ընդգրկվեց հայրենակցական քսան կազմակերպություն²³⁶: 1944 թ. գարնանը Խորհրդային Միության ազատագրված շրջանների բնակչության համար Խորհուրդն ուղարկում է 25 հզ. նվեր ծանրոց՝ 75 հզ. դոլար արժողությամբ: Այն հաջողությամբ իրականացրեց նաև Խորհրդային Հայաստանի համար մեկ նավ հագուստեղեն հավաքելու գործը²³⁷:

²³⁴ Տե՛ս «Բանակի գեներալ Բաղրամյանի անվան կառուցվելիք տանկային շարայան շուրջը», «Էջմիածին», 1944, № 7-9, էջ 17-18:

²³⁵ Տե՛ս «Լրաբեր», 06.07.1944, № 148:

²³⁶ Տե՛ս **Գ. Ահարոնյան**, Մեծ երազի ճամբուն վրայ, Պեյրուք, 1964, էջ 195:

²³⁷ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VIII, 1970, էջ 154:

Նման ազգային խորհուրդներ հետագայում ստեղծվեցին մի շարք այլ երկրներում ևս: Որպես կանոն, դրանց հարում էին ՌԱԿ և ՄԴՀԿ տեղական կազմակերպությունները:

1941 թ. աշնանը Սիրիայի և Լիբանանի հայերը ստեղծեցին «Հայաստանի պաշտպանության Սիրիայի և Լիբանանի հայկական լիգան», որի նպատակն էր աջակցել Խորհրդային Միությանը և Խորհրդային Հայաստանին: Այդ լիգան 1942 թ. վերջին վերանվանվեց «Սովետական Հայաստանի բարեկամների միություն», որ նպատակ սահմանեց Սիրիայի և Լիբանանի հայերին համախմբել Խորհրդային Հայաստանի շուրջ²³⁸: Շուտով այն վերանվանվեց «Սիրիայի և Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդ»²³⁹:

Նրանց օրինակով Եգիպտոսում ստեղծվեց «Եգիպտահայ ազգային խորհուրդ»-ը²⁴⁰, Բուլղարիայում՝ «Երևան» մշակութային ընկերությունը²⁴¹, Ռումինիայում՝ «Հայաստանյան ճակատ»-ը, Իրանում՝ «ՍՍՌՄ բարեկամների միությունը» և այլն: Այդ կազմակերպությունների նպատակը Խորհրդային Հայաստանին աջակցելն էր²⁴²:

Փաստորեն, Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ սփյուռքահայությունը նյութական ու բարոյական առումներով մեծապես աջակցեց Խորհրդային Միությանը և Խորհրդային Հայաստանին: Ուստի պատահական չէ, որ շուտով Խորհրդային իշխանությունները սկսեցին Սփյուռքի հետ հարաբերվելու նոր մեխանիզմներ մշակել, որի արդյունքում 1944 թ. ստեղծվեց Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերությունը, իսկ 1946 թ. ձեռնարկվեց սփյուռքահայության մեծ ներգաղթը:

²³⁸ Տե՛ս **Հ. Թովուգյան**, Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Ե., 1986, էջ 247-250:

²³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 256-258:

²⁴⁰ Տե՛ս **Հ. Թովուգյան**, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Ե., 1978, էջ 269-271:

²⁴¹ Տե՛ս **Զ. Ղասաբյան**, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության (1896-1970), Ե., 1986:

²⁴² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VIII, էջ 150:

3.3. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՑԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԿԱՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1944-1964 ԹԹ.

1930-ական թվականները Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում դժվարին ժամանակներ էին: Գաղափարաբանական և աշխարհաքաղաքական նպատակներով Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները սկզբում խիստ սահմանափակեցին, իսկ 1937 թ. հանրապետությունում Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության գործունեության կասեցումով, փաստորեն, իսպառ դադարեցրին հարաբերությունները Խորհրդային Միության սահմաններից դուրս բնակվող հայության հետ²⁴³:

Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում աշխարհասփյուռ հայության ուշադրության կենտրոնում հայրենիքն էր, որ դարձյալ կանգնել էր վտանգի առաջ: Սփյուռքահայությունն իր հնարավորությունների սահմաններում աջակցում էր Խորհրդային Հայաստանին, իսկ վերջինս էլ այդ օգնությունից չէր հրաժարվում: Ուստի շուտով առաջ եկավ սփյուռքահայության հետ կապերի վերականգնման հարցը: Թեև շեշտադրումը կատարվեց բացառապես մշակութային կապերի վրա, իրականում հետապնդվում էին նաև հստակ ընդգծված քաղաքական նպատակներ:

1944 թ. սեպտեմբերի 12-ին Խորհրդային Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի բյուրոն քննարկեց սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի ամրապնդման խնդիրը: Կայացված որոշման մեջ ասվում էր. «Սովետական Միության նկատմամբ հետևողականորեն բարեկամական ուղեգիծ վարող արտասահմանյան հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների հետ կապերի ընդլայնման հետ կապված համաձայնել Արտասահմանի հետ մշակութային կապերի համամիութենական

²⁴³ Տե՛ս Է. Մելքոնյան, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., էջ 167-169:

ընկերություն (BOKC) վարչության նախագահ ընկ. Կեմենովի առաջարկությամբ և նպատակահարմար համարել Արտասահմանի հետ մշակութային կապերի համամիութենական ընկերության Հայաստանի հարցերով լիազոր համակարգի վերակազմավորումը որպես «Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերություն» (ՄԿՀՀ/ԱՕԿԿ՝ այսուհետ՝ ՄԿՀՀ²⁴⁴)»։ ՄԿՀՀ նախագահ նշանակվեց Մ. Պետրոսյանը²⁴⁵։

Կազմակերպչական հանձնաժողովը շուտով կազմեց ՄԿՀՀ կանոնադրությունը, հաստատեց հաստիքացուցակը, իսկ հիմնադիր ժողովում (նոյեմբերի 20) ընտրվեց 9 անդամից բաղկացած ղեկավար վարչություն։ Վերջինիս կազմում ընդգրկվեցին ճանաչված գիտնականներ և գործիչներ Վ. Համբարձումյանը (Հայկական ԽՍՀ ԳԱ նախագահ), Ա. Մելիք-Ադամյանը, Հ. Դանիելյանը, Ա. Շավարշյանը, Զ. Բաշինջաղյանը և այլք²⁴⁶։

Ընկերությունն իր աշխատանքները սկսեց 1945 թ. հունվարից։ Նրա հիմնական նպատակն արտասահմանի հայկական «առաջադիմական» ընկերությունների ու կազմակերպությունների հետ կապում և տևական մշակութային կապի հաստատումն էր²⁴⁷։ Քաղաքական առումով ՄԿՀՀ գլխավոր նպատակն արտերկրում խորհրդային կարգերի քարոզչությունն էր²⁴⁸։

Սփյուռքի կազմակերպությունների նկատմամբ խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքը երբեք էլ միանշանակ չի եղել։ Սփյուռքի հետ աշխատանքներում խորհրդային իշխանությունները միշտ էլ արտերկրի հայկական կազմակերպությունները բաժանել են երկու խմբի՝

²⁴⁴ Պաշտոնական և գիտական գրականության մեջ օգտագործվում է այս կազմակերպության ռուսերեն անվան հապավման՝ ԱՕԿԿ-ի հայերեն տառադարձությունը՝ ԱՕԿՄ-ը։ Այստեղ կկիրառվի կազմակերպության հայերեն անվան հապավումը՝ ՄԿՀՀ։

²⁴⁵ Տե՛ս 'ս ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 9, գ. 165, թ. 1։

²⁴⁶ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, թ. 2։

²⁴⁷ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, թ. 2-3։

²⁴⁸ Տե՛ս 'ս Ա. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 74։

1. առաջադիմական (կոմունիստներ, հնչակյաններ, ռամկավարներ),
2. ռեակցիոն կամ հետադիմական (դաշնակցականներ):

Ըստ այդ բաժանման էլ հարաբերություններ են հաստատվել բացառապես առաջին խմբում ընդգրկված կազմակերպությունների հետ²⁴⁹:

1945 թ. հունվարի 20-ին ՄԿՀԸ վարչությունը կոչով դիմեց արտասահմանի հայերին: Կոչում, որն ուղղված էր ընդհանրապես բոլոր հայկական գաղթօջախներին և մասնավորաբար տեղերի առաջադիմական կազմակերպություններին, հայրենակցական միություններին և մամուլի օրգաններին, ասվում էր. «ԱՕԿՄ-ի նպատակն է հաստատել կայուն և տևական մշակութային կապ արտասահմանյան առաջադիմական ընկերությունների ու կազմակերպությունների հետ, այն կազմակերպությունների ու ընկերությունների, որոնք անկեղծորեն արտահայտում են իրենց բարեկամական զգացումները Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Մենք ապրում ենք հայ ազգային մշակույթի մեծ վերելքի ժամանակաշրջան: Մեր երկրում կան մշակութային բուռն զարգացման [բոլոր] պայմաններն ու հնարավորությունները: Մենք ձեզ հետ ունենք մշակութային մի ընդհանուր շահ և ձգտում, մեզ համար թանկ է մեր հնագույն մշակույթը, մեզ կապում է նրա էլ ավելի զարգացման ու հարստացման միահամուռ ցանկությունը»²⁵⁰:

Ըստ գաղթօջախներին ուղղված կոչի՝ ընկերության հիմնական խնդիրներն էին.

1. իրազեկ դարձնել Խորհրդային Հայաստանի բնակչությանն արտասահմանյան երկրների [հայկական գաղթօջախների] պատմությանը, կենցաղին, տնտեսական, գիտական ու մշակութային կյանքին,

²⁴⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 6, թ. 1-6:

²⁵⁰ Նույն տեղում, ֆ. 709, ց. 9, գ. 165, թ. 2-3:

2. արտասահմանյան երկրների ժողովուրդներին հասցնել Հայաստանի պատմությունը՝ փոխադարձ այցելությունների, ցուցահանդեսների, համերգային հյուրախաղերի, գրականության և մշակութային զանազան ծրագրերի միջոցով:

Կոչում գոհունակություն էր արտահայտվում այն հայրենանվեր գործերի համար, որ կատարում էր սփյուռքահայությունը հայրենական պատերազմի դժվարին տարիներին²⁵¹:

Գործունեության սկզբնական փուլում ՄԿՀՀ ամենակարևոր խնդիրներից մեկը սփյուռքը լավագույնս հետագոտելն ու ճանաչելն էր: 1944 թ. դեկտեմբերի 8-ին ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Վ. Մոլոտովին ուղղված գրության մեջ Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ս. Կարապետյանը գրում էր. «Առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին Հայաստանի հարյուրհազարավոր բնիկ հայեր ստիպված եղան արտագաղթել արաբական և բալկանյան երկրներ, Արևմտյան Եվրոպա, ԱՄՆ և աշխարհի այլ երկրներ...:

Հաշվի առնելով արտասահմանի հայերի աճող հետաքրքրությունը ԽՍՀՄ-ի և Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, Հայկական ԽՍՀ կառավարությունը մոտակա ժամանակաշրջանի համար Հայաստանի ԱԳԺԿ-ի (արտգործժողկոմատ) առաջ խնդիր է դնում՝ ուսումնասիրել վերոթվարկված արտասահմանյան երկրներում հայերի դրությունը՝ պարզելու համար յուրաքանչյուր երկրում հայերի քանակը, նրանց քաղաքացիությունը, զբաղմունքի տեսակը, տվյալ պետության քաղաքացիների համեմատությամբ նրանց իրավական և ունեցվածքային կարգավիճակը, քաղաքական կուսակցությունները, խմբերն ու կազմակերպությունները և հայության վրա նրանց ազդեցությունը, հայերի մշակութային, կրթական և այլ կազմակերպությունների առկայությունը, պարբերական և հատկապես առաջադիմական հրատարակությունները, ինչպես նաև բացահայտել

²⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3-5:

արտասահմանի հայերի հարազատական, գիտական, մշակութային և այլ կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ:

Այդ հարցերի ուսումնասիրության համար Հայկական ԽՍՀ արտգործոժողովմատը խնդրում է Ձեզ՝ թույլատրել Սիրիայի, Լիբանանի, Իրանի, Թուրքիայի, Եգիպտոսի, Ֆրանսիայի, Բուլղարիայի և ԱՄՆ-ի ԽՍՀՄ դեսպանություններում, առաքելություններում և հյուպատոսություններում ունենալ Հայկական ԽՍՀ ԱԳԺԿ մեկական պատասխանատու աշխատակից»²⁵²:

Այս գրությունը ցույց է տալիս, որ Հայկական ԽՍՀ իշխանությունները փորձում էին ամբողջությամբ ուսումնասիրել գաղթօջախները, որոնց մեջ հիմնական էին համարում վերոհիշյալ երկրների գաղթօջախները:

Ս. Կարապետյանը 1945 թ. տվեց հայկական գաղթօջախների ուսումնասիրության հրահանգը, ըստ որի պետք է ճշգրտվեին.

1. առանձին գաղթօջախների ստեղծման պատմությունը,
2. հայության քանակը գաղթօջախներում,
3. տնտեսական վիճակը,
4. քաղաքական և իրավական կարգավիճակը²⁵³:

Այդ և հետագա տարիներին պատրաստվեցին մանրամասն տեղեկանքներ Սփյուռքի գաղթօջախների, կազմակերպությունների, պարբերական մամուլի և այլնի վերաբերյալ²⁵⁴:

Սփյուռքում քարոզչություն ծավալելու շահեկանությունից ելնելով՝ ընկերությունը մեծ տեղ էր հատկացնում սեփական պաշտոնաթերթ ստեղծելու գործին: Այդ հարցը ՀԿԿ կենտրոնական կոմիտեն քննարկել է 1945 թ. մայիսի 29-ի նիստում՝ որոշելով «հրատարակել

²⁵² Նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 13, թ. 1-2:

²⁵³ Տե՛ս **Ս. Բաղայան**, նշվ. աշխ., էջ 74:

²⁵⁴ Օրինակ՝ «Լիբանանի հայկական գաղթօջախի մասին» (ֆ. 326, ց. 1, գ. 89, թ. 29-31), «Լիբանանի «Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների ընկերության մասին»» (ֆ. 709, ց. 1, գ. 50, թ. 15-18), «Լիբանանահայ մամուլի մասին» (ֆ. 326, ց. 1, գ. 173, թ. 8-9), ՀՅԴ ղեկավար գործիչների մասին (ֆ. 709, ց. 1, գ. 41, թ. 18-22), ՀՅԴ գործունեության մասին (ֆ. 709, ց. 1, գ. 87, թ. 5-12), ամերիկահայ մամուլի մասին (ֆ. 326, ց. 1, գ. 156, թ. 1-4) տեղեկանքները և այլն:

ամենամայա գրական-գեղարվեստական նկարագարդ ամսագիր՝ վեց մամուլ ծավալով, երկու հազար տպաքանակով»²⁵⁵: Ամսագիրը կոչվեց «Սովետական Հայաստան»: Սփյուռքում համապատասխան վստահություն ու համակրանք ձևավորելու նպատակով ամսագրի խմբագրական կազմում ընդգրկվեցին այնպիսի մեծանուն գործիչներ, ինչպիսիք էին Դ. Դեմիրճյանը, Վ. Համբարձումյանը, Վ. Վաղարշյանը, Մ. Սարյանը և այլք:

«Սովետական Հայաստան» ամսագրի անդրանիկ համարը լույս տեսավ 1945 թ. հուլիսին և ուղարկվեց 17 գաղթօջախներ: Հիմնական հասցեատերերը սփյուռքահայ «առաջադիմական» կազմակերպություններն ու միություններն էին և լրատվամիջոցների խմբագրատները²⁵⁶:

«Սովետական Հայաստան»-ի էջերում մեծ տեղ էր հատկացվում քաղաքական խնդիրներին: Մասնավորապես, ամսագրի խմբագրության առջև խնդիր էր դրվել մանրամասնորեն լուսաբանել Սփյուռքի «առաջադիմական» կազմակերպությունների գործունեությունը, ինչպես նաև ուժեղացնելով «այսքարը ամերիկա-անգլիական իմպերիալիզմի և նրանց դաշնակ վարձկանների դեմ»՝ «դառնալ սուր գենք արտասահմանի հայ աշխատավորության ձեռքում»²⁵⁷:

Ընկերության ձևավորման և համապատասխան գործառույթներ որդեգրելու գործընթացում հույժ կարևոր էր նրա բաժինների (մասնաձյուղեր) ստեղծումը: 1946 թ. վերջից ստեղծվեցին հինգ մասնաձյուղեր՝ գրականության, լուսավորության, արվեստի, գիտությունների և առողջապահության, որոնց կազմերում ընդգրկվում էին մտավորականներ և հասարակական գործիչներ²⁵⁸:

Փոխադարձ ճանաչողության նպատակով ՄԿՀԸ-ն շեշտադրում կատարեց փոխայցելությունների կազմակերպման վրա: Դրանց շնորհիվ 1950-ական թթ. կեսերից զգալիորեն աշխուժացան կապերը

²⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 9, գ. 165, թ. 2:

²⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 16:

²⁵⁷ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 18, թ. 1-8:

²⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 9, գ. 165, թ. 23:

հայրենիքի և Սփյուռքի միջև: Հայաստան այցելեցին բազմաթիվ սփյուռքահայեր, որոնք ներկայացնում էին այս կամ այն սփյուռքյան «առաջադիմական» կազմակերպությունը և կամ արվեստի ու մշակույթի անհատ գործիչներ էին²⁵⁹: Այցելած հյուրերին ՄԿՀՀ-ն մանրամասնորեն ներկայացնում էր Հայկական ԽՍՀ նվաճումները, մշակույթի, արվեստի և գիտության առաջընթացը:

Փոխադարձաբար Սփյուռքի գաղթօջախներ էին այցելում մշակութային խմբեր Հայկական ԽՍՀ-ից, որոնց հիմնական նպատակը տեղերի «առաջադիմական» կազմակերպությունների հետ կապերի ամրապնդումն էր²⁶⁰:

ՄԿՀՀ-ն մեծ տեղ էր հատկացնում գաղթօջախներին տարաբնույթ գրականություն և ճանաչողական նյութեր առաքելու աշխատանքներին²⁶¹: 1961-1962 թթ. ՄԿՀՀ-ն Սփյուռք է ուղարկել 20 հազարից ավելի գիրք, շուրջ 1800 պարբերական, հազարավոր ձայնապնակներ, լուսանկարներ, կինոֆիլմեր, ուղեցույցներ և այլն²⁶²:

Պատահական չէ, որ այդ շրջանում գաղթօջախներից ստացվում էին բազմաթիվ խնդրագրեր՝ մշակութային միջոցառումների կազմակերպման հարցերում օգնություն տրամադրելու, գրականություն ուղարկելու և տարբեր այլ հարցերով²⁶³:

Գործունեության ընթացքում ՄԿՀՀ ջանքերով լուծվել են նաև Հայկական ԽՍՀ բուհերում և այլ ուսումնական հաստատություններում սփյուռքահայերի ուսումնառության, սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման և որակավորման բարձրացման դասընթացների կազմակերպման, Սփյուռքի դպրոցները դասագրքերով ապահովելու, նրանց լաբորատոր և այլ սարքավորումներ հատկաց-

²⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 3, գ. 274, թ. 49 և այլն:

²⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 44, թ. 1-8 և այլն: Տե՛ս նաև **Հ. Մելիքության**, նշվ. աշխ., էջ 361:

²⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 709, ց. 1, գ. 89, թ. 5-11:

²⁶² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 709, ց. 1, գ. 89, թ. 5-11:

²⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 875, ց. 2, գ. 540, թ. 1 և այլն:

ներու, սփյուռքահայ պատանիների ու երիտասարդների ամառային հանգիստը հայրենիքում կազմակերպելու և այլ կարևոր հարցեր²⁶⁴:

Հայրենիք-Սփյուռք կապերի կարևորագույն խնդիրներից մեկը մնում էր ներգաղթի կազմակերպման հարցը: ՄԿՀՀ ձևավորման շրջանում տեղի էր ունեցել սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթը 1946-1948 թթ., որն ի վերջո ընդհատվել էր: Դրանից հետո էլ տարբեր երկրներում մեծ թիվ էին կազմում հայրենիք վերադառնալ ցանկացող սփյուռքահայերը: 1950-ական թթ. և 1960-ական թթ. սկզբին զանգվածային ներգաղթի ծրագրի բացակայության պատճառով միութենական և հանրապետական իշխանության համապատասխան մարմինների թույլտվությամբ բացառապես անհատական կարգով Հայկական ԽՍՀ էր ներգաղթել 4 հզ. սփյուռքահայ²⁶⁵: Այդ գործընթացը կազմակերպելու նպատակով 1958 թ. ստեղծվեց Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր «Արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման կառավարական հանձնաժողով», որի գործառույթը ներգաղթել ցանկացողների դիմումների քննարկումն ու մուտքի թույլտվություն տալն էր²⁶⁶:

Սփյուռքահայության նոր ներգաղթի որոշումն ընդունվեց 1961 թ. օգոստոսի 12-ին²⁶⁷: Ներգաղթի կազմակերպման աշխատանքներում ՄԿՀՀ-ն ըստ էության անելիք չունեւ, քանի որ օրեր անց որոշվեց ստեղծել նաև հատուկ՝ «հայրենադարձների ընդունման և տեղավորման կոմիտե»²⁶⁸: ՄԿՀՀ միակ անելիքը հայրենադարձության և դրա արդյունքների՝ հայրենադարձների տեղավորման և հարմարվելու ընթացքի մասին սփյուռքահայերին տեղեկացնելն էր:

Սփյուռքահայության հետ կապերի կարևորությունն այնքան ընդգծվեց, որ դրանք, ինչպես նաև նախատեսվող ներգաղթի հարցերը

²⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 2, թ. 1-2:

²⁶⁵ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 250, **Ստեփանյան Ա.**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 268:

²⁶⁶ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, նշվ. աշխ., էջ 269:

²⁶⁷ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 514, թ. 3-6:

²⁶⁸ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, նշվ. աշխ., էջ 278:

քննարկվեցին 1961 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության XXII համագումարում, որտեղ դրվատանքի խոսքեր ասվեցին Սփյուռքի «առաջադիմական» կազմակերպությունների գնահատելի աշխատանքի կապակցությամբ: Առանձնացվեց հատկապես նրանց հետևողական պայքարը «դաշնակցության ու իմպերիալիզմի դեմ» և խնդիր դրվեց ընդլայնել ու ամրապնդել կապերը սփյուռքահայության և նրանց «առաջադիմական» կազմակերպությունների հետ: Նկատի ունենալով 1962 թ. նախատեսվող սփյուռքահայերի նոր ներգաղթը՝ համագումարը հանրապետության իշխանությունների կարևոր խնդիրը համարեց ներգաղթողների համար ստեղծել բնակարանային ու կենցաղային անհրաժեշտ պայմաններ: ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յ. Զարոբյանը համագումարին տված հաշվետու զեկուցման մեջ նշում է, որ «Հայ առաջադիմական, մշակութային, երիտասարդական, մարզական կազմակերպությունները և մամուլի օրգաններն արտասահմանում աշխատավոր հայերի մեջ մեծ աշխատանք են կատարում՝ նրանց Սովետական Հայաստանի նվաճումներին ծանոթացնելու ուղղությամբ, նրանց ճշմարտացիորեն պատմում են մեր իրականության մասին»: Նա անհրաժեշտ էր համարում «ընդլայնել և բարելավել ... կապերն արտասահմանյան հայերի ու նրանց առաջադիմական կազմակերպությունների հետ»²⁶⁹:

Համագումարի որոշումներն իրականացնելու համար 1962 թ. ապրիլին ստեղծվում է ՄԿՀԸ Սփյուռքահայ գաղթօջախների հետ կապի բաժինը: Սկսվեց Սփյուռքի հետ նոր կապերի ձևավորման փուլը: Եթե 1961 թ. ընկերությունը կապեր ուներ ընդամենը սփյուռքահայ 171 կազմակերպությունների ու անհատների հետ, ապա արդեն 1962 թ. վերջին՝ ավելի քան 500²⁷⁰: Մշակութային կապերն աճեցին ոչ միայն քանակապես, այլև որակապես: 1964 թ. դրությամբ, երբ

²⁶⁹ **Յ. Զարոբյան**, Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի կենտկոմի հաշվետու զեկուցումը Հայաստանի կոմպարտիայի XXII համագումարին (21 սեպտեմբերի, 1961 թ.), Ե., 1961, էջ 122:

²⁷⁰ Տե՛ս 'ս ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 3, գ. 150, թ. 13-22:

ստեղծվեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն, ՄԿՀԸ-ն Սփյուռքում կապ էր պահպանում 631 կազմակերպության ու անհատի հետ²⁷¹:

Սփյուռքի հետ հարաբերությունները սերտացնելու համար ՄԿՀԸ-ն մեծապես օգտագործում էր համահայկական բնույթի միջոցառումները, որոնց մասնակից էին դառնում հնարավորինս մեծ թվով սփյուռքահայեր: Այդ առումով Հայրենիք-Սփյուռք կապերի զարգացմանը էապես նպաստեց Խորհրդային Հայաստանի 40-ամյակի տոնակատարություններին 1961 թ. մեծ թվով սփյուռքահայերի հյուրընկալությունը տասնյակ գաղթօջախներից²⁷²: Սփյուռքահայ հյուրերը հանդիպեցին նաև ԽՍՀՄ ղեկավարության և մասնավորապես ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովի հետ²⁷³: Սփյուռքահայերին հատկապես հետաքրքրում էր Թուրքիային բռնակցված հայկական հողերի ճակատագիրը: Ն. Խրուշչովը նրանց պատասխանեց, որ «Այսօր Թուրքիային հողային պահանջներ ներկայացնելն անհնարին է: Դա նշանակում է համաշխարհային պատերազմ, որի բոցերի մեջ կարող է այրվել ինքը՝ Հայաստանը: Իսկ ինչ վերաբերվում է մեր երկրին, ապա Խորհրդային Միությունում ազգային հարցը լուծված է»: Ամենայն հավանականությամբ, նա այդպիսով պատասխանում էր սփյուռքահայ հյուրերին հուզող՝ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագրին առնչվող հարցին²⁷⁴:

1962 թ. Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյակի միջոցառումները լավագույն առիթ էին նոր փոխայցելություններ կազմակերպելու համար: ՄԿՀԸ նախաձեռնությամբ սփյուռքահայ գաղթօջախների ներկայացուցիչները մասնակցեցին ՀԽՍՀ-ում կայացած միջո-

²⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 2, թ. 5:

²⁷² Տե՛ս **Ռ. Միրզախանյան**, Մշակութային կյանքը Հայաստանում 1956-1966 թթ., Ե., 2008, էջ 147:

²⁷³ Տե՛ս **Կ. Դալաքյան**, Հուշապատում (դեմքեր, իրողություններ, մտորումներ), Ե., 1998, էջ 62-63:

²⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63:

ցառումներին: Հանդիսություններ անցկացվեցին նաև արտերկրի հայաշատ վայրերում: Դրանց հնչեղություն հաղորդելու նպատակով գաղթօջախներ էին մեկնում խորհրդահայ մշակութային ու հասարակական մեծանուն գործիչներ²⁷⁵:

ՄԿՀՀ գործունեության արդյունքները ցույց տվեցին, որ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների հետագա զարգացման համար, չնայած քաղաքական սահմանափակումներին, առկա են լայն հնարավորություններ: Այդ իրողությունը հաշվի առնելով՝ արդեն 1964 թ. Հայկական ԽՍՀ իշխանությունները հիմնեցին Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն՝ Հայրենիք-Սփյուռք կապերը որակապես նոր մակարդակի բարձրացնելու համար²⁷⁶:

Փաստորեն, ՄԿՀՀ գործունեության շնորհիվ ձևավորվեց բավականին ամուր հիմք Հայրենիք-Սփյուռք կապերի վերելքի համար: Գործելով հետպատերազմյան դժվարին և զգալիորեն քաղաքականացված պայմաններում՝ Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերությունն էապես նպաստեց Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ընդլայնմանը:

²⁷⁵ Տե՛ս Ս. Կապուտիկյան, Քարավանները դեռ քայլում են, Ե., 1964, էջ 32:

²⁷⁶ Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1-2:

3.4. ՄՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Մփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործունեության*²⁷⁷ առաջին տարիները (1964-1969 թթ.): Մփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն (այսուհետև՝ Կոմիտե) ստեղծվել է Հայկական ԽՍՀ (այն ժամանակ պաշտոնապես՝ «ռեսպուբլիկա») մինիստրների սովետի 1964 թ. մայիսի 26-ի թիվ 226 որոշմամբ: Ըստ այդ որոշման՝ Կոմիտեն կոչվելու էր «Արտասահմանյան հայրենակիցների հետ մշակութային կապերի հայկական կոմիտե» (Армянский комитет по культурным связям с соотечественниками за рубежом)²⁷⁸, սակայն հունիսի 25-ի հիմնադիր համագումարում²⁷⁹ Մարտիրոս Սարյանի առաջարկությամբ ստացավ «Մփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտե» անվանումը²⁸⁰: Կոմիտեի գերբը (Արարատ լեռան ֆոնին թռչող կռունկ), որը չնչին փոփոխություններով այժմ օգտագործում է նաև ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը որպես Հայաստան-Մփյուռք գործակցության խորհրդանշան (լոգո), գծագրել է Մ. Սարյանը:

ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի հաջորդ՝ թիվ 227 որոշմամբ Կոմիտեի նախագահ է նշանակվում Վարդգես Եղիշեի Համազասպանը, իսկ տեղակալ՝ Անդրանիկ Սարգսի Մարտիրոսյանը²⁸¹: Կոմիտեի կազմում գործում էին տարածաշրջանների հայ համայնքների հետ կապերի բաժիններ [Ասիայի ու Աֆրիկայի (Արևելյան երկրների), Եվրոպայի, Ամերիկայի]: Կոմիտեն համարվում էր ԽՍՀՄ-ի՝ Արտասահմանի հայրենակիցների հետ մշակութային կա-

²⁷⁷ Մփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի իրականացրած ծրագրերի մասին տե՛ս **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 366-446; **Ռ. Միրզախանյան**, Հայրենիք-Մփյուռք մշակութային կապերը 1966-1990 թվականներին, էջ 209-218:

²⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1-2:

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 11, թ. 1-18:

²⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 43, թ. 1:

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 2, թ. 3:

պերի սովետական ընկերության՝ «Ռոդինա»-ի կոլեկտիվ անդամը²⁸²:

Կոմիտեի կանոնադրության մեջ, որը հաստատվել էր հիմնադիր համագումարում, շարադրված էին գործունեության հետևյալ նպատակներն ու խնդիրները.

1. հաստատել և զարգացնել կապերը սփյուռքահայ գաղթօջախների հետ,
2. գաղթօջախների հայությանը ծանոթացնել հայրենիքի կյանքին, ձեռքբերումներին, գիտությանն ու մշակույթին,
3. գաղթօջախների հայության մեջ սերմանել հայրենասիրություն,
4. ՀԽՍՀ-ի աշխատավորներին ծանոթացնել գաղթօջախների, առաջադիմական կազմակերպությունների, ձուլման դեմ պայքարին և Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացմանն ուղղված աշխատանքներին:

Նշվածին հասնելու համար անհրաժեշտ էր.

1. հաստատել կապեր առաջադիմական, դեմոկրատական ու հայրենասիրական կազմակերպությունների, բարեգործական ու մշակութային միությունների հետ,
2. գաղթօջախներում տարածել հայրենիքի թերթերը,
3. օգնել գաղթօջախներին,
4. գաղթօջախների հրավերով մեկնել արտասահման, ուղարկել տարբեր խմբեր,
5. հայրենիք հրավիրել պատվիրակություններ գաղթօջախներից,
6. աջակցել սփյուռքահայ տուրիստներին,
7. կազմակերպել սփյուռքահայ նկարիչների ցուցահանդեսներ,
8. կազմակերպել գրական երեկոներ,
9. հրատարակել սփյուռքահայ գրողների ստեղծագործությունները²⁸³:

²⁸² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 16, գ. 1, թ. 1:

Կոմիտեն իր գործունեությունը սկսեց հայ համայնքների ուսումնասիրությամբ: Մասնավորապես, պահպանվել է 1964 թ. հուլիսի 24-ով թվագրված՝ Հալեպի հայ համայնքի մասին տեղեկանք, որը մի կողմից խիստ արժեքավոր վավերագիր է հալեպահայության պատմության համար, իսկ մյուս կողմից՝ հնարավորություն է տալիս հստակ պատկերացում կազմելու Կոմիտեի գործունեության սկզբունքների վերաբերյալ: Ըստ տեղեկանքի՝ մինչև 1959 թ. Հալեպի հայության թիվը հասնում էր 70 հազարի, բայց վերջին տարիներին քաղաքական անկայունության և տնտեսական անկման հետևանքով բազմաթիվ հայեր հեռացել են Լիբանան, ԱՄՆ և Լատինական Ամերիկա: Քաղաքի հայության թիվը 1964 թ. դրությամբ 55 հզ. էր: Հալեպի շատ հայեր, որոնց թվում՝ նաև մեծահարուստներ, դիմել են ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսություն՝ հայրենադարձվելու խնդրանքով: Հայրենադարձվելու ցանկությունը բխում էր նաև այն իրողությունից, որ 1961 թ. ԽՍՀՄ իշխանությունները որոշում էին ընդունել սփյուռքահայերի նոր ներգաղթ կազմակերպելու վերաբերյալ²⁸⁴:

Տեղեկանքում մանրամասնորեն ներկայացված են հայության զբաղվածության ոլորտները (արհեստավորներ, գործարարներ, պետական պաշտոնյաներ և այլն): Քաղաքի հայերի 85 տոկոսը բարեկեցիկ կյանքով էր ապրում, նրանց կյանքի որակն ավելի բարձր էր, քան տեղական բնակչության մնացյալ հատվածինը: Սիրիայի իշխանական ԲԱԱՍ կուսակցությունը դիմել էր Ռամկավար ազատական (ՌԱԿ) և Սոցիալ դեմոկրատ հնչակյան (ՍԴՀԿ) կուսակցություններին՝ համագործակցության համար, սակայն վերջիններս հրաժարվել էին՝ ասելով, որ իրենց կառույցները Սիրիայում չեն գործում, ցրված են, ուստի նման համագործակցության համար իրենք չունեն կազմակերպական հենք: Ինչ վերաբերում է Հայ յեղափոխա-

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1-3:

²⁸⁴ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 277:

կան դաշնակցությանը (ՀՅԴ), ապա, ըստ տեղեկանքը կազմողների, այն չուներ նախկին կշիռը պետական իշխանության մեջ:

Կարևոր է նաև քաղաքի հայության դավանանքային կազմի մասին տեղեկանքում պահպանված նյութը. քաղաքի հայության 35-40 հազարը լուսավորչական էին, 6-8 հազարը՝ կաթոլիկ, իսկ 6 հազարը՝ բողոքական:

Տեղեկանքի հեղինակները հատկապես մանրամասնորեն անդրադարձել են Հալեպի հայության հասարակական-քաղաքական կյանքին: Համայնքի քաղաքական հոսանքները Կոմիտեն բաժանում էր երեք մասի՝

1. առաջադիմական (կոմունիստներ, հնչակյաններ, ռամկավարներ),
2. ռեակցիոն կամ հետադիմական (դաշնակցականներ),
3. չեզոք (որոնք, ըստ տեղեկանքը կազմողների առավել հակված են դեպի առաջադիմականները):

Ըստ տեղեկանքի՝ Հալեպում ՌԱԿ-ի անդամների թիվը հասնում էր 100-ի, բայց նրանց ազդեցության ներքո էր գտնվում Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) տեղական մասնաճյուղը, որի անդամների թիվը Սիրիայում հասնում էր 1000-ի, իսկ Հալեպում՝ 750-ի: ՄԴՀԿ-ի անդամների թիվը շուրջ 100 էր, իսկ ՀՅԴ-ինն անցնում էր 1000-ից:

Համայնքում գործում են նաև մի շարք հայրենակցական միություններ [Մարաշի, Տարոնցիների («Արծիվ»), մշակութային կազմակերպություններ, վարժարաններ, դպրոցներ և այլն²⁸⁵:

Նման մանրակրկիտ տեղեկանքների հիման վրա էլ Կոմիտեն սկսեց իր աշխատանքները:

Առաջին և կարևոր խնդիրը համայնքի կազմակերպությունների և անհատ գործիչների հետ կապերի հաստատումն էր: 1964 թ. Կոմիտեն Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի հայկական ընկերության (ԱՕԿԵ, ԱՕԿՍ) Սփյուռքի բաժնից ստա-

²⁸⁵ Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 6:

ցավ նրա գործերը: Այդ ընկերությունը Մփյուռքում կապ էր ունեցել ընդամենը 631 կազմակերպության ու անհատի հետ²⁸⁶, որն անբավարար էր: 1964 թ. վերջին վերաբերող արխիվային նյութերից երևում է, որ Կոմիտեն նամակագրական լայն կապեր է հաստատել սփյուռքահայության հետ²⁸⁷: Դրան նպաստում էր նաև այն, որ Կոմիտեի գործունեությունը լայն արձագանք էր գտել սփյուռքահայության շրջանում, որտեղից բազմաթիվ շնորհավորական նամակներ են առաքվել Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյանի անունով: Ավելի զուսպ էին սփյուռքահայ կազմակերպությունները, որոնցից սկզբում միայն ՀԲԸՄ-ն էր ձգտում ակտիվ գործակցության²⁸⁸:

Պետք է նշել, որ Կոմիտեի գլխավոր գործընկեր կազմակերպություններից մեկը դարձավ ՀԲԸՄ-ն՝ իր մասնաճյուղերով²⁸⁹: Ավելին՝ Մփյուռքի մի շարք հայկական վարժարաններում, որոնք գործում էին ՀԲԸՄ-ի հովանավորությամբ, 1965 թ. երկրորդ կեսից նախատեսվում էր կիրառել ՀԽՍՀ-ում լույս տեսած դասագրքերը²⁹⁰:

Պետք է նշել, որ Կոմիտեի հիմնադրումը համընկավ 1965 թ. խորհրդահայ «գարթոնքի» հետ, որը զգալիորեն նպաստեց Կոմիտեի աշխատանքների ընդլայնմանը: Մփյուռքահայ տարբեր շրջանակներ հրավիրվեցին այցելելու ՀԽՍՀ՝ ապրիլի 24-ի առիթով: Հայրենիք այցելեցին և պիոներական ճամբարներում իրենց հանգիստն անցկացրին նաև մի քանի տասնյակ պատանիներ²⁹¹:

Կոմիտեի գործունեության մեջ 1965 թվականը բուռն տարի էր: Բացի այն, որ դեռևս ընթանում էր կապերի հաստատման գործընթացը, Կոմիտեն բազմաթիվ նամակներով ստանում էր օգնության խնդրանքներ²⁹²:

²⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 2, թ. 5:

²⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 116:

²⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 118:

Կոմիտեի աշխատանքներում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում փոխայցելությունների կազմակերպումը: 1966 թ. Կոմիտեի խողովակով Մերձավոր Արևելքի հայ համայնքներ այցելեցին մեծավաստակ գիտնականներ Լ. Խաչիկյանն ու Ս. Արևշատյանը²⁹³: Նույն թվականին ԽՍՀՄ այցելեցին Հայ ավետարանական եկեղեցու ներկայացուցիչները²⁹⁴:

1966 թ. ուրվագծվեցին Կոմիտեի աշխատանքի հետևյալ ուղղությունները.

1. ՀԽՍՀ ձեռքբերումների վերաբերյալ քարոզչության իրականացում,
2. նոր կապերի հաստատում,
3. փոխայցելությունների կազմակերպում,
4. կարիքներին ծանոթանալու և ընդհանրապես ծանոթության նպատակով՝ օգնության համար դիմած կազմակերպություններին և անձանց՝ լրացնելու համար հարցաթերթիկների տրամադրում,
5. կազմակերպություններին գրքերի (այբբենարաններ, զանազան դասագրքեր, գեղարվեստական գրականություն) առաքում,
6. սփյուռքահայության շրջանում ՀԽՍՀ թերթերի և ամսագրերի բաժանորդագրության կազմակերպում,
7. ֆիզիկայի և քիմիայի լաբորատորիաներին օգնություն²⁹⁵:

Կային, սակայն, Կոմիտեի աշխատանքներին խոչընդոտող մի շարք իրողություններ ՀԽՍՀ-ում: Պետք է հատկապես նշել, որ Կոմիտեն իրավասու չէր համարվում Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացման համար հենքային նշանակություն ունեցող այնպիսի մի կարևոր ոլորտում, ինչպիսին սփյուռքահայ երիտասարդների ուսման կազմակերպումն ու կրթական խնդիրների կար-

²⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 203:

²⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 36-54:

գավորումն էր ՀԽՍՀ-ում: Համապատասխան խնդրանքներով նամակներին Կոմիտեն պատասխանում էր՝ նամակագիրներին ուղղորդելով դեպի ՀԽՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ կրթության մինիստրություն: Ի դեպ, 1960-ական թթ. երկրորդ կեսին հաստատված նոր կարգի համաձայն սահմանվում էր, որ ՀԽՍՀ-ում ուսանել ցանկացող օտարերկրացին պետք է դիմի բնակության պետությունում ԽՍՀՄ դեսպանություն, որի միջոցով նրա փաստաթղթերը պետք է ուղարկվեն ՀԽՍՀ Արտաքին գործերի մինիստրություն՝ քննարկման նպատակով²⁹⁶:

Միյուրքահայ որոշ շրջանակներ այդ ժամանակ Կոմիտեի միջոցով փորձում էին լուծել համայնքի առաջ ծառացած կարևոր խնդիրները: 1967 թ. Կոմիտեն խնդրագրեր ստացավ Սիրիայի հայկական կազմակերպություններից (ՀԲԸՄ-ի Սիրիայի կրթական հանձնախումբ, Հալեպահայ ուսուցչական միություն)՝ ՀԽՍՀ-ում կազմակերպելու սիրիահայ որոշ ուսուցիչների հեռակա ուսուցումը: Խնդիրն այն է, որ Սիրիայում գործող օրենքին համապատասխան՝ երկրի հայկական վարժարանների ուսուցիչները պետք է ունենային Սիրիայի Կրթության մինիստրության համար ընդունելի դիպլոմներ, մինչդեռ մինչ այդ հայ ուսուցիչների մի մասն ուներ միայն Մելգոնյան վարժարանի և Երուսաղեմի ու Անթիլիասի դպրեվանքների վկայականներ, որոնք Սիրիայում ընդունելի չէին համարվում²⁹⁷:

Կոմիտեի պատասխան նամակը հուսադրական չէր: Կոմիտեն չէր կարողացել խնդիրը լուծել, և միակ հնարավորությունը ՀԽՍՀ-ում 6 ամսից մինչև 1 տարի ժամկետով ըստ մասնագիտության կատարելագործվելն էր: «Եթե գտնում եք, որ Ձեր թեկնածուները մեկ տարում կարող են հանձնել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում անհրաժեշտ բոլոր առարկաները և պետական

²⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 294, թ. 23:

քննությունները, ապա կարող էք այդ խնդրով դիմել տեղի սովետական հյուպատոսին»²⁹⁸, -գրված էր Կոմիտեի պատասխան նամակում:

Արխիվում առկա է Կոմիտեի 1969 թ. գործունեության հաշվետվությունը²⁹⁹, որը հնարավորություն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմելու նախորդ հնգամյակում իրականացված աշխատանքների վերաբերյալ: Այնտեղ նշվում է, որ Կոմիտեի գործունեությունը ունի հատուկ նպատակ՝ զարկ տալ գաղթօջախների հետ կապերի զարգացմանը՝ նպատակ հետապնդելով այդ կապերն օգտագործել միջազգային իմպերիալիզմի ազդեցության ոլորտի երկրներում ապրող հայ ազգաբնակչությանը հասցնելու ճշմարտությունը Խորհրդային միության և մասնավորապես ՀԽՍՀ-ի մասին³⁰⁰:

Ըստ այդ հաշվետվության.

1. Կոմիտեն զարգացրել է կապերն «առաջադիմական» ու «հայրենասիրական» կազմակերպությունների և անհատների հետ,
2. եթե 1969 թ. հունվարին Կոմիտեն կապ ուներ 3696 հայի ու հայկական կազմակերպության հետ, ապա 1970 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ արդեն 892 կազմակերպության և 3670 անհատների հետ՝ ունենալով ընդհանուր առմամբ 4562 հասցե,
3. ուղարկվել է թերթ, ամսագիր, գեղարվեստական, քաղաքական, երաժշտական գրականություն, դասագրքեր, ձայնապնակներ, ձայնագրություններ, ցուցահանդեսի համար լուսանկարներ,
4. իրականացվել է ուսուցիչների ամենամյա վերապատրաստում ՀԽՍՀ-ում,
5. կազմակերպվել է Հայրենակցական միությունների ներկայացուցիչների այցելություն ՀԽՍՀ³⁰¹,
6. գաղթօջախներին տրամադրվել է նյութական օգնություն,

²⁹⁸ Նույն տեղում, թ. 37:

²⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 4, գ. 17:

³⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23:

³⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

7. ընդունվել են բազմաթիվ սփյուռքահայ հյուրեր³⁰²:

Եթե ամփոփենք Կոմիտեի գործունեության առաջին հնգամյակը, կարող ենք նշել, որ այն կատարել էր զգալի աշխատանքներ սփյուռքահայ կազմակերպությունների և անհատների շրջանում, բայց այդ հնգամյակը պետք է դիտարկել հիմնականում որպես կապերի հաստատման ու ամրապնդման առաջին շրջան: Այդ ժամանակաշրջանի կարևորագույն ձեռքբերումը, թերևս, այն մեծ ոգևորությունն էր, որ առկա էր ինչպես Սփյուռքում, այնպես էլ հայրենիքում³⁰³:

Սփյուռքահայերի հետ աշխատանքները Կոմիտեի գործունեության երկրորդ փուլում (1970-1975 թթ.): Կոմիտեի 1970 թ. աշխատանքային ծրագրով, բացի «ավանդական» աշխատանքներից (գրականության առաքում, ուսուցիչների վերապատրաստում, երիտասարդների հանգստի կազմակերպում ՀԽՍՀ պիոներական ճամբարներում), մասնավորապես, նախատեսվում էր.

1. մտավորականներ և արտիստական խմբեր ուղարկել մի քանի երկրներ՝ Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ,
2. 1970 թվականը հայտարարել հոբելյանական տարի՝ ՀԽՍՀ-ի ստեղծման 50-ամյակի առիթով,
3. մի շարք համայնքներ ուղարկել 5 հոգանոց ուսուցչական խմբեր՝ հայկական դպրոցներին մեթոդական օգնություն ցույց տալու համար³⁰⁴:

Այդ ժամանակ Կոմիտեն ակտիվացրել էր իր աշխատանքները երիտասարդության շրջանում: 1971 թ. Երևանում տեղի ունեցավ Սփյուռքի երիտասարդական-առաջադիմական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հավաք-հանդիպումը³⁰⁵:

³⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰³ Տե՛ս **Ս. Գասպարյան**, Սփյուռքահայ մշակութային և հայրենակցական միությունները արդի շրջանում, ՊԲՀ, 1970, № 3, էջ 274-283:

³⁰⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 45:

³⁰⁵ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1971, № 4, էջ 22-23; № 5, էջ 4:

Կոմիտեի 1971 թ. գործունեության հաշվետվությունը³⁰⁶, ընդհանուր առմամբ, շատ ավելի համառոտ ու համեստ էր, քան նախորդները: Խնդիրն այն է, որ Կոմիտեի աշխատանքը Սփյուռքում իր հիմնական գործընկեր կազմակերպությունների հետ չունեի այնպիսի բովանդակություն, որ կարողանար բարձրացնել տվյալ կազմակերպությունների դերակատարությունը համայնքներում: Ուստի Կոմիտեի գործունեությունն ի գործու չէր փոխելու համայնքների հասարակական-քաղաքական պատկերը: Դրանից էլ կարելի է բխեցնել, որ Կոմիտեն ի վերջո պետք է կենտրոնանար հիմնականում մշակութային բնույթի աշխատանքների ու կապերի վրա: Բացի այդ, ինչպես ցույց է տալիս Կոմիտեի՝ Սփյուռքում ունեցած կապերի քանակը, դրանում գերակշռում էին կապերն անհատների հետ³⁰⁷: Փաստորեն, Սփյուռքում հիմնական դերակատարները՝ համասփյուռքյան և համայնքային կազմակերպություններն ընդհանուր առմամբ դեռևս չէին ընկալվում որպես գործընկեր, թեև ՀՅԴ-ից և նրա ուղեկից կազմակերպություններից բացի՝ մնացյալները դիտվում էին որպես «առաջադիմական» հոսանքի ներկայացուցիչներ:

Կոմիտեի 1975 թ. հաշվետվության սկզբում թեև ասվում էր, որ սփյուռքահայության հետ զգալի աշխատանք է իրականացվել, սակայն միջոցառումների ցանկը խիստ աղքատիկ էր³⁰⁸:

Ամփոփելով Կոմիտեի 1970-1975 թթ. աշխատանքները՝ կարող ենք նշել, որ տեսանելի է զգալի տեղատվություն, ուստի դրանք ակտիվացնելու ջանք էր կատարվելու հետագայում:

Սփյուռքահայության հետ աշխատանքները Կոմիտեի գործունեության 1976-1980 թթ. պարբերաշրջանում: Կարևոր փաստաթուղթ է Կոմիտեի 1976 թ. տեղեկանքը գաղթօջախների մասին, որտեղ Կոմիտեն վերջապես առաջարկում էր մեծացնել համայնքների հետ աշխատանքների ծավալը: Ըստ այդ տեղեկանքի՝

³⁰⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 74:

³⁰⁷ Տե՛ս վերոնշյալ բոլոր գործերը:

³⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 6, գ. 19:

1. Սփյուռքահայության թիվը հիմնական գաղթավայրերում 1.8 մլն. է, իսկ փոքրերի հետ՝ 2 մլն,
2. Կոմիտեի կապերի թիվը հասել է 6 հազարի, որից կազմակերպություններ՝ 1000, դրանցից ՀԲԸՄ մասնաճյուղեր են՝ 184-ը³⁰⁹:

Տեղեկանքում հստակորեն նշված են Կոմիտեի գործունեության հիմնական ուղղությունները.

1. գրականության առաքում,
2. դասագրքերի առաքում,
3. թերթերի, պարբերականների առաքում,
4. ցուցահանդեսների կազմակերպում,
5. արվեստի խմբերի փոխայցերի կազմակերպում,
6. մասնագիտական խմբերի հրավիրում հայրենիք,
7. Սփյուռքի «առաջադիմական» գրողների գործերի հրատարակում,
8. տուրիստների հետ աշխատանքներ,
9. բանվորական խմբերի այցելությունների կազմակերպում հայրենիք [ամեն տարի մայիսի 1-ին (աշխատավորների օրը) և նոյեմբերի 29-ին (Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման օրը)],
10. դասախոսների գործուղումներ,
11. ՀԽՍՀ ուսանելու եկածներին աջակցություն³¹⁰:

Ըստ տեղեկանքի՝

1. 1976 թ. ՀԽՍՀ-ում կար սփյուռքահայ 325 ուսանող,
2. տարեկան ՀԽՍՀ բուհերն ավարտում էր 70 ուսանող,
3. սփյուռքահայերին տեղեր են հատկացվում ՀԽՍՀ բուհերի ասպիրանտուրաներում,
4. ուսուցիչների վերապատրաստմանը Սփյուռքից տարեկան մասնակցում է 30 ուսուցիչ,

³⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 6, գ. 34:

³¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

5. քարոզչության նպատակով հայրենիք են հրավիրվում արվեստագետներ, գեղանկարիչներ, լուսանկարիչներ, լրագրողներ,
6. Կոմիտեն տարեկան ստանում է 2000 նամակ,
7. Կոմիտեի օրգան «Սովետական Հայաստան» ամսագրին բաժանորդագրվել է 7335, իսկ «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթին՝ 11784 սփյուռքահայ,
8. «առաջադիմական» թերթերին տպագրության նպատակով առաքվել է 350 հոդված³¹¹:

Փաստորեն, Կոմիտեի աշխատանքների առաջին 10-ամյակի արդյունքները ցույց են տալիս, որ դրանք դեռևս հեռու էին անհրաժեշտ որակից ու խորությունից, ավելին, այնպիսի համայնքներում, որտեղ ուժեղ էին «ռեակցիոն» ուժերը, Կոմիտեի գործունեությունը բախվում էր դժվարհաղթահարելի խոչընդոտների: Ուստի զարմանալի չէ, որ տեղեկանքի վերջում Կոմիտեն առաջարկում էր.

1. թույլատրել տարբեր հարցերով կազմակերպել խորհրդակցություններ ու հավաքներ,
2. վերապատրաստվող ուսուցիչների տարեկան թիվը 30-ից հասցնել 40-ի,
3. «Սովետական Հայաստան» ամսագրում և «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում տպագրել օտարալեզու միջուկներ,
4. ՀԽՍՀ պիոներական ճամբարներում հանգստանալու հրավիրել տարեկան 100-130 սփյուռքահայ դպրոցականներ,
5. ՀԽՍՀ բուհերում ավելացնել սփյուռքահայ ուսանողներին հատկացվող տեղերը,
6. համայնքներ գործուղել ուսուցիչների,
7. մասնագիտական-տուրիստական խմբեր գործուղել համայնքներ³¹²:

³¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹² Տե՛ս նույն տեղում:

Կարելի է արձանագրել, որ Կոմիտեն կատարվող աշխատանքների ծավալների ընդարձակման միջոցով նոր հաջողություններ արձանագրելու փորձ էր կատարում, թեև նույնիսկ այդ առաջարկներն ընդունվելու դեպքում էական արդյունքներ չէին լինելու:

Պետք է նշել, որ թեև Սփյուռքի հայ համայնքների հետ կապեր հաստատելիս Կոմիտեն հենվում էր համայնքների հասարակական-քաղաքական բաժանման վրա («առաջադիմական» և «ռեակցիոն» հոսանքներ), սակայն աշխատանքներում հիմնականում բացակայում էր այդ բաղադրիչը, և շեշտը դրվում էր միայն մշակութային միջոցառումների վրա:

Կոմիտեն շուտով իրականացրեց մի հույժ կարևոր ձեռնարկ, որը ծրագրված էր վաղուց, սակայն հնարավոր եղավ կյանքի կոչել Կոմիտեի ստեղծումից միայն 15 տարի անց: 1980 թ. նոյեմբերի 24-27-ը Կոմիտեի նախաձեռնությամբ «Վերածնված հայրենիքը և սփյուռքը, պայքար հանուն խաղաղության և առաջադիմության» նշանաբանով Երևանում տեղի ունեցավ սփյուռքահայ համայնքների ներկայացուցիչների առաջին համահայկական հավաք-համաժողով, որին մասնակցում էին 100-ից ավելի ներկայացուցիչներ բոլոր սփյուռքահայ համայնքներից, ինչպես նաև ՀԽՍՀ տարբեր բնագավառների գործիչներ³¹³: Հիմնական նպատակը Հայրենիք-Սփյուռք կապերի սերտացումն էր ու համագործակցության առավել արդյունավետ մեխանիզմների մշակումը:

Փաստորեն, ի վերջո, հնարավոր եղավ գումարել բնույթով ու բովանդակությամբ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացման համար հենքային նշանակություն ունեցող համայնքների ներկայացուցիչների հավաքը:

Ճիշտ է, օրվա պահանջով համաժողովի ներկայացուցիչները ստիպված եղան հիացական-շնորհավորական նամակ հղել ԽՍՀՄ-ի ղեկավարությանը, սակայն նույնիսկ դա չստվերեց համաժողովի

³¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 8, գ. 9, ց. 40, թ. 1-2: Տե՛ս նաև «Սովետական Հայաստան», 1980, № 12, էջ 7-34:

կարևորությունը, որի ընդունած փաստաթղթերը (հայտարարություն և այլն) կոմիտեն իր 1980 թ. հաշվետվության մեջ համարում էր «պատմական»: Համաժողովը Կոմիտեն անվանում էր նաև «Հայրենիք-Սփյուռք համաժողով»³¹⁴:

Պահպանվել են Կոմիտեի նախագահի տեղեկանքները 1976-1980 թթ. աշխատանքների արդյունքների մասին, որտեղ հիմնականում շեշտված են գրականության (դասագրքեր և այլն) և թերթերի առաքման աշխատանքները³¹⁵:

1980 թ. Կոմիտեի կազմում, երիտասարդների հետ աշխատանքները խթանելու նպատակով, ստեղծվեց երիտասարդության հարցերի բաժին³¹⁶:

Այդ տարի Մերձավոր Արևելք է մեկնել Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյանը: Նա այնտեղ հանդիպել է առաջադիմական կազմակերպությունների ղեկավարների և թերթերի տնօրենների հետ՝ քննարկելով աջակցության տրամադրման հարցերը³¹⁷:

Կոմիտեի աշխատանքների 1981-1985 թթ. պարբերաշրջանը: Կոմիտեի 1981-1985 թթ. աշխատանքների վերաբերյալ ընդհանուր կարծիք կազմելու համար մեծ կարևորություն է ներկայացնում Կոմիտեի՝ այդ տարիների գործունեության հիմնական ուղղությունների մասին տեղեկանքը: Ըստ այդ տեղեկանքի.

1. Կոմիտեն Սփյուռքում ունի շուրջ 10 հզ. հասցեատեր, որից 8990-ը՝ անհատ, իսկ 1010-ը՝ կազմակերպություն,
2. նշված 1010 կազմակերպություններից, որոնք գործում են 35 երկրներում, 256-ը մշակութային են, 49-ը՝ երիտասարդական, 246-ը՝ դպրոցներ, 30-ը՝ հայագիտական կենտրոններ և գրադարաններ, 100-ը՝ խմբագրություն, 31-ը՝ երգչախումբ, 21-ը՝ պարի խումբ, 38-ը՝ հայրենակցական միություն, 103-ը՝ եկեղեցական կազմակերպություն,

³¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 9, գ. 40, թ. 4-5:

³¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 41, թ. 1-4:

³¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 40, թ. 11:

³¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:

3. սփյուռքահայ համայնքներ են առաքվում թերթեր և ամսագրեր, որոնցից՝ «Հայրենիքի ձայն»՝ 11 հզ. և «Սովետական Հայաստան»՝ 7.5 հզ. (այսինքն՝ 1976 թ. համեմատ՝ գրեթե նույնքան),
4. համայնքներից ընդունվել են 250 պատվիրակություն, 865 դպրոցական և 215 մտավորական,
5. ակտիվացել են երիտասարդության հետ աշխատանքները Կոմիտեի համապատասխան բաժնի բացումից հետո,
6. ՀԽՍՀ-ում սովորում է սփյուռքահայ 700 ուսանող,
7. 1981 թ. Երևանում կազմակերպվել է արտասահմանյան լրատվամիջոցների խմբագիրների հավաք,
8. 1983 թ. Երևանում անցկացվել է սփյուռքահայ գրողների ու ժուռնալիստների հավաք,
9. 1984 թ. Երևանում տեղի է ունեցել սփյուռքահայ մշակութային միությունների ղեկավարների հավաք,
10. 1985 թ. Երևանում գումարվել է սփյուռքահայ ռադիո-հեռուստաժամերի ներկայացուցիչների և մամուլի խմբագիրների խորհրդակցություն³¹⁸:

Տեղեկանքում Կոմիտեն հասցեատերերի ուշադրությունն էր բնեռում մի շարք խնդիրների վրա: Մասնավորապես.

1. քիչ են արտասահմանյան ուղևորությունները,
2. գործուղումների ձգձգումների հետևանքով առաջացող փոփոխություններից ֆինանսապես տուժում են սփյուռքահայ «առաջադիմական» կազմակերպությունները,
3. քանի որ Կոմիտեի ներկայացուցիչների արտասահմանյան կապերի տարեկան պլանը հաստատվում էր ԽՍՀՄ-ի՝ Արտասահմանի հայրենակիցների հետ մշակութային կապերի սովետական ընկերությունը՝ «Ռոդինա»-ն, Կոմիտեն դժգոհում էր այն բանից, որ «Ռոդինա»-ի տուրիստական խմբերը կազմելիս ոչ միշտ են հաշվի առնվում Կոմիտեի ծրագրերը,

³¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 14, գ. 8, թ. 1-5: Տե՛ս նաև ց. 16, գ. 11:

իսկ նշված տուրիստական խմբերի ղեկավարներն էլ երբեմն անտեսում են Կոմիտեի ներկայացուցիչներին,

4. աշխատանքների լավ կազմակերպման համար անհրաժեշտ էր, որ Կոմիտեն ներկայացուցիչներ ունենա ԱՄՆ-ի, Արգենտինայի և Ֆրանսիայի ԽՍՀՄ դեսպանատներում,
5. պետք է վերջապես լուծել վաղուց անհրաժեշտություն դարձած՝ ՀԽՍՀ-ի հայերեն քարտեզի հրատարակման հարցը³¹⁹:

Ակնհայտ է, որ համահայկական բնագավառային հավաքները, որոնք 1981-1985 թթ. պարբերաշրջանում կազմում էին Կոմիտեի գործունեության առանցքը, նպատակ էին հետապնդում լրացնելու այն բացը, որն առաջանում էր Կոմիտեի ներկայացուցիչների՝ սփյուռքահայ համայնքներում աշխատելու սահմանափակ հնարավորությունների հետևանքով:

Այստեղ կարևոր է նաև ներկայացնել, թե ինչ պահանջներ էին դրվում Սփյուռք ուղարկվող խմբերի առաջ: Մասնավորապես, պահպանվել է նաև 1985 թ. դեկտեմբերին Սփյուռք ուղարկված արվեստագետների խմբին տրված հանձնարարականը, որը հույժ կարևոր է նմանատիպ ուղևորությունների ժամանակ խմբերի իրավունքներին ու պարտականություններին ծանոթանալու առումով: Հանձնարարականի մեջ խնդիր էր դրված.

1. հանդիպել միայն «առաջադիմական» կազմակերպությունների, դպրոցների, թատերախմբերի, մարզական ու երիտասարդական միությունների հետ,
2. հանդիպումները պետք է առաջին հերթին կրեն համերգների ու ելույթների բնույթ և միայն անհրաժեշտության պարագայում՝ զրույցների,
3. կրոնական կազմակերպությունների հովանու ներքո գտնվող դպրոցներ և կազմակերպություններ գնալիս նախապատվությունը տալ Հայ առաքելական եկեղեցուն,

³¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 14, գ. 8, թ. 8-9:

4. «ոչ առաջադիմական» կազմակերպությունների հետ պաշտոնական հանդիպումներ չունենալ, բայց նաև չխոչընդոտել միջոցառումներին նրանց ներկայությամբ,
5. պաշտոնական հայտարարություններ չանել,
6. խոստումներ չտալ³²⁰:

Փաստորեն, ՀԽՍՀ-ից ուղարկվող նույնիսկ արվեստագետների խմբերն ունեին սփյուռքահայ համայնքների հետ աշխատելու և պարզ շփումների սահմանափակ իրավունքներ ու հնարավորություններ: Այդ իրողությունը, հասկանալի է, այնքան էլ չէր նպաստում Կոմիտեի աշխատանքների արդյունավետության բարձրացմանը:

1985 թ. թռչակի անցնելու կապակցությամբ պաշտոնից հրաժարական տվեց Կոմիտեի երկարամյա ղեկավար Վ. Համազասպյանը: Կոմիտեի հաջորդ նախագահ նշանակվեց Կառլեն Դալլաքյանը:

1985 թ. և հետագա տարիներին ԽՍՀՄ-ը թևակոխել էր նոր՝ «վերակառուցման» փուլ և ակնհայտ էր «ձնհալ»-ը: Սակայն դատելով մինչև 1988 թ. պահպանված փաստաթղթերից՝ Կոմիտեն սփյուռքահայ համայնքներում շարունակում էր գործել՝ հիմնվելով նախորդ 20-ամյակի սկզբունքների վրա՝ համայնքների հասարակական-քաղաքական հոսանքները բաժանելով «առաջադիմականների» ու «հետադիմականների»: Օրինակ՝ 1987 թ. նախատեսելով կազմակերպել «առաջադիմական» ՄԴՀԿ-ի 100-ամյակի նշումը՝ Կոմիտեի ներկայացուցիչները գտնում էին, որ դա կնպաստի Սփյուռքում «առաջադիմական» ուժերի հաջողություններին³²¹: Պահպանվել է Կոմիտեի 1986-1990 թթ. միջոցառումների պլանը, որտեղ նախատեսված էին գործունեության նույն ուղղությունները և գրեթե նույն միջոցառումները, ինչ նախկինում (հավաք-համաժողովների կազմակերպում, գրականության առաքում և այլն)³²²:

³²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 16, գ. 18, թ. 9:

³²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 17, թ. 4:

³²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1-7:

Սակայն, կապված 1988 թ. երկրաշարժի հետ՝ Կոմիտեն կազմեց 1989 թ. գործողությունների խիստ սուղ ծրագիր՝ հիմնական ուշադրությունը բևեռելով երկրաշարժից տուժածների համար սփյուռքահայերի օգնությունը կազմակերպելու վրա³²³: Ակնհայտ է, որ, չնայած անցումային շրջանի դժվարություններին, Կոմիտեն փորձեր էր կատարում անել առավելագույնը՝ ի վերջո կենտրոնանալով հայրենիքի ավերված բնակավայրերի վերականգնման և աղետյալ բնակչության համար Սփյուռքի օգնության ապահովման աշխատանքների վրա:

1991 թ. Կոմիտեի նախագահ դարձավ Հր. Սիմոնյանը և շուտով ներկայացրեց Կոմիտեի նոր ծագիրը: «Առաջնորդվելով հայ ժողովրդի ընդհանրական շահերով՝ նոր կոմիտեն առաջնություն չի տալու գաղափարախոսական որևէ ուղղության՝ ի վնաս մյուսների: Հայաստանը աշխարհով մեկ սփռված հայերի հայրենիքն է՝ անկախ նրանց կուսակցական պատկանելությունից և դասային դրությունից: Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն պետք է լիովին զերծ լինի որևէ կուսակցության ազդեցությունից»³²⁴: Փաստորեն, ի վերջո հաջողվեց Կոմիտեն ձեռքագատել գաղափարաբանական կապանքներից և ծառայեցնել հայության բովանդակ շահերին:

Այնուհետև Կոմիտեն սկսեց լայնորեն զբաղվել նաև նոր կամ հետխորհրդային տարածքի Սփյուռքի հետ աշխատանքներով³²⁵: Փաստորեն Կոմիտեի նոր ղեկավարությունը նոր իրավիճակի պայմաններում կարողացավ արագորեն կողմնորոշվել՝ հրաժարվելով գաղափարական սահմանափակումներից և զբաղվելով նաև Խորհրդային միության փլուզումից հետո նրա տարածքում ձևավորվող «Նոր» Սփյուռքի հետ աշխատանքներով:

³²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 29:

³²⁴ «Հայրենիքի ձայն», 27, 03, 1991:

³²⁵ Տե՛ս **Է. Մինասյան, Ա. Վարդանյան**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009 թթ.), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 56:

3.5. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՑԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Մինչև Հայոց ցեղասպանությունը հայրենիքից դուրս ապրող հայության թիվը (չհաշված Ցարական և Օսմանյան կայսրությունների հայությունը) հասնում էր մոտ 200 հազարի, որից 100 հազարը բնակվում էր Իրանում, իսկ մնացածը՝ աշխարհի տարբեր երկրներում³²⁶։ Հայոց ցեղասպանությունից հետո հարյուրհազարավոր հայեր ցրվեցին աշխարհով մեկ, որից հետո արտերկրի հայության թվաքանակը հասավ շուրջ 1 միլիոնի։ Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում սփյուռքահայության թիվը գերազանցում էր հանրապետության բնակչությանը, որ 1920 թ. տվյալներով մոտ 720 հզ. էր³²⁷։

Թեև Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը փորձեց իրականացնել հայրենադարձություն, սակայն նրա կարճատև գոյության ընթացքում այն մնաց անավարտ։

Հայ գաղթականության հայրենադարձությունը կազմակերպելու առաքելությունը բաժին հասավ Խորհրդային Հայաստանին։ Խորհրդային շրջանում կազմակերպվել է սփյուռքահայերի հայրենադարձություն մի քանի շրջափուլերով։

Հայրենադարձությունը 1921-1925 թթ.։ Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը հենց սկզբից հայրենիք ներգաղթելու ցանկությամբ մեծաթիվ խմբային և անհատական դիմումներ էր ստանում Սփյուռքի տարբեր անկյուններից։ Չնայած առկա դժվարություններին՝ արդեն 1921 թ. վերջերից Խորհրդային իշխանությունը ձեռնամուխ եղավ սփյուռքահայերի հայրենադարձության իրականացման դժվարին գործին³²⁸։

Սկզբնական շրջանում հատկապես շատ դիմումներ էին ստացվում Հայոց ցեղասպանության տարիներին Վասպուրականից, Խոյից, Սալմաստից, Ուրմիայից և այլ վայրերից Միջագետքում (Իրաք)

³²⁶ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 48։

³²⁷ Տե՛ս նույն տեղում։

³²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74։

ապաստանած հայ տարագիրներից, որոնք գտնվում էին աննկարագրելի ծանր պայմաններում: Տարագիրների մեծ մասը՝ ավելի քան 15 հզ. մարդ, տեղավորված էր Բաղդադից ոչ հեռու գտնվող Բաքուբա ավանում³²⁹: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմը և ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը միջոցներ ձեռնարկեցին նրանց վիճակը թերթնացնելու և հայրենիք վերադարձնելու համար³³⁰:

Խնդիրն այն էր, որ անգլիացիները 1921 թ. գարնանից այլևս չէին ցանկանում նյութապես օգնել իրենց տիրապետության ներքո հայտնված տարածքներում ապաստանած հայ գաղթականներին: 1921 թ. հուլիսի 20-ին անգլիացիները դադարեցին հայ գաղթականներին սնունդ տրամադրել՝ նրանց մատնելով սովամահության վտանգի: Նման իրավիճակում Միջագետքի գաղթականները բանակցությունների մեջ մտան Խորհրդային Հայաստանի կառավարության՝ Թավրիզի գաղթականական գործերի լիազոր Գ. Վարդանյանի, ինչպես նաև ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի հետ և խնդրեցին իրենց տեղափոխել հայրենիք³³¹:

Խորհրդային իշխանությունը, տեղեկանալով Միջագետքում առկա իրավիճակին, 1921 թ. հոկտեմբերի 7-ին դիմում է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը՝ առաջարկելով 14 հզ. հայ գաղթականներին Հայաստան փոխադրելու համար միջոցներ ձեռնարկել³³²: Ի վերջո Մեծ Բրիտանիայի իշխանությունները համաձայնվեցին գաղթականներին իրենց նավերով տեղափոխել մինչև Բաթում: 1921 թ. դեկտեմբերի 13-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահությունը քննարկեց Միջագետքից հայրենիք տեղափոխվող 3 հզ. գաղթականների ընդունելության հարցը և հանձնարարեց հողագործության ժողկոմ Ա. Երզնկյանին նրանց ապահովել հողամասով և ցույց տալ նյութական օգնություն³³³:

³²⁹ Տե՛ս՝ ՆԱՍ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 267, թ. 119-121:

³³⁰ Տե՛ս՝ **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 77-78:

³³¹ Տե՛ս՝ ՆԱՍ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 267, թ. 122:

³³² Տե՛ս՝ նույն տեղում, գ. 97, թ. 7:

³³³ Տե՛ս՝ նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 25, թ. 56:

Միջազգետքում կուտակված հայ գաղթականության զգալի մասը Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց 1921 թ. վերջին և 1922 թ. սկզբներին³³⁴:

1921 թ. դեկտեմբերի 20-ին Բաթում հասավ 3 հզ. հայ գաղթականների առաջին շոգենավը Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչի ուղեկցությամբ: Ներգաղթածների մեծ մասը տեղավորվեց Ալեքսանդրապոլի, Վարդենիսի և Արտաշատի շրջաններում³³⁵:

1922 թ. հունվարի 10-ին Բաթում ժամանեց մոտ 3 հզ. մարդուց բաղկացած՝ Միջազգետքի հայերի երկրորդ խումբը³³⁶:

Միջազգետքի հայ տարագիրների ներգաղթը հայկական մյուս գաղթավայրերում ուժեղացրեց հայրենիք վերադառնալու ցանկությունը, որն էլ արտահայտվեց Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին ուղարկվող հազարավոր դիմումներով:

Սակայն խորհրդային կառավարությունը 1923 թ. միայն հազար գաղթականի ներգաղթելու հնարավորություն տվեց³³⁷: Այս ամենի հիմնական պատճառը Խորհրդային Հայաստանում առկա ծանր տնտեսական իրադրությունն էր:

1924 թ. մարտի 3-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը որոշում կայացրեց 1924-1925 թթ. ընդունել 10 հզ. գաղթականների և նրանց տեղավորել Սարդարապատի արևելյան մասում՝ նախապես այն դարձնելով ոռոգելի³³⁸:

1924 թ. ընթացքում Հունաստանից, Կ. Պոլսից, Սիրիայից, Միջազգետքից և Ֆրանսիայից հայրենիք եկան 4167 տարագիրներ: Նրանց մեծ մասը (3051 մարդ) հայրենիք ժամանեց Բաթումով 1924 թ. մարտի 29-ից մինչև 1925 թ. հունվարի 19-ն ընկած ժամանակահատվածում³³⁹: Ժամանածների կեսն արհեստավորներ էին: 1924 թ. վերջե-

³³⁴ Տե՛ս 'ս **Հ. Մելիքության**, նշվ. աշխ., էջ 86:

³³⁵ Տե՛ս 'ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 96, թ. 654:

³³⁶ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, գ. 5, թ. 78:

³³⁷ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, ֆ. 116, ց. 1, գ. 2352, թ. 23:

³³⁸ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 419, թ. 153:

³³⁹ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 20:

րից հայրենադարձությունն ավելի ծավալուն բնույթ ստացավ: Այդ իսկ պատճառով 1925 թ. հունվարի 28-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհը որոշում ընդունեց ստեղծել ժողկոմխորհին առընթեր գաղթականական հանձնաժողով: Վերջինիս գործունեության շնորհիվ հայրենադարձվողների և ընդհանրապես Խորհրդային Հայաստանում գտնվող գաղթականության հետ տարվող աշխատանքներն ավելի կազմակերպված դարձան: 1925 թ. սեպտեմբերին գաղթականական հանձնաժողովը վերակազմավորվեց ժողկոմխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի և ստացավ ավելի մեծ լիազորություններ³⁴⁰:

ՀԿԿ կենտկոմի նախագահության նույն թվականի հունվարի 19-ի և ապրիլի 6-ի, ինչպես նաև ժողկոմխորհի հունվարի 28-ի որոշումների հիման վրա 1925 թ. ապրիլի 21-ին ժողկոմխորհին առընթեր գաղթականական հանձնաժողովը քննարկեց Միջազգետքից և Հունաստանից նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու հարցը և որոշեց 1925 թ. ընթացքում այդ երկրներից ընդունել 10 հզ. գաղթականների՝ 2 հզ. Միջազգետքի և 8 հզ. Հունաստանից³⁴¹: 1925 թ. Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվեց 5016 մարդ, որոնցից 3656-ը՝ Հունաստանից, 780-ը՝ Պոլսից և 385-ը՝ Միջազգետքից³⁴²: Գաղթականության տեղափոխումը 1925 թ. իրականացվեց ավելի կազմակերպված, որը նաև արդյունք էր խորհրդային դեսպանությունների, հյուպատոսությունների և ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի աջակցության:

1925 թ. Հունաստանում Խորհրդային Միության դեսպանության ու ՀՕԿ-ի տեղական մասնաճյուղերի ջանքերով կազմվեցին Հունաստանից ներգաղթել ցանկացող հայերի ցուցակները: 1925 թ. վերջին 3016 հոգուց բաղկացած ներգաղթողների խումբը տեղափոխվեց Բաթում, իսկ այնտեղից՝ Խորհրդային Հայաստան³⁴³: Նրանց մեծ մասը տեղավորվեց Երևան և Լենինական քաղաքներում, իսկ մոտ 1500

³⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 415, թ. 13 և գ. 518, թ. 90-91:

³⁴¹ Տե՛ս նաև **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 97:

³⁴² Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 377, թ. 3 և գ. 486, թ. 19:

³⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 494, թ. 83:

հոգի՝ Արագրայանում: Այնտեղ նրանց համար կառուցվեցին փայտեղեն ժամանակավոր տներ, բաղնիք, հիվանդանոց, դպրոց, արհեստանոց, խանութ և այլն: Ներգաղթյալներին ցույց էր տրվում զգալի աջակցություն, որպեսզի նրանք կարճ ժամանակամիջոցում կարողանային ստեղծել իրենց սեփական տնտեսությունները: Պետք է նաև նշել, որ նրանց շնորհիվ ՀՍԽՀ-ն ձեռք էր բերում որակյալ մասնագետներ:

Ընդհանուր առմամբ, 1921-1925 թթ. արտասահմանից Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվեցին մոտ 20 հզ. հայեր³⁴⁴:

Սկզբնական շրջանում Խորհրդային Հայաստան ժամանած ոչ բոլոր գաղթականներին էր հնարավոր լինում ապահովել հողով և կացարանով: 1926 թ. հունվարի 21-ին ժողկոմխորհը, հաշվի առնելով գաղթականների տեղավորման հետ կապված դժվարությունները, նյութական մեծ միջոցների անհրաժեշտությունը, երկրի սակավահողությունը, որոշեց գաղթականների զանգվածային հայրենադարձությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին³⁴⁵:

Հայրենադարձությունը 1926-1936 թթ.: 1920-ական թթ. արտերկրում գործում էին հայկական շուրջ 300 հայրենակցական միություններ: Գաղթականների՝ Խորհրդային Հայաստանում հաստատվելու առաջին փուլում հայրենակցական միությունները սկսեցին մեծապես նպաստել հայրենի պետության վերաշինմանը, որի շնորհիվ առաջացան Արևմտյան Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի անուններով նոր ավաններ ու թաղամասեր՝ նախատեսված հայրենադարձների բնակության համար: ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի հատուկ որոշմամբ հայրենակցական միությունների կողմից Հայաստանում կատարվող շինարարական աշխատանքների ղեկավարությունը հիմնականում դրված էր ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության վրա³⁴⁶: Հայրենակցական միությունների, ինչպես նաև սփյուռքահայ այլ կազ-

³⁴⁴ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 105:

³⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108:

³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 114:

մակերպությունների աջակցության շնորհիվ հնարավոր դարձավ վերսկսել հայրենադարձության գործընթացը:

1926-1927 թթ. Հունաստանից հայրենիք ներգաղթեց 4320³⁴⁷, իսկ Կ. Պոլսից՝ 400 հայ: Ներգաղթն իրականացվեց ՀԲԸՄ օժանդակությամբ, որն անհրաժեշտ գումարներ տրամադրեց գաղթականներին Հայաստանում տեղավորելու համար³⁴⁸: 1928 թ. 700 հայ ներգաղթեց Հունաստանից, 90-ը՝ Կոստանդնուպոլսից և 70-ը՝ Մարսելից: 1929 թ. Մարսելից և Կոստանդնուպոլսից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց 282 հայ: Այսպիսով, 1926-1929 թթ. Հունաստանից, Թուրքիայից և Ֆրանսիայից եկած հայրենադարձների թիվը կազմեց 5862 հայ³⁴⁹:

1931 թ. օգոստոսի 10-ին ՀՄԽՀ կենտգործկոմը և ժողկոմխորհն ընդունեցին «ՀՄԽՀ սահմանները արտասահմանի աշխատավոր հայերի մասսայական նոր ներգաղթի արտոնելու մասին» որոշումը³⁵⁰: 1932-1933 թթ. Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ֆրանսիայից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց 8007 հայ: 1936 թ. Ֆրանսիայից հայրենիք տեղափոխվեց շուրջ 1800 հայ: 1926-1936 թթ. ընթացքում անհատական վիզաներով արտասահմանյան տարբեր երկրներից Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվեց ևս 6926 մարդ³⁵¹:

1926-1936 թթ. ներգաղթածների ընդհանուր թիվը կազմում էր 22 598 մարդ: Դրան հավելելով նաև 1921-1925 թթ. ներգաղթածներին՝ 19 688 մարդ, կարելի է արձանագրել, որ 1921-1936 թթ. ՀՄԽՀ են տեղափոխվել շուրջ 42 286 տարագիրներ³⁵²:

1946-1949 թթ. «մեծ հայրենադարձություն»-ը: 1946-1949 թթ. հայրենադարձության ընթացքում աշխարհի շուրջ 15 երկրներից մոտ 90

³⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1588:

³⁴⁸ Տե՛ս Է. Մելքոնյան, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում (1923-1937 թթ.), էջ 206-216:

³⁴⁹ Տե՛ս Հ. Մելիքսեյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

³⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 123., ց. 1, գ. 1588:

³⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 44, թ. 1:

հգ. հայ տեղափոխվեց Խորհրդային Հայաստան: Թե՛ ընդգրկման ծավալով, թե՛ հայրենադարձների քանակով դա ամենազանգվածայինն էր, ուստի պատահական չէ, որ խորհրդահայ պատմագիտության մեջ կոչվեց «մեծ հայրենադարձություն», թեև պաշտոնապես կոչվում էր «ներգաղթ»:

1945 թ. մայիսի 15-ին Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը դիմում է Ի. Ստալինին՝ արտասահմանից հայերի զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու համար, սակայն դիմումը մնում է անպատասխան³⁵³: Դիմումը կրկնվում է հուլիսի 4-ին³⁵⁴, որը դարձյալ մատնվում է «անուշաղբության»: Մեծ ջանքերի գնով ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Գ. Հարությունյանին հաջողվում է հասնել այն բանին, որ 1945 թ. նոյեմբերին հայրենադարձության հարցը քննարկվում է ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյում՝ ստանալով դրական հանգուցալուծում: Ընդունված որոշումը կոչվում էր «Արտասահմանի հայերի՝ Խորհրդային Հայաստան վերադառնալու կապակցությամբ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին»³⁵⁵:

Սփյուռքի հետ կապերի վերահաստատումը և սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթի կազմակերպումն այդ պատմաշրջանում բխում էին Խորհրդային Միության քաղաքական նպատակների իրականացման գործում «հայկական խաղաքարտ»-ի³⁵⁶ օգտագործման նպատակահարմարությունից³⁵⁷: Խնդիրն այն է, որ աշխարհամարտի ավարտին խորհրդային ղեկավարությունը հակվել էր վերանա-

³⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թ. 34-36:

³⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 39:

³⁵⁵ Տե՛ս **Ա. Վիրաթյան**, 1946-1948 թթ. մեծ հայրենադարձությունը. հիմնահարցեր և խնդիրներ, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2009, էջ 11:

³⁵⁶ Եզրույթը է. Մելքոնյանին է: Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Ստալինի աշխարհաքաղաքական նկրտումները և հայերի հայրենադարձությունը 1946-1948 թթ., «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, էջ 24:

³⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

յելու Թուրքիայի հետ 1925 թ. կնքած պայմանագիրը «Բարեկամության և չեզոքության մասին»: 1945 թ. մարտի 19-ին Խորհրդային Միությունը միակողմանիորեն չեղարկեց այդ պայմանագիրը, որով հայտնվեց Թուրքիայի հետ պատերազմի շեմին³⁵⁸: 1945 թ. հունիսի 7-ին և 18-ին Մոսկվայում ԽՍՀՄ արտաքին գործերի ժողկոմ Վ. Մոլոտովը Թուրքիայի դեսպանին ներկայացրեց տարածքային պահանջներ, որոնց թվում էր նաև Կարսի և Արդահանի մարզերի վերադարձի հարցը³⁵⁹: Այդ պահանջների ենթատեքստում որոշակի դերակատարություն էր «վերապահված» հայ գաղթականությանը, որի տեղափոխությունը Խորհրդային Հայաստան և հետագա հայրենադարձությունը Արևմտյան Հայաստան «կոչված» էր Խորհրդային Միության տարածքային պահանջներին հաղորդելու արդարացի բնույթ: Մինչդեռ իրականում Ի. Ստալինին առանձնապես չէր հետաքրքրում հայրենազրկված հայության ոտնահարված իրավունքների վերականգնման հարցը: Ուստի պատահական չէ, որ հայրենադարձություն իրականացնելու որոշման մեջ (ընդունված Խորհրդային Միության ժողկոմխորհի կողմից 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին) ասվում էր. «Ուշադրության առնելով արտասահմանում ապրող հայերի դիմումները՝ նրանց հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստան վերադառնալու թույլտվության մասին և ՀԽՍՀ ղեկավար մարմինների միջնորդությունը, թույլատրել ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կազմակերպել արտասահմանյան երկրներում ապրող հայերի վերադարձը, որոնք այդ մասին ցանկություն են հայտնել»³⁶⁰: Փաստորեն, ներգաղթի կազմա-

³⁵⁸ Տե՛ս **С. Дружиловский**, Эволюция концепции безопасности на Среднем Востоке (Иран, Афганистан, Турция), "Восток/Запад: региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений", М., 2002, № 1, с. 407.

³⁵⁹ Տե՛ս **А. Сотниченко**, Пролог "Холодной войны". Советско-турецкие противоречия в 1945-1950 гг. в условиях формирования Ялтинской системы международных отношений, "Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета", 2010, № 2, с. 222.

³⁶⁰ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 326, ց.1, գ. 74, թ. 1: Տե՛ս նաև **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 177; **Է. Մելքոնյան**, Ստալինի աշխարհաքաղաքական նկրտումները և հայերի հայրենադարձությունը, էջ 22: 1945 թ. նոյեմբերին խորհրդային կառավարությունը հայրենիք վերադառնալու կոչ հղեց պատերազմի տարիներին տարբեր պատճառներով

կերպումը, չնայած իրական նպատակադրմանը, ներկայացվում էր զուտ որպես գաղթականների խնդրանքի արդյունք: Հաշվի առնելով Խորհրդային Միության ղեկավարության բացառապես քաղաքական նկրտումները, ինչպես նաև Սփյուռքի նկատմամբ խիստ զգուշավոր վերաբերմունքը՝ պատահական չի թվում նաև այն իրողությունը, որ հայրենադարձության ընթացքը կասեցվեց այն ժամանակ, երբ վերոհիշյալ նկրտումները դարձան անհնար:

1946 թ. փետրվարին ԽՍՀՄ ղեկավարության որոշմամբ պետք է ստեղծվեին «հայերի վերադարձին աջակցող տեղական հանձնաժողովներ՝ կազմված արտասահմանի հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների հիման վրա»³⁶¹: Ներգաղթին աջակցող տեղական հանձնաժողովներում հայրենադարձվելու համար արագորեն գրանցվեցին շուրջ 360 հզ. մարդ (Սիրիա-Լիբանան՝ 140 հզ, Հունաստան՝ 20 հզ, Իրան՝ 60 հզ, Ֆրանսիա՝ 50 հզ, Եգիպտոս՝ 30 հզ, Հարավային Ամերիկա՝ 29 հզ, Թուրքիա՝ 20 հզ, Բուլղարիա՝ 9 հզ, Ռումինիա և ԱՄՆ՝ հազար)³⁶²:

1946-1949 թթ. ներգաղթի կազմակերպման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայ առաքելական եկեղեցու դերակատարությունը: Հատկապես նշանակալի էր Ամենայն Հայոց հայրապետության ազգընտիր տեղակալ Գևորգ Զ Զորեքյանի գործունեությունը³⁶³: Հայրենադարձության կազմակերպման գործում կարևոր դերակատարություն ունեցավ ոչ միայն Ս. Էջմիածինը, այլև Հայ Կաթողիկե և Ավետարանական եկեղեցիները³⁶⁴:

արտասահմանում հայտնված խորհրդային քաղաքացիներին: Դրա համատեքստում Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը հայ գաղթականների ներգաղթի խնդրով դիմեց Խորհրդային Միության իշխանություններին, որոնք էլ կայացրեցին համապատասխան որոշում: Տե՛ս ՆԱԽ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74, թ. 1, **Ն. Սարգսյան**, Սփյուռքահայերի 1946-1948 թթ. մեծ հայրենադարձը, Ե., 2014, էջ 27-28:

³⁶¹ Տե՛ս ՆԱԽ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 44, թ. 175:

³⁶² Տե՛ս **Ա. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 12:

³⁶³ Տե՛ս **Ն. Սարգսյան**, նշվ. աշխ., էջ 57-62:

³⁶⁴ Տե՛ս **Հ. Առաքելյան**, Ռամկավար ազատական կուսակցության դերակատարությունը 1946-1948 թթ. հայրենադարձության կազմակերպման գործընթացում,

Սփյուռքի կառույցները նույնպես մեծ ներդրում ունեցան ներգաղթի կազմակերպման գործում: Օրինակ՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը 1940-ական թթ. ներգաղթի համար տրամադրել է հանգանակությունների միջոցով հավաքված շուրջ 2 մլն. դոլար³⁶⁵:

Հայրենադարձության նախապատրաստական քայլերի թվում պետք է նշել, որ 1945 թ. դեկտեմբերի 8-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի որոշմամբ ստեղծվեց «ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կից արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե» (Հայաստանի ներգաղթի կոմիտե)³⁶⁶: Ներգաղթողների բնակարանային խնդիրները լուծելու համար 1946 թ. փետրվարի 15-ին ստեղծվեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կից «Վերաբնակեցման վարչություն»³⁶⁷, որի շրջանակներում հիմնվեց նաև շինարարական գրասենյակ: Հայաստանի ներգաղթի կոմիտեի վրա դրվեցին Սփյուռքում ներգաղթի կազմակերպման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքները, հայրենադարձների ընդունումը, տեղավորումը և աշխատանքով ապահովման հարցերը, իսկ վերաբնակեցման վարչության վրա՝ միայն շինարարական աշխատանքները: Հայրենադարձների ընդունումը և տեղավորումը արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով ընդունման կետեր ստեղծվեցին Բաթումում, Ջուլֆայում և Բաքվում, իսկ Խորհրդային Հայաստանում՝ Լենինականում, Կիրովականում, Երևանում և Արտաշատում³⁶⁸:

Քանի որ ներգաղթելու ցանկություն էին հայտնել մեծ թվով սփյուռքահայեր, հատուկ քննարկման նյութ դարձավ ժամանող սփյուռքահայերի թվաքանակի որոշման հարցը: ԽՄԿԿ կենտկոմի

«1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր», համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, էջ 81:

³⁶⁵ Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում (1923-1937 թթ.), էջ 186:

³⁶⁶ Տե՛ս **Ն. Մարգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 69:

³⁶⁷ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 35, գ. 14, թ. 50:

³⁶⁸ Տե՛ս **Ն. Մարգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 70:

հրահանգների և ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1946 թ. փետրվարի 22-ի որոշման համաձայն՝ փետրվարի վերջին ՀԿԿ-ն գումարեց պլենում՝ քննարկելու «Արտասահմանյան երկրներից վերադարձող հայերի ընդունումը և տեղավորումը նախապատրաստելու միջոցառումների» հարցը: Արդեն 1946 թ. փետրվարին հայրենիք վերադառնալու ցանկություն էին հայտնել ավելի քան 130 հզ. հայեր: Որոշվեց 1946 թ. ընդունել միայն 28.800 սփյուռքահայերի³⁶⁹:

1946 թ. հունիսի 21-ին ԽՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը Հայկական ԽՍՀ-ում արտասահմանյան հայերի ընդունումն ու տեղավորումը նախապատրաստելու միջոցառումների մասին որոշում ընդունեց³⁷⁰, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ բնակարանաշինության բնագավառում: Արդեն 1946 թ. հուլիսի 9-ին ՀԿԿ կենտկոմը և ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը միացյալ որոշում ընդունեցին, որի համաձայն՝ 1946 թ. կառուցվելու էր 135 հզ. քառակուսի մետր բնակելի մակերես: Բանկերը պատրաստվում էին գյուղերում մասնավոր տներ կառուցելու համար հայրենադարձներին տրամադրել 25 հզ. ռուբլի, իսկ քաղաքներում մինչև 30 հզ. ռուբլի վարկ՝ 15 տարում մարելու պայմանով³⁷¹:

1946 թ. հունիսի 23-ին Բեյրութի նավահանգստից Բաթում ուղևորվեց «Տրանսիլվանիա» շոգենավը, որի մեջ գտնվում էր 1806 հայ³⁷²: Դրանով սկսվեց «մեծ հայրենադարձություն»-ը: Հունիսի 27-ին նրանք հասան Բաթում, իսկ հուլիսի 2-ին՝ Երևան, որտեղ նրանց դիմավորեցին հազարավոր ցնծացող հայրենակիցներ: Հայրենադարձների երկրորդ խումբը՝ 1830 մարդ և երրորդը՝ 2243 մարդ, Բեյրութից Բաթում ժամանեց հուլիսի 14-ին և 17-ին: Այդ խմբերին օգուտոս-սեպտեմբերին հետևեցին նաև հաջորդները³⁷³:

³⁶⁹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 12, թ. 5-7:

³⁷⁰ Տե՛ս **Ն. Մարգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 104:

³⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, թ. 82:

³⁷³ Տե՛ս **Ն. Մարգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 122-123:

Ընդհանուր առմամբ, 1946 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ռումինիայից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց 10.801 ընտանիք (50.949 մարդ)³⁷⁴: Նրանցից 20597 մարդ ժամանեց Ջուլֆայով, իսկ 30338-ը՝ Բաթումով: Հայրենադարձների ամենամեծ խումբը՝ 20597 մարդ (3870 ընտանիք), տեղափոխվեց Իրանից: Սիրիայից և Լիբանանից ժամանեց 3974 ընտանիք (19253 մարդ), Հունաստանից՝ 1372 ընտանիք (4974 մարդ), Բուլղարիայից՝ 1248 ընտանիք (4383 մարդ) և Ռումինիայից՝ 517 ընտանիք (1738 մարդ)³⁷⁵: 1946 թ. հայրենադարձների մեջ աշխատունակ էին 20855 մարդ, որոնք նաև տիրապետում էին տարբեր մասնագիտությունների³⁷⁶:

Փաստորեն, 1946 թ. համար նախատեսված 28800 հայրենադարձի փոխարեն Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվեց 50949 մարդ:

ԽՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը 1946 թ. դեկտեմբերի 3-ին քննարկեց 1947 թ. Հայկական ԽՍՀ կատարվելիք ներգաղթի հարցը և որոշեց ընդունել շուրջ 63 հզ. սփյուռքահայերի: Միաժամանակ որոշվեց 1947 թ. ժամանող հայրենադարձների համար կառուցել և շահագործման հանձնել 147350 քառակուսի մետր բնակելի մակերես: Պետական վարկերի հաշվին նախատեսվում էր կառուցել 8400 տուն, այդ թվում՝ գյուղական վայրերում՝ 4400, իսկ քաղաքներում և ավաններում՝ 4000 տուն³⁷⁷:

Կարևոր նշանակություն ուներ առավել ծանր կացության մեջ հայտնված հայկական համայնքներից հայրենադարձության կազմակերպումը: Այդպիսի վիճակում էին Հունաստանի և Իրանի հայերը: Սակայն իրանական կառավարության դրած արգելքի պատճառով 1947 թ. Իրանից ներգաղթ կազմակերպելու ծրագրերը չիրականացան: Որոշակի խոչընդոտներ առաջացան նաև ԱՄՆ-ից և Հարավային Ամերիկայի հայկական գաղթօջախներից հայրենադար-

³⁷⁴ Տե՛ս 'ս ՀԱՍ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 12, թ. 7; գ. 25, թ. 1-3:

³⁷⁵ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 14, թ. 27-34:

³⁷⁶ Տե՛ս 'ս **Հ. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 217:

³⁷⁷ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, էջ 226-227:

ձույթյան կազմակերպման գործում: ԱՄՆ-ի, Բրազիլիայի, Ուրուգվայի և Արգենտինայի կառավարությունները մերժեցին մուտքի արտոնագիր տալ Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչներին՝ այդ երկրներ մեկնելու և հայրենադարձությունը կազմակերպելու համար³⁷⁸:

Փաստորեն, խնդիր առաջացավ փոխելու հայրենադարձության ծրագրերը: Որոշվեց հայրենադարձություն կազմակերպել ծրագրով չնախատեսված երկրներից: ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեն, նկատի ունենալով ռումինահայերի և բուլղարահայերի խնդրանքները, որոշեց 1947 թ. հուլիսից հայրենադարձներ ընդունել նաև այդ երկրներից:

Զգալի խնդիրներ առաջացան ֆրանսահայերի հայրենադարձության հարցում, քանի որ ֆրանսիական կառավարությունը երկրի հայ քաղաքացիներին և Ֆրանսիայում ծնված նրանց երեխաներին արգելում էր մեկնել հայրենիք³⁷⁹: Նրանց ներգաղթը թույլատրվեց միայն ԽՍՀՄ դեսպանության ջանքերի շնորհիվ: Դժվարություններ առաջացան նաև ԱՄՆ-ում և Եգիպտոսում: Եգիպտահայերի ներգաղթը տեղի ունեցավ 1947-1948 թթ.: 1947 թ. սեպտեմբերի 4-ին Եգիպտոսից ճանապարհ ընկավ «Պոբեդա» ջերմանավը, որը Խորհրդային Հայաստան բերեց 1680 մարդ: Երկրորդը ժամանեց 1948 թ. օգոստոսի 22-ին՝ բերելով 2018 մարդ³⁸⁰:

Սիրիայի Քեսապի շրջանի հայության զգալի մասը ևս Խորհրդային Հայաստան ներգաղթեց 1947 թ.: Ներգաղթեցին նաև Սիրիայի ու Լիբանանի ոչ հայախոս հայության ներկայացուցիչներ³⁸¹:

³⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 228:

³⁷⁹ Տե՛ս **Ն. Մարգարյան**, նշվ. աշխ., էջ 84:

³⁸⁰ Տե՛ս **Հ. Թովմոյան**, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), էջ 271-272:

³⁸¹ Տե՛ս **Հ. Թովմոյան**, Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղութների պատմություն, էջ 84-85:

Մինչև տարվա վերջ հայրենիք ժամանեց 8521 ընտանիք (35401 մարդ)՝ նախատեսված 63 հազարի փոխարեն³⁸²:

1947 թ. հայրենադարձների ընդհանուր քանակից աշխատունակ էր միայն շուրջ 15 հազարը: Բացի ծավալուն նյութական օգնությունից՝ 1947 թ. հայրենադարձների համար կառուցվել և շահագործման է հանձնվել 2140 տուն և 2221 սենյակ³⁸³:

1947 թ. նոյեմբերին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն որոշում ընդունեց «Հայաստան վերադարձած արտասահմանյան հայերի աշխատանքային, բնակարանային, նյութական-կենսական հարցերի կարգավորման գործում եղած թերությունների վերացման միջոցառումների» վերաբերյալ, քանի որ նախկինում հայրենադարձվածների մեջ արտագաղթի տրամադրություններ էին առաջացել հատկապես սոցիալական ծանր պայմանների պատճառով³⁸⁴:

1947 թ. դեկտեմբերի 10-ին ԽՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց՝ «1948 թ. արտասահմանյան հայերին Հայկական ՍՍՀ ընդունելու և տեղավորելու միջոցառումների մասին», որով նախատեսվում էր 1948 թ. ՀԽՍՀ սահմաններն ընդունել 15 հզ. հայրենադարձների: Սակայն ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ին որոշեց նվազեցնել այդ թիվը մեկ երրորդով՝ հասցնելով 10 հազարի³⁸⁵: Դա պայմանավորված էր նախորդ երկու տարիներին առաջացած դժվարություններով: Կենտկոմի բյուրոն միաժամանակ հրահանգեց Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանը՝ առաջիկայում հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնել 1946–1947 թթ. ժամանած հայրենադարձների բնակարանային և աշխատանքային պայմանների արմատական բարելավման վրա³⁸⁶:

Միաժամանակ սահմանվեց բնակարանային շինարարության ծրագիր 1948 թ. համար: Հանձնարարվեց ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի

³⁸² Տե՛ս նաև ՀԱՍ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 25, թ. 7-10:

³⁸³ Տե՛ս նաև **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 232-233:

³⁸⁴ Տե՛ս նաև **Ա. Վիրաբյան**, նշվ. աշխ., էջ 13-15:

³⁸⁵ Տե՛ս նաև ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 77, թ. 2-4:

³⁸⁶ Տե՛ս նաև **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 236-237:

կողմից հատկացված լրացուցիչ 6 մլն. ռուբլով հայրենադարձներով բնակեցված ավաններում ու թաղամասերում կառուցել դպրոցներ, հիվանդանոցներ, ջրմուղներ, ճանապարհներ և այլն³⁸⁷:

ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը, 1948 թ. փետրվարի 26-ին վերջնականապես հաստատելով շուրջ 10 հզ. հայրենադարձների ընդունելության ծրագիրը, որոշեց 1948 թ. ընդունել Բուլղարիայից՝ 1000, Ռումինիայից՝ 1000, Եգիպտոսից՝ 1500, Սիրիայից և Լիբանանից՝ 3500, Ֆրանսիայից՝ 2000 և ԱՄՆ-ից 1000 մարդ³⁸⁸: Բոլոր այդ համայնքներից խնդրում էին ավելացնել ներգաղթողների քանակն իրենց երկրներից, քանի որ դեռևս 1947 թ. հայրենիք մեկնելու պատրաստված բազմաթիվ մարդիկ ամեն ինչ վաճառել ու սպասում էին հայրենադարձվելու: Սակայն 1948 թ. հնարավոր եղավ հայրենիք վերադարձնել ընդամենը 897 ընտանիք (3092 մարդ)՝ Եգիպտոսից, Ռումինիայից և Չինաստանից³⁸⁹:

ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեն նախապես պլանավորել էր 1949 թ. ևս ընդունել մոտ 10 հզ. հայրենադարձների, այդ թվում Լիբանանից և Եգիպտոսից՝ 6000, Հունաստանից՝ 1500, Ֆրանսիայից՝ 1000 և ԱՄՆ-ից 1500 մարդ: Սակայն 1949 թ. հայրենիք եկավ միայն 93 ընտանիք (162 մարդ) ԱՄՆ-ից³⁹⁰:

Այսպիսով «մեծ հայրենադարձություն»-ն ավարտվեց 1949 թ. սկզբին: Նույն թվականի օգոստոսի վերջերին փակվեց ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեն³⁹¹:

1946–1949 թթ. Հայաստան ժամանեց 89750 հայրենադարձ, որոնցից 51000-ը՝ 1946 թ., 35438-ը՝ 1947 թ., 3092-ը՝ 1948 թ. և 162-ը՝ 1949 թ.: Ներգաղթածներից 32238 մարդ եկել էր Սիրիայից և Լիբանանից, 4383 մարդ՝ Բուլղարիայից, 20597 մարդ՝ Իրանից, 2784 մարդ՝

³⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 1, գ. 235, թ. 1-2:

³⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 44, թ. 68-70:

³⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, նշվ. աշխ., էջ 240:

Ռուսինիայից, 18215 մարդ՝ Հունաստանից, 5260 մարդ՝ Ֆրանսիայից, 3692 մարդ՝ Եգիպտոսից, 1260 մարդ՝ Պաղեստինից, 856 մարդ՝ Իրաքից, 313 մարդ՝ ԱՄՆ-ից, 39 մարդ՝ Չինաստանից³⁹²:

Սակայն հայրենադարձության կասեցումից բխող հիասթափությունից բացի հայրենադարձները շուտով սկսեցին ենթարկվել բռնաճնշումների: 1948 թ. նոյեմբերին ՀԿԿ 14-րդ համագումարում հայտարարվել էր, որ ներգաղթողները քաղաքական դաստիարակություն չունեն և իրենց հետ բերել են «կապիտալիստական վնասակար հատկություններ»: 1948 թ. աշնանից սկսվեցին ձերբակալություններ այն մարդկանց շրջանում, որոնք նախկինում եղել էին դաշնակցական, ծառայել էին ֆրանսիական կամ անգլիական բանակում կամ ազգականներ ունեին արտասահմանում: Նրանց բոլորին մեղադրում էին այս կամ այն երկրի լրտեսը լինելու մեջ³⁹³: 1949 թ. հունիսի 13-ի լույս 14-ի գիշերը մեծ թվով հայ աքսորվածների մեջ կային նաև հայրենադարձներ³⁹⁴:

Հայրենադարձների շնորհիվ զգալիորեն աշխուժացավ ՀԽՍՀ մշակութային կյանքը: Ներգաղթած մշակույթի գործիչները (Գրիգոր Ահարոնյան, Հարություն և Արմինե Գալենցներ, Հրաչյա Ներսիսյան, Վահրամ Փափազյան, Արման Կոտիկյան, Վարդուհի Վարդերեսյան, Գոհար Գասպարյան և այլք) ոչ միայն ներդրում ունեցան Խորհրդային Հայաստանի մշակութային կյանքում, այլև աշխարհի համար ճանաչելի դարձրին հայկական արվեստն ու մշակույթը³⁹⁵:

Մեծ հայրենադարձությունը նշանակալի փոփոխություններ առաջացրեց ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանում, այլև Սփյուռքում:

³⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 241:

³⁹³ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 242:

³⁹⁴ Տե՛ս **Ա. Կոնդակյան**, Հայրենադարձների բռնաճնշումները ստալինյան ժամանակաշրջանում, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր», համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, էջ 141-142:

³⁹⁵ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, Հայրենադարձության հայկական փորձը (1946-1948 թթ.), ՊԲՀ, 2010, № 1, էջ 159:

Բազմահազար սփյուռքահայեր վաճառել էին իրենց ողջ ունեցվածքը և սպասում էին ներգաղթելու իրենց հերթին, որ այդպես էլ չհասավ: Սփյուռքում ստեղծվեց հուսալքության և հիասթափության մթնոլորտ:

Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1962-1982 թթ.: Չնայած հայրենադարձությունը կասեցնելու որոշմանը, այնուամենայնիվ 1950 թ. սկսած միութենական ու հանրապետական համապատասխան մարմինների հատուկ թույլտվությամբ շարունակվել է առանձին հայ ընտանիքների հայրենադարձությունը: 1950-1961 թթ. այդ ճանապարհով տարբեր երկրներից Հայաստան են ներգաղթել մոտ 4000 սփյուռքահայեր³⁹⁶:

Սակայն անհատական հայրենադարձությամբ հնարավոր չէր բավարարել իրականում անհամեմատ մեծ քանակով հայրենադարձվել ցանկացողների դիմումները: ՀԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստրության 1961 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ սփյուռքահայ բազմաթիվ կազմակերպություններից և արտասահմանյան մի շարք երկրների խորհրդային դեսպանություններից շարունակում էին ստացվել բազմաթիվ միջնորդություններ՝ սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը թույլատրելու մասին³⁹⁷: Այդ հարցը բարձրացվեց նաև Հայաստանում խորհրդային իշխանության 40-ամյակի տոնակատարությունների առթիվ հայկական գրեթե բոլոր համայնքներից հայրենիք ժամանած պատվիրակությունների կողմից: Հաշվի առնելով այդ ամենը՝ Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական և պետական ղեկավար օրգանները միութենական իշխանություններին դիմեցին 1960-1970-ական թթ. արտասահմանյան երկրներից հազարավոր սփյուռքահայերի հայրենադարձություն կազմակերպելու մասին: ԽՍՀՄ կենտկոմը և ԽՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը 1961 թ. օգոստոսի 12-ին որոշում ընդունեցին Մերձավոր

³⁹⁶ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 257, թ. 1-3; գ. 327, թ. 12-23:

³⁹⁷ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 268:

և Միջին արևելքի, ինչպես նաև ամերիկյան մայրցամաքի երկրներից հայերի նոր հայրենադարձություն իրականացնելու մասին³⁹⁸:

ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը նախատեսում էր 1962-1965 թթ. հայրենիք տեղափոխել շուրջ 40 հզ. սփյուռքահայերի: Հայրենադարձներին ընդունելու և տեղավորելու համար միութենական և հանրապետական համապատասխան մարմինները ծավալեցին նախապատրաստական լայն աշխատանք: Այդ նպատակով ՀԿԿ կենտկոմի և ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի 1961 թ. օգոստոսի 29-ի համատեղ որոշմամբ ստեղծվեց ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե (առավել հայտնի է որպես Հայրենադարձության կոմիտե)³⁹⁹: Վերջինիս գործառույթների մեջ էին մտնում հայրենադարձների համար բնակարանների նախապատրաստումը, նրանց ըստ մասնագիտությունների աշխատատեղերով ապահովումը, երեխաների և երիտասարդների ուսուցման գործի կազմակերպումը, թոշակավորման, բազմազավակ ընտանիքների նպաստավորման հարցերը և այլն: Հայրենադարձությունը նախապատրաստող աշխատանքներ էին իրականացնում ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստրությունները, դեսպանություններն ու հյուպատոսությունները⁴⁰⁰:

ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը 1961 թ. նոյեմբերի 5-ին որոշում ընդունեց «Արտասահմանից 1962-1965 թվականներին ժամանող հայերին ՀԽՍՀ բնակավայրերում տեղավորելու մասին»: Այդ որոշմամբ Խորհրդային Հայաստան ներգաղթող սփյուռքահայերին բնակարաններով ապահովելու և նրանց համար կենսական անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու պատասխանատվությունը դրվեց ՀԽՍՀ հողոստիխորհի, ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առընթեր սովխոզների գլխավոր վարչության, Կիրովականի քաղխորհրդի

³⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 514, թ. 3-6: Տե՛ս նաև **Հ. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 254; **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 277:

³⁹⁹ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 256:

⁴⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

գործկումի, Իջևանի և Հրազդանի շրջանային խորհուրդների գործկումների վրա: Նրանք հայրենադարձների համար 1962-1965 թթ. ընթացքում պետք է նախապատրաստեին 280 հզ. քմ բնակտարածություն, որից 1962 թ. համար՝ 15 հզ. քմ⁴⁰¹:

1962 թ. ներգաղթողների թվի ավելացմամբ պայմանավորված՝ ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը 1962 թ. ապրիլի 9-ին կայացրեց լրացուցիչ որոշում, որի համաձայն հայրենադարձվողների համար 1962 թ. պետք էր նախապատրաստել 43650 քմ բնակտարածություն: Այդ նույն որոշմամբ հայրենադարձների դպրոցահասակ երեխաներին դպրոցներում ընդգրկելու նպատակով հանձնարարվում էր 1962-1965 թթ. ընթացքում Հրազդան, Ալավերդի, Լուսավան (1967 թ.՝ Չարենցավան) քաղաքներում, Իջևան, Արզնի, Աբովյան և Մասիս ավաններում շահագործման հանձնել 5960 աշակերտական տեղով դպրոցական շենքեր: Այդ նույն ժամանակահատվածում կառուցվելու էին նաև 1800 տեղանոց նախադպրոցական հիմնարկներ, ինչպես նաև հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ և այլն⁴⁰²:

1962 թ. հայրենադարձվելիք 1250 ընտանիքների (5000 մարդ) հիմնական մասը ժամանելու էր Եգիպտոսից, Իրանից, Կիպրոսից և Իրաքից: Հայրենադարձներին ընդունելու համար ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի 1962 թ. փետրվարի 28-ի կարգադրությամբ հայրենադարձության կոմիտեն Բաթումում և Ջուլֆայում կազմակերպեց 2 ընդունման կետ: Ջուլֆայով գալու էին իրանահայերը⁴⁰³, իսկ Բաթումով՝ մնացյալները: 1962 թ. հոկտեմբերի 7-ին Բաթում հասավ հայրենադարձների առաջին խումբը Կիպրոսից, իսկ հոկտեմբերի 25-ին՝ երկրորդ խումբը Եգիպտոսից: 1962 թ. Բաքվում ստեղծված լրացուցիչ ընդունման կետով ներգաղթողներ ժամանեցին նաև Իրանից: Բացի խմբերով հայրենադարձվածներից 1962 թ. անհատական կար-

⁴⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 261:

⁴⁰² Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 266-267:

գով ևս ՀԽՍՀ եկան զգալի թվով հայրենադարձներ: Ընդհանուր առմամբ, 1962 թ. հայրենադարձվեց 217 ընտանիք (757 մարդ)⁴⁰⁴:

Փաստորեն ծրագրված 5 հզ. հայրենադարձի փոխարեն 1962 թ. խմբային վիզաներով հայրենադարձվեց ընդամենը 607 մարդ: Դա պայմանավորված էր Մերձավոր Արևելքի երկրներում (Սիրիա, Իրաք, Լիբանան) ստեղծված քաղաքական իրավիճակով: Այդ պատճառով 1962 թ. հայերի հայրենադարձություն կազմակերպվեց միայն Կիպրոսից, Եգիպտոսից և Իրանից:

ԽՍՀՄ ժամանելուց հետո հայրենադարձները, մինչև իրենց նշանակված բնակավայրեր հասնելը, ստանում էին դրամական միանվագ նպաստ՝ մեկ անձին 30 ռուբլի, սնունդ և այլ անհրաժեշտ պարագաներ: Հայրենադարձները ժամանակավոր կայաններում մնում էին 4-7 օր: Կիպրահայ հայրենադարձները տեղավորվեցին Լենինականում և Կիրովականում, իսկ եգիպտահայերը՝ Երևան, Ալավերդի, Կիրովական և Լենինական քաղաքներում⁴⁰⁵:

1963 թ. ապրիլի 22-ին ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը անդրադարձավ 1963 թ. հայրենիք ժամանող հայրենադարձներին բնակարաններով ապահովելու հարցին և որոշեց 1963 թ. բնակարանային ֆոնդը բաշխելիս հայրենադարձների համար նախատեսել 41 հզ. քմ բնակտարածություն: Նույն որոշմամբ նախորդ տարիներին հայրենիք եկած հայրենադարձների համար ևս նախատեսվեցին բնակարաններ Երևանում (24 հզ. քմ), Լենինականում (1740 քմ) և Կիրովականում (1080 քմ)⁴⁰⁶: 1963 թ. մայիսի 6-ին ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը քննարկեց նույն թվականին հայրենադարձների ընդունման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման հարցը: Սահմանվեց ընդունվելիք հայրենադարձների քանակը՝ 3500 մարդ⁴⁰⁷:

⁴⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 263:

⁴⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 10, գ. 21, թ. 28:

⁴⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, թ. 6:

⁴⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 18-24:

1963 թ սփյուռքահայ 16 համայնքներից Խորհրդային Հայաստան ժամանեց 2304 հայրենադարձ (619 ընտանիք)⁴⁰⁸: Փաստորեն, հայրենադարձների թիվը դարձյալ պակաս էր նախատեսվածից: Այդ իրողությունը ստիպեց Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին՝ նվազեցնելու հայրենադարձների նախատեսվող թիվը հետագա տարիների համար:

ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը 1964 թ. մարտի 6-ին քննարկեց 1964 թ. հայրենադարձության հարցը, որտեղ որոշեց 1964 թ. ՀԽՍՀ-ում ընդունել 2500 մարդ: Այդ նպատակով 1964 թ. բնակարանային ֆոնդից հայրենադարձության կոմիտեին հատկացվեց 34200 քմ բնակտարածություն⁴⁰⁹: Միաժամանակ հանձնարարվեց հայրենադարձության կոմիտեին՝ համապատասխան գերատեսչությունների հետ համատեղ երկամսյա ժամկետում որոշել այն ձեռնարկություններն ու կազմակերպությունները, որոնցում պետք է ըստ մասնագիտության աշխատանքի տեղավորվեին 1964 թ. ժամանող հայրենադարձները: Նշված նախապատրաստական աշխատանքները կատարելուց հետո սկսվեց հայրենադարձների ընդունումը: 1964 թ. հայրենիք եկավ 1088 մարդ⁴¹⁰:

Սփյուռքահայերի ներգաղթը շարունակվեց նաև 1965 թ.: 1965 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հայրենադարձվեց 503 ընտանիք (2576 մարդ) և 124 անհատ: Նրանց մեծ մասը եկել էր Սիրիայից, իսկ մնացածը՝ Եգիպտոսից և այլ երկրներից: Ընդհանուր առմամբ, 1965 թ. հայրենիք է ժամանել 2700 հայ⁴¹¹:

1965 թ. վերջին ավարտվեց սփյուռքահայերի հայրենադարձության մասին 1961 թ. օգոստոսի 12-ի որոշման ժամկետը, ուստի 1966 թ. օգոստոսի 9-ին ընդունվեց նոր որոշում՝ 1966-1970 թթ. հայրենադարձության կազմակերպման վերաբերյալ: Հաշվի առնելով նախորդ

⁴⁰⁸ Տե՛ս **Ա. Ստեփանյան**, XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, էջ 273:

⁴⁰⁹ Տե՛ս **Հ. Մելիքսեյան**, նշվ. աշխ., էջ 269:

⁴¹⁰ Տե՛ս ՆԱՍ, ֆ. 362, ց. 10, գ. 25, թ. 34:

⁴¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 27, թ. 28-29 և 59:

տարիների փորձը՝ հայրենադարձությունը պետք է իրականացվեր՝ հաշվի առնելով ելքի երկրի քաղաքական իրադրությունը, ինչպես նաև հայրենիքում հայրենադարձների աշխատանքի տեղավորման և բնակարանով ապահովման հնարավորությունները: Միաժամանակ որոշվեց, որ 1966-1970 թթ. ընթացքում տարեկան պետք է հայրենադարձվեր 1000 հայ: 1966-1970 թթ. հայրենիք վերադարձողների վրա տարածվելու էին այն բոլոր արտոնությունները, որոնք սահմանված էին ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի 1961 թ. օգոստոսի 12-ի որոշմամբ⁴¹²:

1966 թ. մի քանի երկրներում աննպաստ պայմաններ առաջացան, որոնց պատճառով 1966 թ. հայրենադարձություն իրականացվեց միայն Սիրիայից⁴¹³: Այդ թվականին Սփյուռքից հայրենիք ներգաղթեց ընդամենը 223 ընտանիք (1423 մարդ)⁴¹⁴:

1967 թ. սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձություն տեղի չունեցավ, որը հիմնականում պայմանավորված էր Մերձավոր Արևելքում տիրող պատերազմական իրավիճակով: Միայն անհատական վիզաներով 8 երկրներից հայրենիք եկավ 148 ընտանիք (734 մարդ): Նրանց մեծ մասը ներգաղթեց Իրանից՝ 128 ընտանիք (679 մարդ)⁴¹⁵:

1962-1967 թթ. ընթացքում ընդհանուր առմամբ հայրենիք է տեղափոխվել ավելի քան 9 հզ. մարդ: Նրանցից 4673-ը եկել է Սիրիայից, 2699-ը՝ Իրանից, 708-ը՝ Եգիպտոսից, 500-ը՝ Կիպրոսից և 426-ը՝ այլ երկրներից:

1968 թ. անհատական վիզաներով հայրենիք եկավ 482 ընտանիք (2350 մարդ): Նրանց մեծ մասը՝ 452 ընտանիք (2254 մարդ) ժամանեց Իրանից⁴¹⁶: 1969 թվականին դարձյալ անհատական վիզաներով հայ-

⁴¹² Տե՛ս՝ ՆՍԽ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 514, թ. 1-2:

⁴¹³ Տե՛ս՝ Ն. Մելիքսեյան, նշվ. աշխ., էջ 277:

⁴¹⁴ Տե՛ս՝ ՆՍԽ, ֆ. 362, ց. 10, գ. 29, թ. 22-23:

⁴¹⁵ Տե՛ս՝ նույն տեղում, գ. 31, թ. 12:

⁴¹⁶ Տե՛ս՝ ՆՍԽ, ֆ. 362, ց. 10, գ. 33, թ. 15-16:

րենադարձվել է 896 ընտանիք (4516 մարդ), որից 857 ընտանիք (4365 մարդ)՝ Իրանից⁴¹⁷:

1970 թ. սկսած որոշվեց հայերի հայրենադարձությունն իրականացնել ոչ մեծ խմբերով և անհատական կարգով, քանի որ ստեղծված պայմաններում գործնականում հնարավոր չէր իրականացնել զանգվածային հայրենադարձություն⁴¹⁸:

1970 թ. հայրենադարձվել է 812 ընտանիք (4019 մարդ), որից 766 ընտանիք (3866 մարդ)՝ ոչ մեծ խմբերով և 46 ընտանիք (253 մարդ)՝ անհատական կարգով: Խմբային հայրենադարձություն 1970 թ. իրականացվել է միայն Իրանից⁴¹⁹:

Տարբեր երկրներից 1971 թ. հայրենիք ներգաղթեց 595 ընտանիք (2885 մարդ), որից 2715 մարդ՝ Իրանից: 1972 թ. ոչ մեծ խմբերով հայրենադարձություն կատարվեց միայն Իրանից՝ 535 ընտանիք (2653 մարդ), իսկ անհատական կարգով՝ 12 այլ երկրներից՝ 32 ընտանիք (81 մարդ): Ընդհանուր առմամբ 1972 թ. Հայաստան է ներգաղթել 2734 մարդ⁴²⁰:

1974 թ. մայիսի 28-ին ԽՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ոչ մեծ խմբերով և անհատական կարգով շարունակելու մասին: 1974 թ. ՀԽՍՀ ներգաղթեց 241 ընտանիք (1124 մարդ)⁴²¹:

1975-1982 թթ. արտասահմանյան տարբեր երկրներից ՀԽՍՀ է ներգաղթել 4005 մարդ: Ընդհանուր առմամբ, 1962-1982 թթ. հայրենադարձվել է 6795 ընտանիք կամ 31 920 մարդ: Այդ տարիներին հայրենադարձություն է կատարվել 30 երկրներից, որոնցից 24283 մարդ՝ Իրանից, 4848-ը՝ Սիրիայից, 727-ը՝ Եգիպտոսից, 545-ը՝ Թուրքիայից, 505-ը՝ Կիպրոսից, 378-ը՝ Լիբանանից, 291-ը՝ Իրաքից, 53-ը՝

⁴¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 35, թ. 11-13:

⁴¹⁸ Տե՛ս **Ն. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 296:

⁴¹⁹ Տե՛ս ՆԱԽ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 477, թ. 1-47:

⁴²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 512, թ. 1-30:

⁴²¹ Տե՛ս **Ն. Մելիքսեթյան**, նշվ. աշխ., էջ 297-298:

Հունաստանից, 50-ը՝ ԱՄՆ-ից, 71-ը՝ Ֆրանսիայից, 49-ը՝ Արգենտինայից, 25-ը՝ Իսրայելից և այլն⁴²²:

Ամփոփելով խորհրդային շրջանում մի քանի փուլերով կազմակերպված զանգվածային հայրենադարձության արդյունքները՝ կարելի է արձանագրել, որ նշված ժամանակահատվածում ընդհանուր առմամբ Հայաստան է ներգաղթել շուրջ 168 հզ. մարդ: Տասնյակ հազարավոր հայերի ժամանումը հայրենիք դրական մեծ նշանակություն ունեցավ ինչպես Սփյուռքի, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանի համար:

⁴²² Տե՛ս նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ IV

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԴԻ ՓՈԽԼՈՒՄ

4.1. ՀԱՄԱՍՓՅՈՒՌՔՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ «ՎԵՐԱԴԱՐՁ»-Ը ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԵՎ ԻՆՏԵԳՐՈՒՄԸ ՀՀ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻՆ

Արցախյան հիմնահարցի նոր փուլի սկզբնավորմամբ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները ևս թևակոխեցին նոր փուլ: Հայրենիք վերադարձան տասնամյակներ ի վեր Սփյուռքում գործունեություն ծավալող ազգային կուսակցությունները: Թվում էր, թե ստեղծվում են բոլոր հնարավորությունները ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացման ու խորացման համար, և ակնկալվում էր, որ այդ հարաբերություններում, հատկապես հաշվի առնելով Արցախյան պայքարը և համազգային նշանակության այլ խնդիրների լուծում գտնելու հրամայականը, փոխինտեգրումը կընթանա անցնցում և հարթ: Սակայն ամեն ինչ դասավորվեց այլ կերպ, և ՀՀ-Սփյուռք հարաբերություններում ի հայտ եկան հակասություններ, որոնք տեղ-տեղ սուր հակամարտության տեսք ստացան:

Արցախյան հիմնահարցի նոր փուլի սկզբնավորմամբ փոխվեց առաջին հերթին Խորհրդային Հայաստանի դեկլարության վերաբերմունքը Սփյուռքի նկատմամբ: Եթե նախկինում համագործակցության հիմնական շեշտադրումը կատարվել էր մշակութային կապերի ամրապնդման վրա, ապա 1988 թ. սկսած ակտիվացան քաղաքական շփումները: 1988 թ. սեպտեմբերին Սփյուռքի երեք ազգային

կուսակցությունները համատեղ հայտարարությամբ սատար կանգնեցին Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու հայության արդար պահանջին⁴²³: 1988 թ. հոկտեմբերին Հայկական ԽՍՀ պետական անվտանգության կոմիտեի ներկայացուցիչները հանդիպումներ ունեցան ՀՅԴ ղեկավարության հետ, որտեղ կողմերն ազգային բնույթի հարցերում և հատկապես Լեոնային Ղարաբաղի խնդրում հասան սկզբունքային համաձայնության⁴²⁴:

1989 թ. դեկտեմբերի 2-ին սփյուռքահայությանը կոչով դիմեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն: Նա հորդորում էր բոլորին սատար կանգնելու հայության արդար պահանջին և Լեոնային Ղարաբաղի հայության ինքնորոշման իրավունքին⁴²⁵:

Այդ ամենը ստեղծեց բոլոր նախադրյալները Սփյուռքի ազգային կուսակցությունների վերադարձի համար: Նրանք թեև հայրենիքում իրենց գործունեությունը սկսեցին 1990 թ., սակայն պաշտոնապես գրանցում ստացան միայն 1991 թ., երբ փետրվարի 26-ին ընդունված «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքի դրույթներին համապատասխան արդեն տարեվերջին երկրում գործում էր 22 նման կազմակերպություն⁴²⁶, այդ թվում՝ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան (ՄԴՀԿ), Հայ յեղափոխական դաշնակցություն (ՀԶԴ) և Ռամկավար ազատական (ՌԱԿ) կուսակցությունները⁴²⁷:

Հայրենիքում Ռամկավար ազատական կուսակցությունը՝ որպես Հայաստանի ՌԱԿ, պաշտոնական գրանցում է ստացել 1991 թ.: ՀՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդում ՀՌԱԿ-ն ունեցավ սեփական պատգամավորական խումբը՝ շնորհիվ այն բանի, որ

⁴²³ Տե՛ս «Սփյուռքահայ քաղաքական հոսանքներն ու գաղութները խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերու մէջ» (1945-1991, ընտրանի), կազմեց, Գ. Եազըճեան, Ե., 2016, էջ 20-21:

⁴²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90-92:

⁴²⁵ Տե՛ս «Կոչ սփյուռքահայությանը», «Էջմիածին», 1989, № 11-12, էջ 8:

⁴²⁶ Տե՛ս **Զ. Աբրահամյան**, Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, ԼՀԳ, 2006, № 3, էջ 9-12:

⁴²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11-12:

որոշ պատգամավորներ հայտարարեցին ՀՌԱԿ-ին անդամագրվելու մասին⁴²⁸: Սակայն 1991 թ. սկսած կուսակցությունը բախվեց լուրջ մարտահրավերների: Մասնավորապես, ՀՌԱԿ պատգամավորական խմբից հեռացած մի խումբ գործիչներ հիմնադրեցին երկու նոր՝ Ռամկավար-ազատական (լիբերալ-դեմոկրատական) և Ժողովրդական կուսակցություններ (այնուհետև կոչվեց Արևելահայ լիբերալների կուսակցություն)⁴²⁹: Լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցությունը 1995 թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո «Հանրապետություն» միավորման կազմում ուներ 6 պատգամավոր⁴³⁰:

Պետք է նշել այն իրողությունը, որ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը 1994 թ. փորձում էր հիմնավորել մի թեզ, ըստ որի՝ կուսակցությունների գործունեությունը Սփյուռքում ժամանակավրեպ երևույթ է⁴³¹: Փաստորեն, սփյուռքահայ կուսակցությունների հետ հակամարտությունը ՀՀ-ից տեղափոխվում էր Սփյուռք, որտեղ ՀՀ-ում իշխող կուսակցությունն իրեն համագործակից կարգավիճակում տեսնում էր հիմնականում Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությանը և Ամերիկայի հայկական համագումարին⁴³²: Մյուս կողմից, ՀՀ իշխանությունները նաև անհաջող փորձ կատարեցին Սփյուռքում ստեղծելու սեփական կառույցները՝ ի հակակշիռ կուսակցությունների⁴³³: Ակնհայտ է, որ նման մոտեցումները ՀՀ-Սփյուռք հարաբերություններին հասցնում էին էական վնասներ՝ խորացնելով անվստահությունն ու անհանդուրժողականությունը:

Հաշվի առնելով ՀՀ իշխանությունների նման մոտեցումները, ինչպես նաև այն, որ ՀՌԱԿ-ը, ի տարբերություն Սոցիալ-դեմոկրատ

⁴²⁸ Տե՛ս **Է. Մինասյան**, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն, Ե., 2013, էջ 261:

⁴²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 263:

⁴³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 270:

⁴³¹ Տե՛ս **Է. Մելքոնյան**, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Սփյուռքի քաղաքական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ, «Սփյուռքագիտություն. տեսության և պատմության հարցեր» տարեգիրք, Ե., 2012, էջ 107:

⁴³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109:

⁴³³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11.09.1994:

հնչակյան կուսակցության, զգուշորեն էր վերաբերվել ՀՅԴ-ի գործունեության ժամանակավոր կասեցման մասին ՀՀ նախագահի 1994 թ. դեկտեմբերի 28-ի հրամանագրին՝ այն համարելով «դատավճիռ դատից առաջ» և լուրջ մարտահրավեր նոր ձևավորվող ժողովրդավարական համակարգին⁴³⁴, պարզ է դառնում, թե ինչու ՀՌԱԿ-ի կառույցից առանձնացած և Լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցություն ստեղծած անձինք սկսեցին հովանավորվել իշխող Հայոց համագլխին շարժում կուսակցության կողմից՝ վերջինիս շուրջ ձևավորված և ՀՀ առաջին գումարման ազգային ժողովում բացարձակ մեծամասնություն ստացած «Հանրապետություն» միավորման կազմում ստանալով վեց պատգամավորական մանդատ:

1995 թ. սեպտեմբերի 20-ին գումարվեց ՀՌԱԿ-ի 5-րդ արտահերթ պատգամավորական ժողովը՝ կապված ներկուսակցական հեղաշրջման փորձի հետ: Ժողովում ՀՌԱԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահ ընտրվեց Ռ. Միրզախանյանը⁴³⁵: Արդեն 1996 թ. սեպտեմբերի 13-ին ՀՌԱԿ-ը միացավ 14 կուսակցությունների և 69 հասարակական կազմակերպությունների՝ առաջիկա նախագահական ընտրություններում գործող նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի թեկնածությունը սատարող հայտարարությանը⁴³⁶:

Այդ շրջանում անկայուն էր իրավիճակը ոչ միայն կուսակցության հայաստանյան հատվածում, այլև կուսակցության մեջ ընդհանրապես: Երբ 1995 թ. ՌԱԿ ընդհանուր պատգամավորական ժողովում ընտրվեց նոր կենտրոնական վարչություն, կուսակցության հին ու նոր ղեկավար կազմերի միջև հակասությունները մեծապես սրվեցին: Դրա հետևանքով կուսակցությունից հեռացվեցին նախորդ ղեկավարության ներկայացուցիչները, որոնք էլ 1996 թ. ԱՄՆ-ում

⁴³⁴ Տե՛ս Է. Մելքոնյան, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Սփյուռքի քաղաքական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ, էջ 106: Տե՛ս նաև <http://www.aravot.am/1999/04/23/785776/>:

⁴³⁵ Տե՛ս «Հետահայաց. սեպտեմբեր», «Ազգային գաղափար», 2008, № 6, <http://national-idea.am/print.php?id=79>

⁴³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

գումարեցին այլ պատգամավորական ժողով՝ ընտրելով սեփական կենտրոնական վարչությունը⁴³⁷: Ի դեպ, հենց այս երկրորդ կենտրոնական վարչության շուրջ էլ միավորվեց կուսակցության անդամների մեծ մասը: Սակայն ի վերջո հաղթեց ողջախոհությունը, և սկսվեցին վերամիավորման շուրջ բանակցություններ: Դրանց արդյունքում ի չիք համարվեցին կուսակցության բազմաթիվ անդամների նկատմամբ կիրառված պատժամիջոցները՝ հեռացման որոշումները⁴³⁸: Միավորման որոշումն ամրագրվեց 2000 թ. ՌԿԿ պատգամավորական 22-րդ ընդհանուր ժողովում, որտեղ ընտրված միասնական կենտրոնական վարչությունում ընդգրկված էին երկու հակադիր թևերում գտնվող անձինք⁴³⁹: Չնայած դրան, հետագայում ևս կուսակցության թե՛ սփյուռքյան և թե՛ հայաստանյան հատվածներում ծնվեցին հակասություններ, որոնք այլևս չէին առնչվում կուսակցության՝ ՀՀ քաղաքական համակարգին ինտեգրման գործընթացի հետ, այլ ներքին բնույթ ունեին:

Հարկ է նշել, որ կուսակցությունը 2003 թ. մասնակցեց ՀՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրություններին՝ հավաքելով ընտրողների 2.9 %-ի ձայները, ինչը բավարար չեղավ ՀՀ օրենսդիր մարմնում պատգամավորական տեղեր ստանալու համար:

ՄԴՀԿ-ն հայրենիքում պաշտոնապես գրանցվել է 1991 թ.: Կուսակցությունը սկզբում իր մասնակցությունը բերեց Արցախյան պատերազմին՝ կազմավորելով և ռազմաճակատ ուղարկելով «Մեծն Մուրադ», «Փարամազ» և «Չելլո» կամավորական ջոկատները⁴⁴⁰:

Այն սկզբում որդեգրել էր ՀՀ իշխանություններին աջակցելու քաղաքականություն և իր լիակատար համաձայնությունն էր հայտնել ՀՀ նախագահին՝ ՀՅԴ-ի գործունեությունը ՀՀ-ում ժամանակա-

⁴³⁷ Տե՛ս «Սփյուռքահայ կազմակերպություններ», Ե., 2002, էջ 141:

⁴³⁸ Տե՛ս «Ազգ», 18.01.2000: Տե՛ս նաև **Ք. Պետրոսյան**, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ., Ե., 2011, էջ 16:

⁴³⁹ Տե՛ս **Ք. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁴⁴⁰ Տե՛ս «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994» հանրագիտարան, Ե., 2004, էջ 599:

վորապես կասեցնելու որոշմանը: Դրա շնորհիվ 1995 թ. ՄԴՀԿ-ն ՀՀ առաջին գումարման Ազգային ժողովում իշխանական «Հանրապետություն» միավորման շրջանակներում ունեցավ 2 պատգամավոր⁴⁴¹: ՄԴՀԿ-ն ևս 1996 թ. նախագահական ընտրություններում պաշտպանում էր Լ. Տեր-Պետրոսյանի թեկնածությունը⁴⁴²:

1998 թ. հետո կուսակցությունը որդեգրեց ընդդիմադիր գործելակերպ: 2001 թ. Կիպրոսում տեղի ունեցած կուսակցության 17-րդ համագումարը ՀՀ ներկա վիճակը համարեց հույժ մտահոգիչ՝ մատնանշելով թե՛ քաղաքական և թե՛ սոցիալ-տնտեսական դաշտերը: Մտահոգիչ համարվեցին հատկապես արտագաղթի մեծ ծավալները⁴⁴³: 2005 թ. Կուսակցության 18-րդ ընդհանուր ժողովը դարձյալ անդրադարձավ ՀՀ-ում տիրող խնդիրներին: Ըստ համագումարի հայտարարության՝ ՀՀ-ում տիրող կոռուպցիան, տնտեսական մաֆիաները և դատական մարմինների նկատմամբ անվստահությունը, որոնք շտկելու համար ՀՀ իշխանությունը չի կատարում ոչ մի էական քայլ, իրենց բացասական ազդեցությունն են թողնում երկրի սոցիալական պայմանների վրա: Հարկ է ներդնել իրական ժողովրդավարություն, առանց որի հնարավոր չէ ՀՀ-ում հասնել տնտեսական և սոցիալական արդարության: Իսկ ժողովրդավարության հիմքը իշխանության փոփոխության հնարավորությունն է ընտրությունների միջոցով և խաղաղ ճանապարհով⁴⁴⁴:

ՄԴՀԿ-ն մասնակցեց 2007 թ. խորհրդարանական ընտրություններին: ՀՀ շուրջ 1.392.000 ընտրողներից կուսակցության օգտին քվեարկել էր 989-ը⁴⁴⁵:

Հետագայում՝ 2009 թ., ՄԴՀԿ հայաստանյան հատվածում տեղի ունեցավ պառակտում: Այդ իրողությունը սակայն չի առնչվում ՀՀ

⁴⁴¹ Տե՛ս Է. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 270:

⁴⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 272:

⁴⁴³ Տե՛ս «Հայադարան» համահայկական նախագիծ, Ե., 2009, էջ 629:

⁴⁴⁴ Տե՛ս «Declaration of the 18th General Assembly of S.D.H.P. (2005)», http://www.hunchak.org.au/aboutus/historical_Declaration2005.html

⁴⁴⁵ Տե՛ս <http://election.medindex.am/chapter8.5.php>

քաղաքական համակարգում կուսակցության ինտեգրման գործընթացին:

Բավականին խրթին ստացվեց հայրենիքում ՀՅԴ-ի հաստատման գործընթացը: Այն երկրում իր գործունեությունը վերսկսեց 1990 թ.՝ հիմնական թիրախում ունենալով Արցախյան հիմնահարցը: Արցախյան պատերազմին ՀՅԴ-ն մասնակցել է մի քանի կամավորական ջոկատներով, որոնց միավորումից 1992 թ. սեպտեմբերին ստեղծվեց Շուշիի առանձնակի գումարտակը: Գումարտակում (1600 մարտիկ) Մփյուռքը ներկայացված էր հետևյալ կերպ. ԱՄՆ՝ 11 մարտիկ, Կանադա՝ 7, Սիրիա՝ 6, Լիբանան՝ 23, Իտալիա՝ 1, Ֆրանսիա՝ 7, Իրան՝ 9, Վրաստան՝ 6 և ՌԴ՝ 3: Գումարտակի մնացյալ մարտիկները ՀՀ-ից, Արցախից ու Զավախքից էին⁴⁴⁶:

Արցախյան ազատամարտում էական մասնակցության շնորհիվ Լեռնային Ղարաբաղում ՀՅԴ-ի հեղինակությունն այնքան էր մեծացել, որ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների արդյունքում 75 պատգամավորական տեղերից 35-ը բաժին հասավ ՀՅԴ-ին⁴⁴⁷: Կուսակցության ներկայացուցիչը (Արթուր Մկրտչյան) 1992 թ. ընտրվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ⁴⁴⁸: Հետագայում ևս ՀՅԴ-ն էական դերակատարություն է ունեցել ԼՂՀ կյանքում⁴⁴⁹:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ քաղաքական կյանքին մասնակցությանը, ապա առաջին գումարման Գերագույն խորհրդում, որ կազմավորվեց 1990 թ., ՀՅԴ-ն ներկայացված էր 12 պատգամավորով՝ շնորհիվ այն բանի, որ մի քանի պատգամավորներ հայտարարեցին ՀՅԴ-ին

⁴⁴⁶ Տե՛ս «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994» հանրագիտարան, էջ 591:

⁴⁴⁷ Ընտրվեց ՀՅԴ-ի 27 (1991 թ. դեկտեմբեր), իսկ լրացուցիչ ընտրություններում (1992 թ. հունվար)՝ ևս 8 ներկայացուցիչ: Տե՛ս «Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Ազգային ժողով», <http://www.nankr.am/hy/32>

⁴⁴⁸ Տե՛ս **Է. Մինասյան**, նշվ. աշխ., էջ 149:

⁴⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 185-187:

անդամակցելու մասին՝ ձևավորելով առանձին խմբակցություն, իսկ այնուհետև՝ պատգամավորական խումբ⁴⁵⁰:

Հայրենիքում ՀՅԴ-ի քաղաքական ինտեգրման համար էական հիմնախնդիրներից մեկն էլ այն էր, որ կուսակցության «վերադարձ»-ի շրջանում ի հայտ էր եկել «Հայաստանի հայ հեղափոխական դաշնակցություն» անունով մեկ այլ կուսակցություն: Վերջինիս հիմնադիրները 1991 թ. մարտի 6-ին դիմել էին ՀՀ արդարադատության նախարարություն՝ պետական գրանցում ստանալու համար: Այդ նպատակով դեռևս 1990 թ. հոկտեմբերի 10-ին անցկացվել էր հիմնադիր ժողով: Երկրում առանձին Դաշնակցության ստեղծման անհրաժեշտությունը հիմնավորվել էր այն իրողությամբ, որ ՀՅԴ-ն տասնամյակներ շարունակ գործել է բացառապես Սփյուռքում և կտրված է հայրենիքից, մինչդեռ երկրում կա ազգային կուսակցության կարիք: Նոր կուսակցության հիմնադիրները պնդում էին, որ 1920-ական թվականների կեսերին՝ պաշտոնապես լուծարվելուց հետո, ՀՅԴ-ն երկրում, այնուամենայնիվ, ընդհատակյա կարգով իր գործունեությունը վերսկսել է 1930-ական թթ. սկսած: Այն Խորհրդային Հայաստանում բացահայտվել է 1989 թ. մարտին, կազմակերպական կառույց ձևավորել, որի հիմամբ հավակնում է անկախ կուսակցության կարգավիճակի: Վերջինս պետական գրանցում ստացավ ՀՀ արդարադատության նախարարության կոլեգիայի 1991 թ. հուլիսի 2-ի N 38/3 որոշմամբ⁴⁵¹:

Այդ իրողությունը խոչընդոտներ առաջացրեց ՀՀ-ում ՀՅԴ-ի ինտեգրման համար և շուտով դարձավ իշխող ՀՀԿ կուսակցության և ՀՅԴ-ի միջև համակոորդմանի հակամարտության անկյունաքարերից մեկը, քանի որ համանուն կուսակցության ստեղծումը հայրենիքում բուն կուսակցության կողմից չէր կարող չընկալվել որպես իր հանդեպ ՀՀ իշխանությունների նպատակադիր քաղաքականության

⁴⁵⁰ Տե՛ս «Հայոց խորհրդարանների պատմություն (համառոտ ակնարկ)», <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament>

⁴⁵¹ Տե՛ս **Հ. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 12-13:

հետևանք: Սակայն տարիներ անց Հայաստանի հայ հեղափոխական դաշնակցությունն ինքնըստինքյան դադարեց գոյություն ունենալուց:

1991 թ. հոկտեմբերին ՀՀ-ում տեղի ունեցած նախագահական ընտրություններում ՀՅԴ-ն հանդես եկավ սեփական թեկնածուով, իսկ ՀՀ նախագահի պաշտոնում Լ. Տեր-Պետրոսյանի ընտրությունից հետո կարճ ժամանակ անց իշխող ՀՀԾ-ի դեմ որդեգրեց ընդդիմադիր ուղեգիծ: Հարաբերությունների սրման հետևանքը եղավ այն, որ 1992 թ. հունիսի 29-ին ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը կուսակցությամբ մեղադրեց աղետի գոտու և Արցախի համար հանգանակված միջոցները յուրացնելու, ՀՀ-ն պատերազմի մեջ ներքաշելու ցանկության և մի շարք այլ հարցերում⁴⁵²: Միևնույն ժամանակ ՀՀ-ից արտաքսվեց ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Հ. Մարուխյանը՝ իշխանությունների դեմ քայքայիչ գործունեություն վարելու մեղադրանքով⁴⁵³:

Հակամարտությունը գնալով ավելի սուր բնույթ էր ստանում: 1994 թ. դեկտեմբերի 28-ի ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրամանագրով ՀՀ-ում ժամանակավորապես կասեցվեց ՀՅԴ-ի գործունեությունը: Հրամանագրում բերված էին կասեցման հետևյալ պատճառները.

1. «ՀՅԴ-ի ներսում ստեղծվել և գործել է զինվորական կառուցվածքով ու ճյուղավորված ցանցով գաղտնի հետախուզական ծառայություն, որ ստեղծվել է ՀՅԴ բյուրոյի որոշմամբ և գործել կուսակցության ՀՀ կենտրոնական կոմիտեի գիտությամբ
2. այդ ծառայությունը ՀՀ-ում զբաղվել է հանրապետության ազգային անվտանգությանն առնչվող ռազմական և տնտեսական բնույթի հետախուզական աշխատանքով,
3. մասնակցել է միջազգային թմրաբիզնեսի Բեյրութ-Երևան-Մոսկվա- այլ երկրներ երթուղու մշակմանն ու գործադրմանը,

⁴⁵² Տե՛ս Գ. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 20:

⁴⁵³ Տե՛ս Է. Մելքոնյան, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Սփյուռքի քաղաքական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ, էջ 105:

4. ստեղծել է անօրինական տնտեսական կառույցներ և զբաղվել դրամաշորթությամբ (ռեկետ),
5. կազմավորել է մարտական խմբեր և նրանց միջոցով իրականացրել բացահայտված քաղաքական սպանություններ ու ծրագրել մի շարք այլ ահաբեկչական գործողություններ,
6. իր ընդհատակյա գործունեության ընթացքում օգտագործել է «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության» և նրա ուղեկից կազմակերպությունների՝ «Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության», «Հայ օգնության խաչի», «Նիկոլ Աղբալյան ուսանողական միության» և «Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միության» պաշտոնական կառույցները⁴⁵⁴:

Կուսակցության գործունեությունը ՀՀ-ում կասեցվում էր այդ գաղտնի կազմակերպության «հետագա հնարավոր անօրինական գործողությունները կանխելու, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների անվտանգությունն ապահովելու նպատակով» և «Ժամանակավորապես, մինչև օրենքով սահմանված կարգով հարցի լուծումը»⁴⁵⁵:

1995 թ. հունվարի 13-ին արդեն ՀՀ գերագույն դատարանի որոշմամբ ՀՀ-ում կասեցվեց ՀՅԴ-ի և նրա ուղեկից կազմակերպությունների գործունեությունը, քանի որ մեղադրանքում խոսվում էր հենց այդ կառույցների միջոցով «հանցավոր» գործունեություն ծավալելու մասին: Դատարանը ՀՅԴ-ին մեղադրում էր հիմնականում «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը խախտելու համար⁴⁵⁶: Դրանից հետո փակվեցին կուսակցության գրասենյակները ՀՀ-ում, կասեցվեց մամուլի օրգանների աշխատան-

⁴⁵⁴ «Հայաստանի հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայ յեղափոխական դաշնակցություն» հասարակական-քաղաքական կազմակերպության գործունեությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին», «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր», 1994, 23-24:

⁴⁵⁵ Նույն տեղում:

⁴⁵⁶ Տե՛ս «Միությունքահայ կազմակերպություններ», էջ 50:

քը և բռնագրավվեց գույքը: Ձերբակալվեցին կուսակցության բազմաթիվ անդամներ հանրապետության մի շարք քաղաքներում⁴⁵⁷:

ՀՀ-ում կուսակցական կառույցի նկատմամբ հալածանքները բռն և բողոք և հակազդեցություն առաջացրին ՀՅԴ համասփյուռքյան կառույցում, որը հատուկ հայտարարությամբ պահանջում էր անհապաղ չեղյալ հայտարարել նշված որոշումները⁴⁵⁸: Միննույն ժամանակ ՀՅԴ բյուրոն հայտարարեց, որ նման իրավիճակը չպետք է ազդի կուսակցության ու համակիրների կողմից ՀՀ-ին տրամադրվող աջակցության, առավել ևս Արցախին գորավիզ կանգնելու կուսակցության առաքելության վրա⁴⁵⁹:

Այնուամենայնիվ ՀՅԴ բյուրոն որոշ փորձեր կատարեց վիճակը շտկելու համար: Կասեցման որոշումից անմիջապես հետո նա դիմեց ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին. «1995 թ. հունվարից վեց ամիս ժամկետով կասեցվել է ՀՅԴ գործունեությունը Հայաստանում: ՀՅԴ Բյուրոն դիմում է նախագահին, որպեսզի նա թույլ տա առաջիկա ամիսներին Հայաստանում անցկացնել կուսակցության 26-րդ Ընդհանուր ժողովը և դրան բոլոր պատվիրակների ու հրավիրյալների մասնակցության հնարավորություններ ստեղծի»⁴⁶⁰: Սակայն խնդիրը լուծում չգտավ, և ՀՅԴ ընդհանուր ժողովն ի վերջո գումարվեց Լիբանանում:

Հետագայում Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշում էր, որ ՀՅԴ-ին վեց ամիս ժամանակ է տրվել՝ կուսակցության գործունեությունը ՀՀ օրենսդրությանը համապատասխանեցնելու համար⁴⁶¹: Ըստ նրա՝ «Հարցը շատ պարզ էր. ըստ մեր օրենքի կուսակցությունների ղեկավարությունը չի կարող կազմված լինել օտարերկրացիներից: Դաշնակցության ղեկավար մարմինների՝ բյուրոյի և համագումարի մեծ մասը

⁴⁵⁷ Տե՛ս «Հետահայաց. սեպտեմբեր», «Ազգային գաղափար», 2008, № 6, <http://national-idea.am/print.php?id=79>

⁴⁵⁸ Տե՛ս **Ք. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 21:

⁴⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

⁴⁶⁰ Տե՛ս «Հետահայաց. սեպտեմբեր», «Ազգային գաղափար», 2008, № 6, <http://national-idea.am/print.php?id=79>

⁴⁶¹ «Բնչու՞ է Տեր-Պետրոսյանը կասեցրել ՀՅԴ-ն», <http://www.a1plus.am/22112.html>

սփյուռքահայեր էին. սա էր խնդիրը: Դատարանն այդ կուսակցությանը ո՛չ նարկոբիզնեսի, ո՛չ ահաբեկչության մեղադրանք չի ներկայացրել: ... Դաշնակցությանը ներկայացվել է մեկ մեղադրանք՝ պահանջելով շտկել կանոնադրական անկարգությունը: Նրա գործունեությունը նախ ժամանակավորապես դադարեցվել է նախագահի հրամանագրով, ապա՝ դատարանի որոշմամբ: Իմ հրամանագրի գործողությունն, այդպիսով, տևել է տասը-տասնհինգ օր: ...Հրամանագրին, ինչպես ասվեց, հետևել է երկրորդ իրավական ակտը՝ դատարանի վճիռը, որում կուսակցության առջև պահանջ է դրվել իր գործունեությունը վեց ամսվա ընթացքում համապատասխանեցնել Հայաստանի օրենքին: Սակայն այդ պահանջը Դաշնակցության կողմից ժամանակին չի կատարվել»⁴⁶²:

Հետաքրքրական է նաև ՀՀ նախկին նախագահի պատմածը ՀՅԴ-ի հետ բանակցությունների մասին կուսակցության գործունեության կասեցումից հետո. «1997 թվականին ես ինքս արդեն, իմ անձնական նախաձեռնությամբ, բանակցություններ եմ սկսել Դաշնակցության հետ՝ այդ հարցը լուծելու համար: Տեղի է ունեցել բանակցությունների երեք ռաունդ: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Շուգարյանն իմ հանձնարարությամբ և իմ անունից դիմել է Դաշնակցության բյուրոյին՝ կուսակցությունը վերաբացելու վերաբերյալ բանակցություններ սկսելու առաջարկով: Խնդրո առարկան եղել են ոչ թե քաղաքական հաճոյախոսությունները, այլ Դաշնակցության գործունեությունը Հայաստանում վերականգնելու իրավական լուծումները: Բանակցությունների առաջին ռաունդն, այսպիսով, Վաշինգտոնում է տեղի ունեցել, երկրորդը՝ Երևանում, որին մեր կողմից մասնակցել են Բաբկեն Արարքյանը, Ալեքսանդր Արզումանյանը և Շահեն Կարամանուկյանը, իսկ երրորդը՝ Ամստերդամում, որը վարել է Ալեք-

⁴⁶² Տե՛ս «Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 2008 թվականի հունվարի 11-ի մամլո ասուլիսը», https://hy.wikisource.org/wiki/Լևոն_Տեր-Պետրոսյանի_2008թ._հունվարի_11-ի_մամլո_ասուլիսը

սանդր Արգումանյանը: Դժբախտաբար, իշխանափոխության պատճառով այդ գործընթացը չունեցավ իր ավարտը: Բայց ես գտնում եմ, որ այն, վերջին հաշվով, ունեցավ իր արդյունքը: Այսօր Դաշնակցությունը իր կանոնադրությունն իսկապես համապատասխանեցրել է Հայաստանի օրենքին: Դա Գերագույն մարմնի ստեղծումն է, որը գոյություն չունեի Դաշնակցության 120 տարվա գործունեության մեջ: Սա այն իրավական լուծումն էր, որ գտնվեց պետության և Դաշնակցության համատեղ ջանքերով՝ լուծում, որում մենք էլ ավանդ ունենք»⁴⁶³:

Վերոհիշյալ՝ հետին թվով կատարված «եզրահանգում»-ն իրականում պարունակում է լուրջ հակասություններ: Դրանից տպավորություն է ստեղծվում, որ իշխանությունները որևէ բռնություն կամ սահմանափակումներ չեն կատարել, մինչդեռ իրականում ամեն ինչ հակառակն էր:

ՀՀ նախագահի վերոհիշյալ հրամանագրի պատճառով ՀՅԴ-ն չմասնակցեց 1995 թ. տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններին: Կուսակցության անդամներին միայն մեկը տեղ գտավ առաջին գումարման Ազգային ժողովում մեծամասնական ընտրակարգով:

1996 թ. նախագահական ընտրություններում ՀՅԴ-ն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ՝ մաս կազմելով նախագահի թեկնածու Վ. Մանուկյանի շուրջ ձևավորված դաշինքին⁴⁶⁴:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի հեռացումից հետո չեղյալ համարվեց ՀՀ-ում ՀՅԴ-ի գործունեության կասեցման որոշումը, և դատապարտված կուսակցականներն ազատ արձակվեցին: Դրանով սկիզբ դրվեց ՀՀ քաղաքական համակարգին ՀՅԴ-ի ինտեգրման նոր փուլին: Վերջինիս կարևորագույն գրավականն այն էր, որ 2000 թ. կուսակցությունն ի վերջո իրականացրեց «Դեպի Երկիր» կարգախոսը, ու 28-րդ ընդ-

⁴⁶³ Նույն տեղում:

⁴⁶⁴ Տե՛ս Է. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 272:

հանուր ժողովի որոշմամբ կենտրոնակայանը տեղափոխեց հայրենիք:

1999 թ. երկրորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրություններում ՀՅԴ-ն ստացավ 8 պատգամավորական տեղ⁴⁶⁵: Երրորդ գումարման ազգային ժողովում (2003-2007 թթ.) ՀՅԴ-ն ուներ 11, չորրորդում (2007-2012 թթ.)՝ 16, իսկ հինգերորդում (2012 թվականից)՝ 5 պատգամավոր⁴⁶⁶:

ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչները 1998 թ. ի վեր քաղաքական գործակցության տարբեր ձևաչափերի շրջանակներում (կոալիցիա, համագործակցություն) զբաղեցրել են նախարարական պաշտոններ [ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի (2003-2009 թթ.), առողջապահության (2003-2007 թթ.), կրթության և գիտության (1998-1999, 2001-2003, 2006-2009 թթ. և 2016 թվականից), գյուղատնտեսության (2003-2009 թթ.), Էկոնոմիկայի (2016 թ.), բնապահպանության (2016 թվականից), տարածքային կառավարման և զարգացման նախարարություններ (2016 թվականից)]⁴⁶⁷:

Ահա այսպիսի դժվարին պայմաններում տեղի ունեցավ համասփյուռքյան քաղաքական կազմակերպությունների ինտեգրումը ՀՀ քաղաքական համակարգին: Այդ բոլորը զգալիորեն ազդեցին ՀՀ Սփյուռք հարաբերությունների վրա, իսկ հեռանկարի առումով ծնեց փոխընկալման և փոխվստահության երկկողմանի կարծրատիպեր, որոնք մինչև այժմ մեծավ մասամբ չեն հաղթահարվել:

⁴⁶⁵ Տե՛ս «Հայոց խորհրդարանների պատմություն (համառոտ սկնարկ)», <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament>:

⁴⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁶⁷ Տե՛ս «Նախկին նախարարներ», <http://www.gov.am/am/previous-ministers/>

4.2. ԷԶՄԻԱԾԻՆ-ԱՆԹԻԼԻԱՍ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1988-1990 ԹԹ. ԵՎ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՅԸ

1988 թ., որ կարևոր էր ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի ներքին քաղաքական կյանքում, այլև նշանակալից տարի էր հայության համար ընդհանրապես, դարձավ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների նոր փուլի սկիզբը: Այդ նույն թվականին տեղի ունեցած երկու կարևոր իրադարձություններ՝ փետրվարին մեկնարկած Արցախյան շարժումը և դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժը, նոր թափ հաղորդեցին հայ ժողովրդի ազգային գիտակցության զարթոնքին, ինչպես նաև Սփյուռքի համար Հայրենիքի հետ հարաբերությունները սերտացնելու նոր առիթ դարձան: «...1988-ը հայոց պատմության մեջ ես կըմբռնեմ որպես ամենեն ծանր և միանգամայն ամենեն որոշադրիչ, ամենեն վճռադրոշմ տարիներեն մեկը»⁴⁶⁸, -այսպես էր բնութագրում 1988 թվականը Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ կաթողիկոսը: Բնականաբար Արցախյան շարժման նկատմամբ չէր կարող անտարբեր մնալ նաև Սփյուռքը: Այդ ժամանակ դեռևս միայն Սփյուռքում իրենց գործունեությունը ծավալող հայկական ավանդական կուսակցությունները, ինչպես նաև մյուս կազմակերպությունները, տարբեր երկրների հայկական համայնքները, անհատ գործիչներն արտահայտում էին իրենց դիրքորոշումը Ղարաբաղյան շարժման վերաբերյալ և փորձում էին իրենց ներդրումն ունենալ խնդրի կարգավորման հարցում⁴⁶⁹: Համահայկական այդ պայքարում իրենց ավանդն էին ներդնում նաև հայկական հոգևոր-կրոնական կազմակերպությունները, մասնավորապես Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը⁴⁷⁰:

⁴⁶⁸ «Էջմիածին», 1988, № 11-12, էջ 28:

⁴⁶⁹ Տե՛ս **Է. Հովհաննիսյան**, Սփյուռքահայ համայնքների և օտարերկրյա լրատվամիջոցների դիրքորոշումը Ղարաբաղյան շարժման նկատմամբ (1988), փաստաթղթերի հավաքածու, ԲՀԱ, 2013, № 1, էջ 126-152:

⁴⁷⁰ «Հասկ», 1988, № 3-4, էջ 151-154; 1990, № 8-12, էջ 649-651:

Այդ ծանր օրերին հասարակական-քաղաքական օրակարգ մտան տասնամյակներ շարունակ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում առկա մի շարք կնճռոտ հարցեր: Դրանց թվում էին Էջմիածին-Անթիլիաս հարաբերությունները, որոնք 1956 թ. իրադաձություններից հետո որպես այդպիսին գրեթե գոյություն չունեին: Հայտնի է, որ Հայ առաքելական եկեղեցու 1956 թ. բաժանման հիմքում «ոչ թե դավանաբանական տարաձայնություններն էին, այլ քաղաքական ուժերի տարբեր դիրքորոշումները Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ», և 1956 թ. Հայ առաքելական եկեղեցու պառակտումով, Է. Մելքոնյանի ձևակերպմամբ, «ավարտվեց Սփյուռքի քաղաքական սահմանազատման ինստիտուցիոնալ ձևակերպումը: Խոսքը նախ և առաջ երկու նույնանման կառուցվածքով քաղաքական-եկեղեցական համակարգերի մասին է»⁴⁷¹: ՀՅԴ-ն 1957 թ. հետո զգալի ազդեցություն ստացավ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության գործերում՝ հետևողականորեն շրջանառության մեջ դնելով «Սփյուռքը՝ Անթիլիասին, Հայաստանը՝ Էջմիածնին» թեզը: Դրա իրականացման համար կատարվեցին մի շարք գործնական քայլեր. մասնավորապես սկսվեց Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության թեմերի ստեղծման մի գործընթաց, որի արդյունքում դրանց թիվը եթե մինչև 1957 թ. երեքն էր, շուտով հասավ 10-ի⁴⁷², իսկ ներկայումս 12 է:

1988 թ. սկզբնավորված համահայկական հասարակական-քաղաքական շրջանակներում տարածված միասնականության և համատեղ ջանքերով գործելու տրամադրություններին անմասն չմնացին նաև հայկական երկու նվիրապետական աթոռները՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը և Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսու-

⁴⁷¹ Տե՛ս Է. Մելքոնյան, Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների փոխակերպումը 20-րդ դարում. քաղաքական իշխանության խնդիրը, «Սփյուռքի հեռանկարները գլոբալացվող աշխարհում» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2012, էջ 108:

⁴⁷² Տե՛ս Բ. Շլիպյեան, Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսության Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 896:

թյունը: Սկսվեց ակտիվ երկխոսություն երկու եկեղեցական կառույցների միջև, որն առաջին հերթին միտված էր տասնամյակներով կուտակված խնդիրների լուծմանը:

Գարեգին Բ-ն 1988 թ. հոկտեմբերին Ղարաբաղի հարցով Անթիլիասում ունեցած իր ելույթում նշում էր. «Այս տարին, 1988-ը, համայն հայութեան կեանքին մեջ պատմականօրէն հարուստ եւ հիմնականօրէն եղափոխիչ տարի մըն է»⁴⁷³: Նոր իրողությունները փոխել էին երկու հովվապետերի մոտեցումները այդ կարևոր հարցի նկատմամբ: Դիրքորոշումների փոփոխությունը արտահայտվում էր նախ և առաջ վերջիններիս հրապարակային ելույթներում: Մասնավորապես, Գարեգին Բ-ն, 1988 թ. հունիսին Հյուսիսային Ամերիկայի Արևմտյան թեմ կատարած հովվապետական այցելության ընթացքում հավատացյալների հետ հանդիպման ժամանակ խոսելով Ռուսաստանում քրիստոնեության ընդունման 1000-րդ տարեդարձի ժամանակ հայ եկեղեցու նվիրապետական չորս աթոռների գահակալների մասնակցության և միասնականության մասին, ոգևորությամբ նշում է. «Եկեք բոլորս ալ մեր մէջ զօրացնենք այդ ամբողջական, մէկ հայութեան եւ մէկ եկեղեցիին ապրումը, մեր կողմէ 202ափելի կերպով անոր իւրացումը ու մեր կեանքին մէջ անոր արտայայտումը եւ ոչ թէ հռետորական ճառերով եւ ուրիշ տեսակ էական ու պարագայական եղանակներով անոր մասին վկայութիւնը»⁴⁷⁴: Այսինքն՝ ակնհայտ էր, որ Կիլիկիո գահակալը հակված էր եկեղեցական միասնականության վերականգնմանն ուղղված հռետորաբանությունից անցնելու գործնական քայլերի:

Երկու նվիրապետական աթոռների միջև բանակցություններ տեղի ունեցան Սուրբ Էջմիածնում 1988 թ. հունիսի 30-ից հուլիսի 3-ը⁴⁷⁵: Բանակցությունների գլխավոր առանցքը եկեղեցիների վերա-

⁴⁷³ «Զարթոնք», 01.10.1988:

⁴⁷⁴ «Հասկ», 1988, № 6-7-8, էջ 283:

⁴⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 413-415:

միավորման խնդիրն էր: Բանակցությունների ժամանակ քննարկվում էր չորս հարց.

1. «Համընդհանուր հայկական եկեղեցու կաթողիկոսության և համընդհանուր հայկական կաթողիկոսի դրությունը,
2. Կիլիկիո կաթողիկոսի և կաթողիկոսության դրությունը,
3. Կիլիկիո կաթողիկոսությանը միացված թեմերի և համայնքների Էջմիածնին վերադարձման հարցը մինչ 1956 թ. դրությունը,
4. հայ առաքելական եկեղեցու միասնականության ամրապնդման միջոցների մասին»⁴⁷⁶:

Բանակցությունների ընթացքում մի շարք հարցերի շուրջ հաջողվում է փոխզիջումային որոշումներ կայացնել, իսկ հրաժեշտի ճաշկերպության ժամանակ Վազգեն Վեհափառն իր ճառում գոհունակություն է հայտնում բանակցությունների արդյունքներից՝ դրանք համարելով քայլ առաջ, միաժամանակ փաստելով, որ բոլոր հարցերը չեն լուծված, և որ «պետք է աշխատիլ մրցակցութեան ուղիէն դուրս գալ եւ գործակցութեան լծուիլ»⁴⁷⁷: Սակայն ի սկզբանե Անթիլիասը ներկայացնող պատվիրակության կողմից հայտարարվել էր, որ բանակցությունների արդյունքները կունենան զուտ «ցանկության կարգավիճակ»⁴⁷⁸: Այսինքն՝ պարզ է դառնում, որ այդ բանակցություններն ակնկալվող վերջնաարդյունքին հանգել չէին կարող:

1988 թ. հոկտեմբերին Հուսիկ արքեպիսկոպոս Սանթրոյանը և Սերովբե աբեղա Իսախանյանը՝ որպես Մայր Աթոռի պատվիրակներ, մասնակցեցին Անթիլիասում տեղի ունեցած մյուռնոսոփիներին: Գարեգին Բ-ն, խոսելով հայ առաքելական եկեղեցու միասնականության մասին, մասնավորապես նշեց. «Այնքան ատեն որ մենք ունինք երկու Կաթողիկոսութիւններ, պիտի ունենանք միշտ մէկ եկեղեցի: Ան որ Միւռնոնով կօծուի անոր համար Էջմիածնական կամ անթի-

⁴⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 17, թթ. 4-5:

⁴⁷⁷ «Հասկ», 1988, № 6-7-8, էջ 415:

⁴⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 17, թ. 5:

լիասական չկայ, անոր համար թե՛ Էջմիածնական կայ եւ թե՛ անթիլիասական, որովհետեւ մե՛կ է հայ եկեղեցին»⁴⁷⁹:

Մերձեցման գործընթացի հաջորդ քայլն արդեն 1989 թ. երկու կաթողիկոսների «պատմական տարողութեամբ մեծապէս նշանակալից եւ իր տեսակին մեջ աննախընթաց»⁴⁸⁰ այցն էր ԱՄՆ: 1989 թ. փետրվարի սկզբին Վազգեն Ա-ն և Գարեգին Բ-ն ժամանում են Նյու-Յորք: Փետրվարի 3-ին Նյու-Յորքի հայկական Սուրբ Վարդան եկեղեցում տեղի է ունենում երկու կաթողիկոսների դիմավորման արարողությունը: Տիրում էր աննախադեպ ոգևորության և միասնականության մթնոլորտ, ինչպիսին եղել էր նաև փետրվարի 5-ին անգլիական տաճարում երկու կաթողիկոսների՝ ավելի քան 25 հզ. հայ հավատացյալների համար մատուցած հայրապետական պատարագի ժամանակ: «Այդ օրը առաջին անգամ կողք կողքի աղոթքի էին կանգնել հայ ժողովրդի զավակները՝ միասնական աղերսով առ Աստված. չկար Էջմիածնական և Անթիլիասական, չկային տարբեր կուսակցությունների առանձնացյալ ներկայացուցիչներ, չկային տարբեր հարանվանությունների, քաղաքական, բարեսիրական և եկեղեցական զանազան կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, այլ կար միական, իրարահաղորդ, համազգային համագործակցության պատրաստ հայ ժողովուրդ»⁴⁸¹: Սուրբ Վարդան հայկական եկեղեցում տեղի ունեցած հանդիսության ժամանակ Վազգեն Ա-ն, խոսելով Հայ առաքելական եկեղեցու միավորման մասին, ուղղակի նշում է. «Կհավատամ, որ մեր երկուքի ներկայությունը և գործակցությունը պիտի ստեղծե նոր մթնոլորտ, որը պիտի առաջնորդե մեզ մինչև երկու եկեղեցիներու վերամիավորում: ...Բոլորս պիտի սպասենք վերամիավորման լրումի պահին», որին Գարեգին Բ-ն արձագանքում է. «Պատմությունը անցյալի հետ կնույնացնենք, այս պահուն սակայն մենք պատմություն կկերտենք», և ապա դիմելով Վազ-

⁴⁷⁹ «Զարթոնք», 15.10.1988:

⁴⁸⁰ «Հասկ», 1989, № 1-2, էջ 26:

⁴⁸¹ «Էջմիածին», 1989, № 2-3, էջ 33:

գեն Վեհափառին շարունակում է. «Վեհափառ, ...եկեք միասին գործենք, չսպասենք, հիմա է պահը: Տարակարծություններ ունեցած ենք պատմության ընթացքին, որոնք դարմանված են: Հիմնականը Ազգն է, հիմնականը Եկեղեցին է: Կոչ կընեն բոլորին, կղերականներուն և հավատացյալներուն, ոչ մեկ խտրություն դրեք, գացեք այն եկեղեցիները, որոնք էջմիածնական են»⁴⁸²: Հիրավի աննախադեպ իրավիճակ էր ստեղծվել երկու հայկական աթոռների միջև հարաբերություններում: Կարծես թե սառույցը հալվում էր: Առաջին անգամ երկու կաթողիկոսները իրենց հավատացյալներին կոչ էին անում չդնել խտրականություն և այցելել թե՛ էջմիածնապատկան և թե՛ անթիլիասապատկան եկեղեցիներ: Սակայն վերջիններիս նույն այդ կոչից պարզ էր դառնում, որ եկեղեցիների պատկանելիության կամ ենթակայության հարցը դեռևս շարունակում էր պահպանել նախկին դրությունը:

ԱՄՆ կատարած այս այցի ընթացքում երկու կաթողիկոսները մի շարք հանդիպումներ են ունենում նաև Ամերիկայի հայկական համայնքի և սփյուռքյան կառույցների ներկայացուցիչների հետ: Փետրվարի 6-ից 7-ը Նյու-Յորքի Մուրֆ Վարդան Մայր տաճարում տեղի է ունենում հավաք, որին մասնակցում են ԱՄՆ ժամանած երկու կաթողիկոսները, Հայ Ավետարանական և Կաթողիկե եկեղեցիների պատասխանատուներն ու 37 հայկական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ⁴⁸³: Խոսելով այդ հավաքի մասին՝ Վազգեն Ա-ն նշում էր. «Մեն համազգային ժողով էր, որի նմանը երևի տեղի չէր ունեցած գոնե այս վերջին 50-60 տարիների ընթացքում: Հենց այդպիսի ժողովի գումարումը հայ ազգային կյանքի հաղթանակներից մեկն էր հանդիսանում Սփյուռքի տարածքի վրա: Մեկ սկզբունք ղեկավարում էր մեզ բոլորիս, որ աշխարհի բոլոր հայերը,

⁴⁸² Նույն տեղում, էջ 31:

⁴⁸³ Տե՛ս «Ասպարեզ», 08.02.1989, էջ 1:

Հայաստանից սկսյալ մինչև հեռավոր անկյունները Մփյուռքի, կազմում են մեկ Եկեղեցի, մեկ ազգություն և մեկ Մայր Հայրենիք»⁴⁸⁴:

ԱՄՆ կատարած այցի վերջին օրը Վազգեն Ա-ն առաջին անգամ այցելում է անթիլիասական թեմին պատկանող Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցի: Այստեղ Վազգեն Ա-ն նշում է. «Էջմիածին և Անթիլիաս հարց չունին իրենց միջև»⁴⁸⁵: Կիլիկիո կաթողիկոսության պաշտոնաթերթ «Հասկն» այդ առիթով գրում է. «Նոր էջ մը կը բացուէր հայ ժողովուրդի ու յատկապէս Ամերիկայի հայորդիներու ազգային եկեղեցական կեանքին մէջ»⁴⁸⁶: Ընթերցելով այցի ընթացքում երկու կաթողիկոսների հնչեցրած ելույթները, միանգամայն պարզ է դառնում, որ երկու կաթողիկոսներն ակտիվ բանակցել են նաև եկեղեցու միավորման հարցի շուրջ, և տպավորություն է ստեղծվում, որ առանցքային հարցերում եկել են նախնական համաձայնության: Համենայն դեպս պարզ է մի բան. հարաբերությունները երկու հայկական նվիրապետական աթոռների միջև այլևս նախկինը չէր, և Գարեգին Բ-ի բնորոշմամբ «Ոսկիէ կամուրջ մը նետուեցաւ Էջմիածնէն դէպի Անթիլիաս»⁴⁸⁷: Սակայն այդ «ոսկե կամուրջը» այդուհանդերձ չնպաստեց երկու կաթողիկոսների կողմից ակնկալվող «նոր էջի» բացմանը:

ԱՄՆ կատարած այս այցն առաջին հերթին նպատակ էր հետապնդում համախմբելու Ամերիկայի հայկական Մփյուռքի ջանքերը երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար: Սակայն, բացի այդ կարևոր գործի կազմակերպումը, երկու կաթողիկոսների միաժամանակ Ամերիկայում գտնվելու փաստը դարձյալ վկայում է երկու եկեղեցիների միջև հարաբերությունների խորացման մասին:

Էջմիածնի և Անթիլիասի միջև «լուրջ երկխոսությունը եկեղեցու միավորման կենսական հացերի շուրջ»⁴⁸⁸ շարունակվեց նաև 1989 թ.

⁴⁸⁴ «Էջմիածին», 1989, № 2-3, էջ 16, 53-54:

⁴⁸⁵ «Ասպարեզ», 15.02.1989, էջ 1:

⁴⁸⁶ «Հասկն», 1989, № 1-2, էջ 53:

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 62:

⁴⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 33, թ. 217:

ապրիլի 21-ից 29-ը, երբ Վազգեն Ա-ի հրավերով Հայաստանում էր գտնվում Գարեգին Բ-ն: Երկու կաթողիկոսներին ապրիլի 22-ին ընդունում է ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Հ. Ոսկանյանը: Ապրիլի 23-ին Էջմիածնի Մայր տաճարում Գարեգին Բ-ն մատուցում է պատարագ: Այցի վերջում երկու կաթողիկոսները ստորագրում են հայտարարություն, որտեղ, համատեղ ուժերով երկրաշարժի հետևանքների վերացման ջանքերից բացի, նշվում է երկու աթոռների միջև առկա խնդիրների կարգավորման մասին: Գարեգին Բ-ի Խորհրդային Հայաստան կատարած այս երկրորդ այցելությունը չափազանց կարևորվում է երկու աթոռների միջև տասնամյակներով առկա խնդիրների և պառակտման հարցը լուծելու առումով: Հատկանշական է, որ խորհրդային իշխանության առանձին մարմիններ, որոնք ուշի ուշով հետևում էին երկու աթոռների միջև տեղի ունեցող գործընթացներին, այս այցելության հիմնական նպատակը համարել են ոչ թե երկրաշարժի հետևանքների վերացման ուղղությամբ համատեղ աշխատանքների համակարգումը, այլ դրանց միջև մեկնարկած բանակցությունների շարունակվելունը⁴⁸⁹:

Նախկինում՝ 1957 թ. բաժանումից և հատկապես 1964 թ. հետո, երբ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ուղղակի փորձում էր վիճարկել անգամ Էջմիածնի գերագահության հարցը, իրենց կոչման մեջ սկսել էին օգտագործել «Ամենայն հայոց» տիտղոսը: Փաստորեն, Հայաստան կատարած այս այցից հետո Գարեգին Բ-ն հրաժարվեց վերը նշված տիտղոսից և հրապարակայնորեն ընդունեց Վազգեն Ա-ի՝ ամբողջ հայ առաքելական եկեղեցու ղեկավար լինելու հանգամանքը⁴⁹⁰: Այս առումով բնութագրական են Էջմիածնի Վեհարանում կազմակերպված ճաշկերույթի ժամանակ Գարեգին Բ-ի՝ Վազգեն Ա-ին պաշտոնապես Անթիլիաս հրավիրելու ժամանակ հնչեցրած խոսքերը. «Իմ ցանկությամբ է եւ հրավերս է որ դուք ըլլաք եւ տեսնէք տասնեակ հազարներով մեր ժողովուրդը, որ պիտի ընդունի Ձեզ

⁴⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 33, թ. 212:

⁴⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 46, թ. 7:

իբրեւ իր հարազատ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը»⁴⁹¹: Իսկ հայտնի գրող Սիլվա Կապուտիկյանը, որը ևս ներկա էր այդ ճաշկերույթին, իր ելույթում, խոսելով այս պատմական այցի մասին, ուղղակի հայտարարել է. «Երկար բաժանումից հետո մեր երկու Աթոռները վերամիավորվեցին...»⁴⁹²: Այդ ճաշկերույթի ժամանակ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Վեհափառի ելույթն ամբողջացնում է երկու աթոռների միջև առկա վիճակը, որտեղ իրական գնահատականներ է տալիս այն արդյունքներին, որոնց հանգել էին երկու կաթողիկոսները իրենց վերջին բանակցությունների ընթացքում: Նախ նա Կիլիկիո գահակալին բնութագրում է որպես «իրապէս անկեղծ ...համարձակ եւ հետեւողական»: Ապա ներկայացնելով 1956 թ. հետո ստեղծված «սուր լարված վիճակը» երկու աթոռների միջև, անդրադառնում է վերջին երկու տարիների բանակցությունների շնորհիվ ստեղծված դրությանը՝ նշելով, որ «այդ ընթացքը փակուեց արդեն», և որ «յետ այսու գուցէ անհրաժեշտ կը լինին ոչ միայն խօսակցութիւններ, այլ բանակցութիւններ որոշ թեմական հարցեր լուծելու, եւ այլն»⁴⁹³: Այսինքն առկա խնդիրները դեռևս իրենց ամբողջական լուծումը չէին ստացել: Բայց, այնուամենայնիվ, սա քայլ առաջ էր, վճռական քայլ առաջ, ինչը Վազգեն Վեհափառին թույլ է տալիս այդ ամենից հետևություն անել. «Մեր երկու աթոռների այս մերձեցումը, համերաշխումը եւ գործակցութիւնը իմաստաւորուեց նաեւ ոչ միայն եկեղեցական մակարդակի վրայ, այլ նաեւ համազգային, նույնիսկ քաղաքական»⁴⁹⁴:

Երկու կաթողիկոսությունների միջև հարաբերությունների նոր փուլի մեկնարկի, առկա խնդիրների լուծման պատրաստակամության ոգով էր շարադրված նաև այցի ավարտին երկու կաթողիկոսների ընդունած հայտարարությունը⁴⁹⁵:

⁴⁹¹ «Հասկ», 1989, № 4-5, էջ 203:

⁴⁹² Նույն տեղում, էջ 263:

⁴⁹³ Նույն տեղում, էջ 269-272:

⁴⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 270:

⁴⁹⁵ «Էջմիածին», 1989, № 4-5-6, էջ 27-29, նաև «Հասկ», № 4-5, 1989, էջ 273-275:

Երկու կաթողիկոսների հաջորդ հանդիպումը տեղի է ունենում 1990 թ. մայիսին Բրյուսելում, երբ Վազգեն Ա-ի հրավերով Գարեգին Բ-ն մասնակցում է նորակառույց Սուրբ Մարիամ Մագդաղենացի եկեղեցու օծմանը: Սա ևս անսախադեպ և հենց երկու կաթողիկոսների կողմից «պատմական» համարված իրադարձություն էր, երբ երկու կաթողիկոսները միասին օծում էին Էջմիածնապատկան եկեղեցին: Եկեղեցու համատեղ օծումը պետք է դիտարկել երկու աթոռների միջև ստեղծված ջերմ հարաբերությունների շրջանակում: Ելույթներում կրկին շեշտվում էր այն գաղափարը, որ «չկան այլևս անթիվիասական կամ Էջմիածնական եկեղեցիներ. կայ մեկ հայոց եկեղեցի բոլորի՝ն համար»⁴⁹⁶: Ներկաներին ուղղած իր խոսքում Գարեգին Բ-ն նշում է. «Անձնական տեսակցություններով մենք կրցանք մեր մեջ ստեղծել եւ մեր մէջէն ջանալ մեր ժողովուրդին փոխանցել միութեան պատգամը ո՛չ ձեւական ճառերուն յատուկ միասնակա-նութեան իմաստով, այլ՝ հաւատքով եւ համոզումով: Եկեղեցին եղած է, կը մնայ ու պիտի մնայ մէկ եկեղեցի, մէկ ազգ, այլապէս մենք չենք կրնար ըլլալ տոկուն, յառաջացող եւ ապագային յաղթանակող ազգ»⁴⁹⁷:

Բրյուսելում մի քանի օր մնալուց հետո երկու կաթողիկոսները մեկնում են Փարիզ, որտեղ Գարեգին Վեհափառի խոսքերով «շատ գործեր չունինք գաղութին հետ կապուած. մենք այնտեղ միասին պիտի նստինք, պիտի ծրագրենք, պիտի խորհրդակցինք, ապագայի նոր անելիքներու մասին»⁴⁹⁸: Փաստորեն այն հինգ օրը, որ երկու վեհափառները նախատեսում էին անցկացնել Փարիզում, հիմնականում նվիրելու էին դեռևս երկու տարի առաջ մեկնարկած բանակցու-թյունների շարունակմանը: Փարիզում Վազգեն Վեհափառը հա-մայնքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ ուղղա-կիրորեն հայտարարում է. «Մէկ անձ եղան երկու Աթոռները՝ Մայր

⁴⁹⁶ «Հասկ», 1990, № 5-6-7, էջ 368:

⁴⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 378:

⁴⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 379:

Աթոռի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ժողովրդի հաւատացիալներով», իսկ Գարեգին Բ-ի խոսքերը հիրավի աննախադեպ էին, երբ վերջինս Վազգեն Ա-ին Անթիլիաս այցելելու հրավեր հղելով ասում է. «Գաք այցի եւ Անթիլիասի մէջ բազմիք Կիլիկիան Աթոռի Կաթողիկոսի գահին վրայ»⁴⁹⁹:

Անհրաժեշտ է նշել նաեւ, որ, բացի երկու եկեղեցիների հարաբերություններին առնչվող քաղաքական բնույթի խնդիրներից, առկա էր նաև ներքին ընդդիմություն՝ ուղղված երկու վեհափառների ջանքերին: Եթե երկու կաթողիկոսները իրենց քայլերում անկերդձ էին և իրապես ցանկանում էին հասնել հնարավոր միասնականության վերականգնմանը և փորձում էին գործնական քայլեր ձեռնարկել, ապա իրենց ենթակա շատ թեմերում նկատվում էր ընդգծված դժգոհություն, որը սուր էր հատկապես ամերիկյան թեմերում: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ Վազգեն Ա-ն անդրադառնում է այդ հարցին. «Ճշմարիտ է որ կան նաեւ անորոշ հարցեր, գուցէ եւ մտահոգութիւններ եւ տեղ-տեղ դժգոհութիւններ... Պէտք է խոստովանեմ, որ այնտեղ (իմա՝ ԱՄՆ-ում) կացութիւնը բարդ է, գուցէ շատ բարդ», ապա չկորցնելով հույսը ակնկալվող արդյունքի վերաբերյալ Վեհափառը դրանք համարում է «տեղական երեւոյթներ», որոնք «...առաջին շրջանի համար գուցէ բացատրելի եւ հասկանալի են»: Այնուհետև Վազգեն Առաջինը, խոսելով իր և Գարեգին Երկրորդի դիրքորոշման մասին նշում է. «Մեր յարաբերութիւններու մակարդակին վերայ կարծեմ ամէն ինչ յստակ է եւ վերջնական», և ապա հույս հայտնում, որ «թեմական մակարդակներու վրայ այդ մտահոգութիւնները կը վերանան, անորոշութիւնները կը յստականան եւ նաեւ այդ շարջաններուն մէջ մէկ եկեղեցին կը դառնայ մէկ անձ, մէկ մարմին, մէկ նպատակ հետապնդող»⁵⁰⁰: Սփյուռքյան թերթերին տված հարցազրույցներից մեկում նույն մտահոգությունն է հայտնում նաև Գարեգին Բ-ն, որը թեև երկու աթոռների միջև ստեղծված

⁴⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 386, 390:

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 386:

գործակցությունը համարում է «հիմնական, կենսական և անդառնալ ճանապարհ», միաժամանակ մատնանշում է առկա խնդիրները. «Բնականօրեն կան տակաւին որոշ հարցեր կարգ մը թեմերու հետ առընչուած»⁵⁰¹:

Այն, որ եկեղեցական խնդիրը հեռու է իր վերջնական լուծումը ստանալուց, վկայում է նաև այն փաստը, որ 1990 թ. մայիսին երկու վեհափառների՝ ջերմ մթնոլորտում անցած փարիզյան հանդիպումից անմիջապես հետո Մեծի Տանն Կիլիկիոյ գահակալը մեկնում է ԱՄՆ, որտեղ պետք է մասնակցեր անթիլիասապատկան նորակառույց երեք եկեղեցիների օծմանը⁵⁰²: Այսինքն՝ երկու եկեղեցիների հարաբերություններում հիմնաքարային նշանակություն ունեցող թեմական հարցը շարունակում էր մնալ չլուծված, ավելին՝ անթիլիասական թեմերը ավելի էին ընդլայնում իրենց գործունեությունը ԱՄՆ-ում:

Հայաստանի անկախացումից հետո երկու հայ եկեղեցիների համար ստեղծվեցին հետագա համագործակցության նոր պայմաններ, չլուծված խնդիրները հարթելու նոր հնարավորություններ, ինչպես նաև նոր քաղաքական իրավիճակով պայմանավորված՝ լրացուցիչ կնճիռներ: 1993 թ. սփյուռքյան թերթերից մեկին տված հարցազրույցում Գարեգին Բ-ն էջմիածնի և Անթիլիասի միջև «միասնականութեան ոգին եւ գործակցութիւնը» պայմանավորում է այն բանով, որ «երբ փոխադարձ վստահութեան մթնոլորտը վերաշինուի, եւ գոյութիւն ունեցող թիրիմացութիւնները փարատին, աւելի լայն կարելիութիւններ կը ստեղծուին դեռ առկախ մնացած հարցերու աստիճանական լուծման համար»⁵⁰³: Ինչպես տեսնում ենք, փոխվել էր Կիլիկիոյ կաթողիկոսի հռետորաբանությունը, որը խիստ տարբերվում էր այն ելույթներից, որոնք վերջինս ունենում էր 1988-1990 թթ. եկեղեցական հարցի մասին: Շատերը կարծում էին, որ

⁵⁰¹ Նույն տեղում, էջ 343, 346:

⁵⁰² Նույն տեղում, էջ 402-452:

⁵⁰³ «Նոր աշխարհ» (Նիկեա), 16.03.1993:

Հայաստանի անկախացումից հետո այլևս կվերանան եկեղեցական պառակատումը սնող բուն պատճառները: «Մեր օրերին Հայաստանի հանրապետության պայմաններում այլևս որեւէ այժմէութիւն չունեն Հայ Սփյուռքում սովետական կարգերի շրջանում ստեղծուած կացութիւններն ու գործելակերպը, ի մասնաւորի հայ եկեղեցական կեանքի մակարդակի վրայ եւ Մայր Աթոռիս և Տանն Կիլիկիոյ Աթոռի յարաբերութիւններում: Պարզ է բոլորիս, որ այդ կացութիւններն ու գործելակերպը առաջ էին եկել միմիայն սովետական կարգերի առկայութեան հետեւանքով Հայաստանում», - այսպէս է արտահայտվում Վազգեն Ա-ն իր հայրապետական խոսքում 1993 թվականին⁵⁰⁴: Սակայն պառակտման պատճառներն ավելի խորքային էին և կամ այդպիսին էին դարձել անցած տասնամյակների ընթացքում, իսկ վերականգնված անկախությունը ի գործու չէր լուծելու այդ թնջուկը:

1991 թ. սեպտեմբերի վերջին Սուրբ Էջմիածնում տեղի ունեցած մյուռնօրհներէին մասնակցելու առիթով սփյուռքյան թերթերից մեկին տված հարցազրույցում Գաբեգին Բ-ն, խոսելով Էջմիածնի և Անթիլիասի հարաբերությունների մասին, նշում է. «Տակաւին կան որոշ հարցեր, որոնք բոլորովին չեն հարթուած, պետք է անկեղծ ըլլալ եւ ճշմարտութիւնը տեսնել ինչպէս որ է»⁵⁰⁵: Իսկ այդ տարաձայնությունները հիմնականում վերաբերում էին եկեղեցական թեմերի պատկանելիության կամ ենթակայության հարցին:

Ինչպէս հայտնի է, եկեղեցական պառակտման խնդիրը հետագայում փորձեց լուծել ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, երբ Վազգեն Ա-ի մահից հետո նրա միջամտությամբ 1995 թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Կիլիկիո կաթողիկոս Գաբեգին Բ-ն⁵⁰⁶: Սակայն այդ քայլը ոչ միայն չլուծեց միավորման հարցը,

⁵⁰⁴ «Զարթոնք», 28.01.1993:

⁵⁰⁵ «Զարթոնք», 12.11.1991:

⁵⁰⁶ Կիլիկիո կաթողիկոս Գաբեգին Բ-ի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս դառնալու հավանական պատճառների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Զ. Մելконյան, Армянская апостольская церковь во взаимоотношениях Армении и Диаспоры, Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции, Е., 2004, с. 49:

այլ ընդհակառակը, ավելի սրեց հակասությունները երկու աթոռների միջև: Իհարկե իրավիճակի սրմանը նպաստեցին նաև Հայաստանում տեղի ունեցած մի շարք ներքաղաքական իրադարձություններ⁵⁰⁷: Շուտով՝ 1995 թ. հունիսի 28-ին, Անթիլիասում Մեծի Տանն Կիլիկիո 42-րդ գահակալ ընտրվեց Լիբանանի թեմի առաջնորդ Արամ Քեշիշյանը: Կիլիկիո կաթողիկոսի ընտրություններին էջմիածնից ժամանած պատվիրակության կազմում էր նաև արդեն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա.-ն⁵⁰⁸:

Այսպիսով, չնայած 1988-1990-ական թվականներին էջմիածնի և Անթիլիասի միջև հարաբերությունների աննախադեպ ջերմացմանը, հերթական անգամ չհաջողվեց լուծել եկեղեցական թնջուկը և հաղթահարել հայ առաքելական եկեղեցու պառակտումը ծնող պատճառները: Խնդրի վերջնական լուծմանը չնպաստեց նաև համահայկական միասնականության աննախադեպ ոգին, որ տիրում էր այդ ժամանակ ողջ հայության շրջանում:

⁵⁰⁷ Տե՛ս Է. Մելքոնյան, Հայաստանի երրորդ հանրապետության և Սփյուռքի քաղաքական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ, էջ 105-107:

⁵⁰⁸ «Զարթոնք», 29.01.1995:

4.3. «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՁԵՎԱԶՍՓԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո կարևորագույն խնդիրներից մեկը, որին բախվեց նորաստեղծ հանրապետությունը, սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակն էր՝ պայմանավորված Խորհրդային Միության փլուզումով, 1988 թ. երկրաշարժի հետևանքներով, Արցախյան ազատամարտով և շրջափակումով: Ուստի նշված խնդիրների լուծման գործում հաջողություններ արձանագրելու համար կարևորագույն խնդիրներից մեկը ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացումն էր և Սփյուռքի աջակցության ապահովումը: Պատահական չէ, որ այդ պայմաններում ի հայտ եկավ համահայկական հիմնադրամ ստեղծելու գաղափարը:

1992 թ. մարտի 3-ին ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրամանագրով հիմնվեց «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը՝ «Հայկական պետականության կայացման ու զորացման գործին համայն հայության ուժերի ու կարողությունների համախումբ գործադրման նպատակով»⁵⁰⁹:

Հիմնադրամի նպատակները և կառուցվածքը: ՀՀ նախագահի հրամանագրով սահմանվեցին հիմնադրամի հետևյալ նպատակները.

1. «հայ ազգի հնարավորությունների ու կարողությունների համախումբ գործադրմամբ օգնել Հայաստանի վերաշինմանն ու զորացմանը,
2. օժանդակել Հայաստանի տնտեսության կայունացմանը, դրա փոխադրմանը ազատ շուկայական հարաբերությունների, նպաստել ազգային գիտական, կրթական, մշակութային, առողջապահական նոր համակարգերի ստեղծմանը,

⁵⁰⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ հիմնելու մասին», տե՛ս «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, 1992/5»: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=1984>

3. առավել արդյունավետ համախմբել ուժերը 1988 թվականի դեկտեմբերյան երկրաշարժի հետևանքները հաղթահարելու, բռնագաղթվածներին և արցախահայությանը օգնություն ցույց տալու հարցերում,
4. նյութապես աջակցել ազգի ու ժողովրդի համար մեծ կարևորություն ունեցող համապետական ծրագրերի իրականացմանը»⁵¹⁰:

Փաստորեն, հիմնադրամի նպատակային մասում սահմանվում էր ինչպես ՀՀ վերաշինության և սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ գիտության, կրթության, մշակույթի և առողջապահության խնդիրների լուծմանն աջակցելու առաքելությունը:

Հետաքրքրական է այն, որ ՀՀ նախագահի հրամանագրում խոսվում էր Հիմնադրամի միջոցների ձևավորման «ազգային տուրք»-ի սկզբունքի մասին, որը տրամադրվելու էր անհատների ու կազմակերպությունների կողմից: Խոշոր և միանվագ գումար հատկացնելու դեպքում հնարավոր էր դիտվում անվանական ծրագրի իրականացումը: Հիմնադրամին հատկացումներ կատարվում են նաև նվիրատվության, ժառանգման, նույնիսկ անանուն փոխանցումների ձևերով⁵¹¹:

Հիմնադրամի Բարձրագույն ղեկավար մարմինը Հոգաբարձուների խորհուրդն է, որի նախագահն ի պաշտոնե ՀՀ նախագահն է: Հոգաբարձուների խորհուրդը յուրաքանչյուր տարի որոշում է գործունեության առաջնահերթ բնագավառներն ու ծրագրերը և դրանց համար միջոցների հատկացման կարգը: Այն տնօրինում է նաև Հիմնադրամի միջոցները՝ յուրաքանչյուր տարի հրապարակելով հաշվետվություն դրանց օգտագործման մասին, քննարկում և հաստատում է հաջորդ տարվա ծրագրերը⁵¹²: Հիմնադրամը կրթության, շինարարության և հումանիտար օգնության բնագավառներում իրա-

⁵¹⁰ Նույն տեղում:

⁵¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵¹² Տե՛ս «Հոգաբարձուների խորհուրդ», <http://www.himnadram.org/index.php?id=46&lang=2>.

կանացնում է նաև տարբեր նպատակային ծրագրեր, որոնք առաջարկվում են բարերարների կողմից⁵¹³:

Հայրենիք-Սփյուռք ձևաչափի առումով հատկապես հետաքրքրական է Հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմը, որ 1992 թ. մայիսին ՀՀ նախագահի հրամանագրով բաղկացած 23 անձից, այդ թվում՝ պետական բարձրագույն պաշտոնյաներ ՀՀ-ից և ԼՂՀ-ից, իսկ Սփյուռքը ներկայացնում էին մի քանի հայտնի անհատներ՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը, ՀԲԸՄ-ի, Ամերիկայի հայկական համագումարի, ՄԴՀԿ-ի, ՀՅԴ-ի և ՌԱԿ-ի ներկայացուցիչները⁵¹⁴:

Արդեն 1994 թ. հունվարին Հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմը զգալիորեն համալրվեց՝ Սփյուռքից՝ բացի նշված կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից ընդգրկելով նաև Հայ կաթողիկե և Հայ ավետարանական եկեղեցիների և Հայ օգնության միության ներկայացուցիչներին⁵¹⁵:

Ներկայումս Հիմնադրամի կազմը բաղկացած է 41 անձից: Թիվն աճել է հիմնականում ի հաշիվ անհատների⁵¹⁶:

Հիմնադրամում հետաքրքրական իրավիճակ ստեղծվեց այն բանից հետո, երբ 1994 թ. դեկտեմբերի 28-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով ՀՀ-ում ՀՅԴ-ի գործունեությունը ժամանակավորապես կասեցվեց: Խնդիրն այն է, որ Հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդում կուսակցությունը ներկայացուցիչ ուներ, և, բացի այդ, նրա ուղեկից կառույցներից Հայ օգնության միությունը ևս ընդգրկված էր այնտեղ, սակայն կուսակցության ներկայացուցչի գործունեությունը Հիմնա-

⁵¹³ Տե՛ս «Ծրագրեր», <http://www.himnadram.org/index.php?lang=2&id=4>

⁵¹⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմը հաստատելու մասին», «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր», 1992/10: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2003>

⁵¹⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմը վերահաստատելու մասին», «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր», 1994/2: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=24151>

⁵¹⁶ Տե՛ս «Հոգաբարձուների խորհուրդ», <http://www.himnadram.org/index.php?lang=2&id=46>

դրամի հոգաբարձուների խորհրդում չկասեցվեց, և միայն այդ խորհրդի կազմը վերահաստատող՝ ՀՀ նախագահի հրամանագրում անվան դիմացից հանվեց «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչ» տողը՝ տեղը թողնելով դատարկ⁵¹⁷: Մնաց նաև ՀՕՄ-ի ներկայացուցիչը: Միայն 1998 թ. ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանի հրամանագրով նախկին ձևակերպումը վերականգնվեց⁵¹⁸:

Դատելով Հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմից՝ այնտեղ Սփյուռքի ներկայացուցիչների ընդգրկման համամասնության մասին երկար են մտածել, և լուծումը եղել է ճշգրիտ. որոշվել է ընդգրկել համասփյուռքյան հոգևոր, քաղաքական և բարեգործական հիմնական կառույցների ներկայացուցիչներին և հայության շրջանում սեր ու հարգանք վայելող սփյուռքահայ անհատ գործիչների:

Հիմնադրամի աշխատանքների կազմակերպումը: Հիմնադրամի աշխատանքները համակարգում են նրա կենտրոնական գործադիր մարմինը՝ Երևանում գործող գործադիր վարչությունը: Հիմնադրամը արտասահմանի հայաշատ երկրներում ունի 25 մասնաճյուղ (տեղական մարմիններ կամ ներկայացուցչություններ), որոնց աշխատանքները ևս համակարգում է Գործադիր վարչությունը⁵¹⁹: Գործադիր վարչությունը և տեղական մարմինները հաշվետու են հոգաբարձուների խորհրդին⁵²⁰: Տեղական մարմիններ են գործում ԱՄՆ-ում (Լոս Անջելես, Նյու Յորքում), Ֆրանսիայում, Կանադայում (Տորոնտո, Մոնրեալ), Մեծ Բրիտանիայում, Գերմանիայում, Հոլանդիայում, Շվեյցարիայում, Ավստրիայում, Շվեդիայում, Լիբանանում,

⁵¹⁷ Տե՛ս «ՀՀ նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմը վերահաստատելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=24147>

⁵¹⁸ Տե՛ս «ՀՀ նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմում փոփոխություն կատարելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=24138>

⁵¹⁹ Տե՛ս «Գործադիր վարչություն», <http://www.himnadram.org/index.php?lang=2&id=47>

⁵²⁰ Տե՛ս «Մեր մասին», <http://www.himnadram.org/index.php?lang=2&id=2>

Ավստրալիայում, Բրազիլիայում, Արգենտինայում (Բուենոս Այրես, Կորդոբա), Հունաստանում, Կիպրոսում, Սիրիայում, Ուրուգվայում, Ռումինիայում, Ռուսաստանի Դաշնությունում, Իրանում, Իտալիայում և Քուվեյթում⁵²¹:

Մասնաճյուղերը էապես նպաստում են Հիմնադրամի աշխատանքների արդյունավետությանը: Դրանք ապահովում են միջոցների հավաքումը, իրականացնում հիմնադրամի նպատակների ու ծրագրերի հանրահռչակումը սփյուռքահայության շրջանում, համագործակցում տեղերի հայկական համայնքների հետ⁵²²:

Հիմնադրամի դրամական միջոցները գոյանում են տարեկան ընդհանուր հեռուստամարաթոնի, տարբեր երկրներում պարբերաբար կազմակերպվող տեղական հեռախոսամարաթոնների, ռադիոմարաթոնների, հեծանվաբշավների, ճաշկերույթների հանգանակությունների միջոցով, բարեգործական միջոցառումների հասույթներից, նվիրատվություններից, ինչպես նաև կտակներից և նպատակային հատկացումներից: Ամեն տարի կազմակերպվող հեռուստամարաթոնները հեռարձակվում են Լոս Անջելեսից, որոնց ժամանակ հանրագումարի են բերում տարվա ընթացքում Հայաստանում, Արցախում ու Սփյուռքում հանգանակված միջոցները, ծրագրերի իրականացման վերաբերյալ ներկայացվում են հաշվետվություններ: Հեռուստամարաթոններում հավաքված նվիրատվությունները ուղղորդվում են հոգաբարձուների խորհրդի ամենամյա նիստերում հաստատված ծրագրերի իրագործմանը: Համաեվրոպական հեռախոսամարաթոնները, որոնք իրականացվում են Հիմնադրամի Ֆրանսիայի տեղական մարմնի կողմից, հանգանակում են նվիրատվություններ Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Շվեյցարիայի, Հոլանդիայի, Հունաստանի հայերից: Առանձին հեռախոսամարաթոններ են

⁵²¹ Տե՛ս «25 տեղական մարմին և կազմակերպություն աշխարհի 22 երկրում», <http://www.himnadram.org/index.php?lang=2&id=119>

⁵²² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ հիմնելու մասին», տե՛ս «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, 1992/5»: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=1984>

անցկացնում նաև Հիմնադրամի՝ Արգենտինայի և Ուրուգվայի տեղական մարմինները⁵²³:

Հիմնադրամը ունի նաև գլխավոր նվիրատուների ինստիտուտ: Հիմնական նվիրատուներ են համարվում համապատասխանաբար պատվո անդամները (տրամադրում են 1 մլն. դոլար և ավելի), բարերար անդամները (տրամադրում են 500 հզ. դոլարից մինչև 1 մլն. դոլար), աջակից անդամները (տրամադրում են 250 հզ. դոլարից մինչև 500 հզ. դոլար) և նվիրատու անդամները (տրամադրում են 100 հզ. դոլարից մինչև 250 հզ. դոլար)⁵²⁴: Նման նվիրատուներին ՀՀ նախագահի կողմից շնորհվում է հատուկ արտոնագիր⁵²⁵:

Հիմնադրամի ամենամյա հեռուստամարաթոնները և իրականացված հիմնական ծրագրերը: Հուլիս կարևոր է ամենամյա ընդհանուր հեռուստամարաթոնների ընթացքում հավաքված գումարների նպատակային օգտագործման հարցը:

1996 թ. և 1997 թ. Լոս Անջելեսում կազմակերպված հեռուստամարաթոններում հավաքված գումարները նպատակաուղղվեցին Գորիս-Ստեփանակերտ ավտոճանապարհի կառուցմանը⁵²⁶:

2004 թ.⁵²⁷ հեռուստամարաթոնում հավաքվեց 11 մլն. դոլար, որ օգտագործվեց «Հյուսիս-հարավ» ավտոմայրուղու շինարարության համար⁵²⁸:

2005-2006 թ. հեռուստամարաթոնների գումարները օգտագործվեցին ԼՂՀ շրջանների վերակառուցման «Արցախի վերածնունդ»

⁵²³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵²⁴ Տե՛ս «Գլխավոր նվիրատուներ», <http://www.himnadram.org/index.php?lang=2&id=22836>

⁵²⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ հիմնելու մասին», տե՛ս «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, 1992/5»: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=1984>

⁵²⁶ Տե՛ս «Գորիս-Ստեփանակերտ» ավտոճանապարհ», <http://www.himnadram.org/index.php?id=22418&lang=2>

⁵²⁷ Ցավոք, մանրամասնություններով հասանելի են միայն 2004 թ. և հետագա տարիների հեռուստամարաթոնների արդյունքները:

⁵²⁸ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2004», <http://www.himnadram.org/index.php?id=22327&lang=2>

ծրագրի իրականացման համար: 2005 թ. հեռուստամարաթոնում ընդհանուր նվիրատվության չափը հասնում էր 7,8 մլն. դոլարի, որը ծախսվեց ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի վերակառուցման համար⁵²⁹, իսկ 2006 թ. հեռուստամարաթոնում հանգանակված 13,7 մլն. դոլարը նպատակառոտվեց ԼՂՀ Հաղորդի շրջանի վերականգնմանը⁵³⁰:

2007-2008 թթ. Հիմնադրամը ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի և Արցախի գյուղերում սոցիալական ենթակառուցվածքների վերականգնմանը⁵³¹: 2007 թ. հեռուստամարաթոնի արդյունքներով սպասվելիք 15,3 մլն. դոլարը⁵³² պետք է ուղղորդվեր ՀՀ գյուղական համայնքների զարգացման ծրագրերի իրականացմանը⁵³³, որ ՀՀ-Սփյուռք ձևաչափով քննարկվել էր 2006 թ. տեղի ունեցած Հայաստան-Սփյուռք երրորդ խորհրդաժողովի ընթացքում⁵³⁴:

2008 թ. հեռուստամարաթոնը գրանցեց ռեկորդային արդյունք՝ 35 մլն. դոլարի նվիրատվություն և նվիրատվության խոստում⁵³⁵: Դրա հիմնական մասը օգտագործվեց նախորդ տարի նախատեսված ծրագրերի իրականացման համար:

2009 թ. հեռուստամարաթոնը, որն անցկացվեց «Մեր Շուշին» խորագրի ներքո, արձանագրեց 15.9 մլն. դոլարի նվիրատվություն և նվիրատվության խոստում: Ստացված գումարները գլխավորապես ուղղվեցին Շուշիում սոցիալական ու տնտեսական ենթակառուց-

⁵²⁹ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2005», <http://www.himnadram.org/index.php?id=22326&lang=2>

⁵³⁰ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2006», <http://www.himnadram.org/index.php?id=22325&lang=2>

⁵³¹ Տե՛ս «Մեր մասին», <http://himnadram.org/index.php?id=2&lang=2>

⁵³² Խնդիրն այն է, որ հեռուստամարաթոնների ընթացքում որոշ անհատներ խոստանում են գումարներ տրամադրել, ուստի հեռուստամարաթոնների դրամային արդյունքները ներկայացվում են որպես հավաքված և խոստացված գումարների հանրագումար:

⁵³³ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2007-Մեկ ազգ, մեկ ապագա», <http://himnadram.org/index.php?id=114&lang=2>

⁵³⁴ Տե՛ս Վ. Հովյան, Հայաստան-Սփյուռք 3-րդ խորհրդաժողով, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=239

⁵³⁵ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2008-Հայաստան, իմ տուն», <http://himnadram.org/index.php?id=22353&lang=2>

վածքների՝ ջրագծերի, դպրոցների, ճանապարհների և բնակելի շենքերի տանիքների վերանորոգման աշխատանքներին⁵³⁶:

2010-2011 թթ. հեռուստամարաթոնների հավաքված գումարները պետք է ուղղորդվեին ՀՀ և ԼՂՀ սահմանամերձ շրջանների ենթակառուցվածքների զարգացմանը: 2010 թ. հեռուստամարաթոնի ընթացքում հավաքվեց 20,8 մլն. դոլար, որ ուղղվեց ՀՀ և ԼՂՀ սահմանամերձ շրջաններում ենթակառուցվածքների զարգացմանը, մասնավորապես ջրամատակարարման խնդիրների լուծմանը⁵³⁷: 2011 թ. հեռուստամարաթոնի 12,2 մլն. դոլարը ևս օգտագործվեց նախորդ տարի սկզբնավորված՝ ՀՀ և ԼՂՀ սահմանամերձ շրջաններում համալիր ծրագրերի իրականացմանը⁵³⁸:

Քանի որ 2011 թ. Սիրիայում տեղի ունեցող դեպքերի հետևանքով աստիճանաբար սկսվեց սիրիահայերի ներգաղթը ՀՀ, իսկ մյուս կողմից դեռ ավարտին չէին հասցվել 2010-2011 թթ. գերակա ծրագրերը, 2012 թ. հեռուստամարաթոնի ընթացքում հավաքված 21,4 մլն. դոլարն ուղղվեց ՀՀ և ԼՂՀ գյուղական շրջաններում համայնքային կենտրոնների կառուցմանը և ՀՀ տեղափոխված սիրիահայության հրատապ խնդիրների լուծմանը⁵³⁹:

2013 թ. Հիմնադրամը սկսեց ՀՀ-ն ԼՂՀ-ին կապող երկրորդ՝ շուրջ 116 կմ երկարությամբ Վարդենիս-Մարտակերտ ավտոճանապարհի կառուցման ծրագիրը: 2013-2014 թթ. «Դեպի Արցախ» կարգախոսով անցկացվող հեռուստամարաթոնների ընթացքում հավաքված գումարները հիմնականում հատկացվեցին այդ աշխատանքների իրականացմանը: 2013 թ. հեռուստամարաթոնի ժամանակ արձանագրվեց 22,6 մլն. դոլարի նվիրատվություն և նվիրատվության խոս-

⁵³⁶ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2009-Մեր Շուշին», <http://himnadram.org/index.php?id=23337&lang=2>

⁵³⁷ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2010-Զուրբ կյանք է», <http://himnadram.org/index.php?id=23543&lang=2>

⁵³⁸ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2011», <http://himnadram.org/index.php?id=23801&lang=2>

⁵³⁹ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2012», <http://himnadram.org/index.php?id=23990&lang=2>

տում: Այդ միջոցներն ուղղվեցին ավտոճանապարհի հողային աշխատանքների իրականացմանը⁵⁴⁰, իսկ 2014 թ. հեռուստամարաթոնի նվիրատվությունները (12,4 մլն. դոլար) ուղղվեցին Վարդենիս-Մարտակերտ ավտոճանապարհի ասֆալտապատմանն ու հարդարմանը, ինչպես նաև բարերարների կողմից ընտրված հատուկ ծրագրերին ՀՀ-ում և ԼՂՀ-ում⁵⁴¹:

2015 թ. «Մեր տունը» խորագրով հեռուստամարաթոնն արձանագրեց 10,4 մլն. դոլարի նվիրատվություն և նվիրատվության խոստում⁵⁴²: Հավաքված գումարը նպատակաուղղվեց ԼՂՀ-ում բազմազավակ ընտանիքներին բնակարաններով ապահովելու ծրագրին: Զուգահեռաբար կյանքի են կոչվում բարերարների կողմից ընտրված հատուկ ծրագրերը⁵⁴³:

Ինչ վերաբերում է 2016 թ. հեռուստամարաթոնին, ապա այն անցավ ապրիլյան քառօրյա պատերազմի հետևանքների վերացման տրամաբանությամբ՝ «Իմ Արցախը» կարգախոսով: Հավաքված 15,4 մլն. դոլարը նախատեսվում է փոխանցել ապրիլյան քառօրյա պատերազմից տուժած բնակավայրերի վերականգնմանը, ինչպես նաև Արցախի բազմազավակ ընտանիքների համար առանձնատների կառուցմանը⁵⁴⁴:

Ակնհայտ է, որ Հիմնադրամի իրականացրած ծրագրերը մեծ կարևորություն ունեն ՀՀ և ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական կյանքը զարգացնելու առումով: Հատկանշական է, որ առավել մեծ չափով գումարներ հավաքվել են հատկապես այն հեռուստամարաթոններում, որոնք անցկացվել են սահմանամերձ շրջանների կամ Արցախի հիմնախնդիրները կարգավորելու նպատակով:

Հիմնադրամի իրականացրած այլ ծրագրեր: Հիմնադրամի աշխատանքներում հիմնական շեշտադրումը մշտապես եղել է աղետի

⁵⁴⁰ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2013», <http://himnadram.org/index.php?id=24169&lang=2>

⁵⁴¹ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2014», <http://himnadram.org/index.php?id=24350&lang=2>

⁵⁴² Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2015», <http://himnadram.org/index.php?id=24515&lang=2>

⁵⁴³ Տե՛ս «Մեր մասին», <http://www.himnadram.org/index.php?lang=2&id=2>

⁵⁴⁴ Տե՛ս «Հեռուստամարաթոն 2016», <http://himnadram.org/index.php?id=24753&lang=2>

գոտու վերականգնման, ՀՀ-ԼՂՀ ճանապարհային կապի ապահովման և ՀՀ-ում ու Արցախում զարգացման ծրագրեր կյանքի կոչելու վրա: Իր գործունեության ընթացքում Հիմնադրամի ֆինանսավորմամբ կառուցվել է շուրջ 490 կմ ճանապարհ ՀՀ-ում և ԼՂՀ-ում, 517 կմ ջրագիծ ու ջրամատակարարման համակարգեր, 144 կմ գազատար, 70 կմ էլեկտրական հոսանքի գիծ: Կառուցվել, վերակառուցվել ու կահավորվել են 334 դպրոց և մանկապարտեզ, 424 տուն ու բնակարան, 70 առողջապահական հաստատություն, 53 սպորտային ու մշակութային կենտրոն: Իրականացվել է շուրջ 160 կրթական, մշակութային և գիտական ծրագիր⁵⁴⁵:

1992 թ. մայիսի 15-ին Հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի առաջին նիստում հաստատվեցին տնտեսական, գիտամշակութային և սոցիալական հետևյալ ծրագրերը՝ «Զանգեզուր», «Աղետի գոտի», «Արցախ», «Բռնագաղթվածներ», «Գիտամշակութային և սոցիալական ծրագրեր»: 1992-1995 թթ. «Զանգեզուր» ծրագրով կատարվեցին ավտոճանապարհների շինարարության, վերականգնման ու վերանորոգման ծավալուն աշխատանքներ: Մփյուռքահայ համայնքների (հատկապես Լատինական Ամերիկայի) ֆինանսավորմամբ կառուցվեց «Երևան-Մեղրի» ավտոմայրուղին: Նոր ճանապարհը անցնում էր Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի նախկին սահմանից բավականին հեռու⁵⁴⁶:

«Աղետի գոտի» ծրագրի նպատակն էր Աղետի գոտու ավերված բնակավայրերի, մասնավորապես՝ քաղաքների վերականգնումը, որտեղ հազարավոր մարդիկ տարիներ շարունակ ապրում էին ժամանակավոր տնակներում՝ զուրկ կենցաղային ամենատարրական պայմաններից⁵⁴⁷: Այդ և այլ ծրագրերի շրջանակներում 1993-2000 թթ. ընթացքում կատարվեց մոտ 8 մլն. դոլարի շինարարություն⁵⁴⁸:

⁵⁴⁵ Տե՛ս «Ծրագրեր», www.himnadram.org/index.php?id=4&lang=2

⁵⁴⁶ Տե՛ս Ք. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 66-67:

⁵⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:

⁵⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68:

Հիմնադրամի ծավալուն ծրագրերից էր «Ձմեռ»-ը: Սփյուռքից հանգանակված միջոցները ուղղվեցին երկրի սոցիալական հիմնախնդիրների լուծմանը: 1993-1994 թթ. ձմռան համար վառելանյութ գնելու նպատակով կազմակերպած դրամահավաքի ժամանակ հավաքվեց 7 մլն. դոլար, որին Հիմնադրամի պատվո անդամ Քըրք Քըրքորյանը հավելեց ևս 14 մլն. դոլար⁵⁴⁹: 1992-95 թթ. Հիմնադրամը աղետի գոտում ձեռնամուխ եղավ բնակարանաշինությանը՝ բնակարաններով ապահովելով Գյումրիում, Վանաձորում, Ստեփանավանում, Սպիտակում անօթևան մնացած բազմաթիվ ընտանիքների: Հիմնադրամը օժանդակություն ցուցաբերեց նաև զոհված և առաջին կարգի հաշմանդամ ազատամարտիկների ընտանիքներին ու կարիքավոր ուսանողներին⁵⁵⁰:

Հիմնադրամը ԼՂՀ-ում սկսել է գործել 1993 թվականից, երբ դեռ շարունակվում էր պատերազմը, և իրականացրել է ծրագրեր հանրապետության գրեթե բոլոր շրջաններում: Զգալի օգնություն է տրամադրվել ԼՂՀ կառավարությանը՝ պատերազմից ավերված բնակավայրերը վերաշինելու, գյուղատնտեսական աշխատանքները կազմակերպելու, սերմնացու և վառելիք ձեռք բերելու համար: 1996-1997 թթ. այդ նպատակներով ԼՂՀ-ում ներդրվել է 2,5 մլն. դոլար⁵⁵¹:

ՀՀ-ի ու ԼՂՀ-ի միջև ավտոճանապարհի շինարարությունը 1990-ական թթ. հայկական իրականության ամենակարևոր հարցերից էր: 1995-1999 թթ. կառուցված Գորիս-Ստեփանակերտ ավտոմայրուղին կոչվեց «Կյանքի ճանապարհ»⁵⁵²:

1999 թ. Հիմնադրամը շուրջ 67 մլն. դոլարի ծրագրեր է իրականացրել ՀՀ մարզերում և ԼՂՀ շրջաններում⁵⁵³:

⁵⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

⁵⁵⁰ Տե՛ս «Մեր մասին», <http://www.himnadram.org/index.php?id=2&lang=2>

⁵⁵¹ Տե՛ս **Է. Մինասյան, Ա. Վարդանյան**, նշվ. աշխ., էջ 107-108:

⁵⁵² Տե՛ս «Գորիս-Ստեփանակերտ» ավտոճանապարհ», <http://www.himnadram.org/index.php?id=22418&lang=2>

⁵⁵³ Տե՛ս **Ք. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 78:

2000-2005 թթ. Արցախում իրականացվեց «Արցախի ողնաշար» Հյուսիս-հարավ մայրուղու կառուցումը: Այն իրար էր կապում Արցախի հինգ շրջաններ՝ Ստեփանակերտում միանալով Գորիս-Ստեփանակերտ ավտոճանապարհին⁵⁵⁴:

Հիմնադրամը կառուցել կամ վերակառուցել է դպրոցներ, բուժ-հաստատություններ, ջրամատակարարման, գազամատակարարման համակարգեր, էլեկտրահաղորդագծեր և մշակութային հաստատություններ⁵⁵⁵:

Հայաստանում ու Արցախում Հիմնադրամի իրագործած ծրագրերի ընդհանուր գումարը կազմում է 235 մլն. դոլար⁵⁵⁶:

Հիմնադրամի ստեղծումն ու գործունեությունը Հայաստանի երրորդ Հանրապետության ակզբնական փուլի ամենակարևոր իրադարձություններից մեկն էր: Ստեղծվելով որպես համազգային մարմին՝ Հիմնադրամն անցավ ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների արդի փուլի բոլոր դժվարությունների միջով, բայց կարողացավ իրագործել իր պատմական առաքելությունը՝ համազգային խնդիրների լուծում համահայկական ջանքերով: Հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհուրդը ՀՀ-Սփյուռք միասնական ձևաչափի լավագույն օրինակներից մեկն է:

⁵⁵⁴ Տե՛ս «Հյուսիս-Հարավ մայրուղու կառուցում», <http://www.himnadram.org/index.php?id=23112&lang=2>

⁵⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁵⁶ Տե՛ս «Ծրագրեր», www.himnadram.org/index.php?id=4&lang=2

4.4. ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌՔ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ ԵՎ ԴԻԱՆՑ ԴԵՐԸ ՀՀ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԻ ԱՆՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանի պաշտոնավարության շրջանում էապես փոխվեցին ՀՀ մոտեցումները Սփյուռքի նկատմամբ: Նա Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը հռչակեց որպես ՀՀ արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություններից մեկը⁵⁵⁷, որը ՀՀ-Սփյուռք մերձեցման համար բացեց մեծ հեռանկարներ: Խնդիրն այն է, որ տասնամյակներ շարունակ բացառապես Սփյուռքի կազմակերպություններն էին, որ հետամուտ էին եղել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը: Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո թեև հույսեր արթնացան այդ հարցում ՀՀ որդեգրելիք սկզբունքային դիրքորոշման վերաբերյալ, սակայն անկախության առաջին տարիներին ՀՀ-ն այդպես էլ չորդեգրեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման քաղաքականություն: Ուստի 2008 թ. սկսած այդ հարցի ընդգրկումը ՀՀ արտաքին քաղաքականության օրակարգ էական նվաճում էր ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների տեսակետից:

Բացի այդ ՀՀ նախագահը Սփյուռքի հետ հետևողական մերձեցման հարցում հետևողական էր, որն արտացոլվեց 1999 թ. սկսած հայրենիքում երեք համահայկական խորհրդակցությունների կազմակերպումով:

Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովը (1999 թ.): Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովը տեղի է ունեցել համաձայն ՀՀ նախագահի 1998 թ. դեկտեմբերի 24-ի թիվ 194 հրամանագրի⁵⁵⁸: Խորհրդաժողովի նպատակն էր Հայաստան-Սփյուռք

⁵⁵⁷ Տե՛ս **Է. Պողոսյան**, Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1991-2001թթ.), Ե., 2003, էջ 548-549:

⁵⁵⁸ Տե՛ս «ՀՀ նախագահի հրամանագիրը 1999 թվականին Երևանում համահայկական խորհրդաժողով հրավիրելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 1998. 12. 31/33 (66): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2506>

փոխհարաբերությունները համազգային խնդիրների լուծման այդ շրջանի պահանջներին համապատասխանեցնելը, ազգային միասնության գաղափարը արդյունավետ իրականացնելը, ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների հիմնարար հայեցակարգ մշակելն ու անհրաժեշտ կազմակերպական կառույցներ ստեղծելը⁵⁵⁹: Ըստ հրամանագրի՝ խորհրդաժողովի աշխատանքները նախապատրաստելու համար ստեղծվում էր կառավարական հանձնաժողով, որի համանախագահներն էին ՀՀ պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանն ու ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը, իսկ անդամները՝ ՀՀ կրթության և գիտության, մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարները, ՀՀ նախագահի աշխատակազմի ղեկավարը, ՀՀ ԳԱԱ նախագահը, Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի միացյալ թագավորությունում, ԱՄՆ-ում և ՌԴ-ում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպանները, «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գործադիր վարչության տնօրենը և այլք: Հանձնաժողովը պետք է նախապատրաստեր անհրաժեշտ փաստաթղթեր ու ծրագրային մոտեցումներ խորհրդաժողովի կազմակերպման ուղղությամբ՝ աշխատանքներում ընդգրկելով Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու, Հայաստանի և Սփյուռքի կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին, գիտության, մշակույթի գործիչների և առանձին անհատների, ինչպես նաև Հայ Կաթողիկե և Հայ Ավետարանական եկեղեցիների ներկայացուցիչներին⁵⁶⁰:

ՀՀ կառավարությունում տեղի ունեցած փոփոխություններով պայմանավորված՝ 1999 թ. օգոստոսի 27-ին ՀՀ նախագահի նոր հրամանագրով հաստատվեց կառավարական հանձնաժողովի նոր կազմը⁵⁶¹:

⁵⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶¹ Տե՛ս «ՀՀ նախագահի հրամանագիրը 1999 թվականին Երևանում հրավիրվող համահայկական խորհրդաժողովը նախապատրաստող կառավարական հանձնաժողովի նոր կազմը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 1999. 09. 03/24 (90): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2605>

1999 թ. սեպտեմբերի 14-ին ՀՀ վարչապետ Վ. Սարգսյանը որոշում կայացրեց Հայաստան-Սփյուռք խորհրդաժողով անցկացնելու վերաբերյալ՝ անցկացման պատասխանատվությունը դնելով ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության վրա⁵⁶²:

Խորհրդաժողովի կազմակերպչական կարևոր հարցերից մեկը խորհրդաժողովի մասնակիցների ընտրությունն էր: Քննարկվող տարբերակներից մեկը հավանական մասնակիցներին ըստ ավանդական կուսակցությունների բաժանելն ու այդ հիմամբ խորհրդաժողովին հրավիրելն էր: Սակայն հաշվի առնելով այն, որ Սփյուռքում կան նաև ոչ կուսակցական կառույցներ, կազմակերպություններ և ուժեր, որոնք բավականին ազդեցիկ են և նրանց կարծիքն անտեսել հնարավոր չէ, ի վերջո, պատվիրակությունները կազմվեցին ներկայացուցչական սկզբունքով՝ ընդգրկելով սփյուռքահայ համայնքային գրեթե բոլոր կառույցների ու շրջանակների ներկայացուցիչներին և անհատ գործիչների: Պատվիրակությունները կազմվեցին ըստ աշխարհագրական պատկանելության՝ ելնելով յուրաքանչյուր համայնքի կառուցվածքից: Փոքր համայնքների ներկայացուցիչները միավորվում էին տարածաշրջանային պատվիրակությունների մեջ: Խորհրդաժողովի նախապատրաստական փուլում համայնքներում նաև կազմակերպվեցին տարածաշրջանային հավաքներ՝ խորհրդաժողովի օրակարգն ու պատվիրակությունների կազմավորման սկզբունքները քննարկելու նպատակով: Հայկական ավանդական կուսակցություններին, այլ համահայկական կազմակերպություններին և հոգևոր կառույցներին հնարավորություն տրվեց ներկայանալու առանձին պատվիրակություններով:

Խորհրդաժողովի նախապատրաստական աշխատանքների շրջանակներում Սփյուռքի համայնքներում շրջայց կատարեց ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը՝ ամենուր փոխանցելով այն

⁵⁶² Տե՛ս «ՀՀ վարչապետի որոշումը ՀՀ անկախության տոնը նշելու և Հայաստան-Սփյուռք համահայկական խորհրդաժողով անցկացնելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 1999. 09. 30/25 (91): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=15319>

նպատակներն ու խնդիրները, որոնց վերաբերյալ նախատեսվում էին քննարկումներ Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովի ընթացքում⁵⁶³:

Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովը տեղի ունեցավ 1999 թվականի սեպտեմբերի 22-23-ին: Կազմակերպիչներին հաջողվել էր լուծել հայության բոլոր խմբերի և սփյուռքահայ բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցության խնդիրը: Մասնակիցների թիվը հասնում էր 1200-ի, որոնք ներկայացնում էին 50 պետություններ⁵⁶⁴:

Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովի օրակարգում ՀՀ-Սփյուռքի հարաբերությունների սերտացումն էր և հատկապես տնտեսական կապերի աշխուժացումը: Քննարկման նյութ դարձան նաև հայապահպանության, երկքաղաքացիություն, միասնական ուղղագրություն, առկա թյուրըմբռնումների ու տարաձայնությունների լուծման և այլ հարցեր⁵⁶⁵:

Ելույթներով հանդես եկան հայկական երկու հանրապետությունների նախագահները, հոգևոր առաջնորդները, համահայկական կազմակերպությունների ղեկավարները: Այնուհետև խորհրդաժողովն անցկացվեց լիազումար նիստերով, որտեղ ներկայացվել են նախօրոք պատրաստված զեկուցումներ հետևյալ թեմաներով.

1. ազգային մշակույթ և ինքնություն,
2. ՀՀ-Սփյուռք հարաբերություններ,
3. Սփյուռքի կառույցների և ՀՀ միջև հաղորդակցություն ու կապ,
4. քարոզչություն, առկա կարողություններ, հնարավորություններ ու հեռանկարներ,
5. տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և հաղորդակցություն,
6. Սփյուռքի օգնություն ՀՀ-ին:

⁵⁶³ Տե՛ս **Վ. Բահարյան**, Հայաստան-Սփյուռք համաժողով և հայաստանյան օրագիր, Ե., 2001, էջ 9:

⁵⁶⁴ Տե՛ս **Զ. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵⁶⁵ Տե՛ս **Վ. Բահարյան**, նշվ. աշխ., էջ 3:

Խորհրդաժողովի ընթացքում ներկայացվեց 70 ելույթ, որոնք առնչվում էին արտագաղթի խնդրին, ՀՀ պետականության գորացման գործում Սփյուռքի մասնակցությանը, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հիմնահարցին և հայապահպանությանը: Տեղի ունեցավ քննարկում նշված թեմաներով: Խորհրդաժողովն ընդունեց մի շարք որոշումներ.

1. միասնական տեղեկատվական դաշտի՝ որպես համարկման գործիքի ձևավորում,
2. համահայկական նախաձեռնությունների իրականացում,
3. համահայկական երիտասարդական կենտրոնի ստեղծում,
4. հայկական զարգացման գործակալության ստեղծում,
5. սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստում⁵⁶⁶:

Ի վերջո, խորհրդաժողովն ընդունեց երկու փաստաթուղթ՝ «Հռչակագիր» և «Արցախի մասին» հայտարարություն: Վերջինիս մեջ ասվում էր, որ Արցախի ճակատագիրը բախտորոշ նշանակություն ունի ողջ հայության համար, ուստի խորհրդաժողովի մասնակիցներն իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում նպաստելու արցախյան հիմնահարցի արդարացի և համապարփակ կարգավորմանը՝ հիմնված արցախահայության ազատ կամքի դրսևորման վրա: Ինչ վերաբերում է «Հռչակագրին», ապա այնտեղ խորհրդաժողովի մասնակիցները փաստում էին, որ Հայաստան-Սփյուռք խորհրդաժողովը նոր որակ է հայության հատվածների միջև հարաբերությունների պատմության մեջ, որի շնորհիվ հնարավոր կդառնան համազգային խնդիրների համատեղ քննարկումը և դրանց լուծման համար հայության բոլոր խմբերի ջանքերի համախմբումը⁵⁶⁷:

Ըստ էության, Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովը լուծում էր հիմնականում փոխադարձ ճանաչողության, վստահության ամրապնդման և ՀՀ-Սփյուռք ձևաչափով համազգային նշանա-

⁵⁶⁶ Տե՛ս «Նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովի բացման ժամանակ», <http://2rd.am/?req=hy/27-05-2002-Kocharyan-luety-Hayastan-Spyurq-erkrord-khorhrdajoxovi-bacman-jamanak>

⁵⁶⁷ Տե՛ս «Հայոց աշխարհ», 24.09.1999: Տե՛ս նաև Ք. Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

կության ծրագրեր իրականացնելու հնարավորությունների քննարկման խնդիր:

Քանի որ Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովի քննարկման խնդիրներից մեկն էլ ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների համակարգումն էր, ապա կարելի է արձանագրել, որ այդ խորհրդաժողովի կարևոր ձեռքբերումներից էր դրանից անմիջապես հետո ՀՀ կառավարության 2000 թ. հունիսի 23-ի N 342 որոշումով ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության կազմում գերատեսչության կարգավիճակ ունեցող՝ Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարության ստեղծումը⁵⁶⁸: 2000 թ. սեպտեմբերին հաստատման ներկայացվեցին քարտուղարության կանոնադրության և կենտրոնական ապարատի կառուցվածքի նախագծերը, որոնք հաստատվեցին ՀՀ վարչապետի 2000 թ. սեպտեմբերի 15-ի N 633 որոշմամբ⁵⁶⁹:

Ըստ կանոնադրության՝ Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարությունը պետական կառավարման հանրապետական մարմին էր, որն իրականացնելու և համակարգելու էր ՀՀ-Սփյուռք փոխհարաբերությունները՝ ենթարկվելով ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը և ՀՀ կառավարությանը⁵⁷⁰:

Որպես քարտուղարության հիմնական խնդիրներ սահմանվել էին ՀՀ-Սփյուռք փոխհարաբերությունների համակարգումը, Սփյուռքի կազմակերպությունների և անհատների հետ համագործակցությունը, հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև փոխըմբռնման, փոխվստահության, միասնության և համախմբվածության մթնոլորտ ստեղծելու և համահայկական խնդիրների շուրջ համագործակցություն ապահովելու նպատակով աշխատանքների իրակա-

⁵⁶⁸ Տե՛ս «ՀՀ կառավարության որոշումը Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարություն ստեղծելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2000. 07. 10/15 (113): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=7906>

⁵⁶⁹ Տե՛ս «ՀՀ վարչապետի որոշումը Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարության կանոնադրությունը և կենտրոնական ապարատի կառուցվածքը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2000. 10. 10/23 (121): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=15483>

⁵⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, I, 1:

նացումը, համահայկական խորհրդաժողովների, գիտաժողովների, հավաքների և այլ բնույթի միջոցառումների կազմակերպումը⁵⁷¹:

Նշված խնդիրների իրականացման համար քարտուղարությունը պետք է նպաստեր ՀՀ և Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների համագործակցությանը, աջակցեր ՀՀ և Սփյուռքի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված աշխատանքներին, համագործակցեր Սփյուռքի այն կազմակերպությունների և անհատների հետ, որոնք նպաստում էին ՀՀ արտաքին քաղաքական խնդիրների լուծմանը, ՀՀ դիրքերի ու հեղինակության ամրապնդմանը միջազգային ասպարեզում, աջակցեր հայկական լոբբիստական կազմակերպություններին, նպաստեր Սփյուռքում հայկական մշակույթի պահպանմանը, հայկական կրթության ամրապնդմանը, ՀՀ և Սփյուռքի միջև գիտական կապերի զարգացմանը, Սփյուռքի դպրոցների ուսուցիչների վերապատրաստմանը, պատրաստեր Սփյուռքի վերաբերյալ համապարփակ տեղեկատվական փաթեթ և այլն⁵⁷²:

Ինչ վերաբերում է քարտուղարության կենտրոնական ապարատին, ապա այն բաղկացած էր Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի պետությունների հայ համայնքների, Ռուսաստանի Դաշնության և ԱՊՀ անդամ մյուս պետությունների հայ համայնքների, Եվրոպայի պետությունների հայ համայնքների, Մերձավոր և Միջին Արևելքի պետությունների հայ համայնքների, վերլուծական-տեղեկատվական, կրթության ու մշակույթի և այլ բաժիններից⁵⁷³:

Փաստորեն, Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովը, թեև հիմնականում լուծում էր փոխադարձ ճանաչողության խնդիր, հիմք ստեղծեց ՀՀ-Սփյուռք փոխհարաբերությունների համակարգման ուղղությամբ ՀՀ իշխանությունների կողմից հետևողական քաղաքականության որդեգրման համար:

⁵⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, II, 6:

⁵⁷² Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, II, 7:

Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովը (2002 թ.): Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովը սկզբնապես որոշվել էր անցկացնել 2001 թ. սեպտեմբերին, սակայն հետաձգվեց՝ կապված Հայաստանում քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոն հաստատման 1700-ամյակի միջոցառումների հետ (2001 թ.) և տեղի ունեցավ 2002 թ. մայիսի 27-28-ին: Խորհրդաժողովի անցկացման հիմնական պատասխանատվությունը դարձյալ դրվեց ՀՀ ԱԳՆ վրա⁵⁷⁴:

Խորհրդաժողովի մասնակիցների թիվը հասնում էր երեք հազարի, որից մոտ 1600-ը ներկայացնում էին աշխարհի 48 պետությունների հայկական համայնքներն ու կազմակերպությունները⁵⁷⁵: Բացման խոսքով հանդես եկավ խորհրդաժողովի կազմակերպման հանձնաժողովի նախագահ, ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը: Բացման լիագումար նիստում ելույթ ունեցան ՀՀ և ԼՂՀ նախագահները, Ամենայն Հայոց և Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսները, Հայ Կաթողիկե եկեղեցւոյ կաթողիկոս-պատրիարքը, հայ Ավետարանական եկեղեցւոյ համաշխարհային խորհրդի նախագահը և սփյուռքահայ կազմակերպությունների ներկայացուցիչները:

ՀՀ նախագահը նշեց, որ 1999 թ. Հայաստան-Սփյուռք խորհրդաժողովով սկիզբ է դրվել հայրենիքի և Սփյուռքի համարկման հնարավորությունների գնահատման և դրան հասնելու ուղիների փնտրտուքի գործընթացին, որի նպատակն ազգային ներուժի պահպանումն ու հզորացումն էր: Այնուհետև Ռ. Քոչարյանը ներկայացրեց նախորդ խորհրդաժողովի որոշումների իրականացման վերաբերյալ զեկուցում: Միասնական տեղեկատվական դաշտի՝ որպես համարկման գործիքի ձևավորման առումով նախագահը կարևորեց հանրային հեռուստաընկերության կողմից հեռարձակումն Ավստրալիայից մինչև ԱՄՆ, համահայկական նախաձեռնությունների ա-

⁵⁷⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի որոշումը Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովը Երևանում անցկացնելու մասին», <http://www.irtek.am/views/act.aspx?tid=16578>

⁵⁷⁵ Տե՛ս «Տեղեկատու», պաշտոնաթերթ Գահիրեի Հայկական Բարեգործական ընդհանուր միութեան, 2002, յուլիս, թիւ 24, էջ 1:

ռումով՝ համահայկական սպորտային խաղերը, «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» համահայկական փառատոնը, համահայկական տարաբնույթ հավաքները, համահայկական երիտասարդական կենտրոնի ստեղծման առումով՝ թեև կենտրոնի բացումը հետաձգվել էր մինչև 2003 թ., Հայաստանում անցկացվող սփյուռքահայ երիտասարդական կազմակերպությունների պարբերական հավաքները, հայկական զարգացման գործակալության ստեղծման առումով՝ սփյուռքահայերի ներգրավումը գործակալության խորհրդի կազմում, սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման առումով՝ 2000-2001 թթ. ավելի քան 500 ուսուցիչների վերապատրաստման կազմակերպումը թե՛ ՀՀ-ում և թե՛ ուղղակի համայնքներում: Իր ելույթի ավարտին ՀՀ նախագահը առաջարկեց համազգային նշանակության խնդիրների շուրջ մշակել համահայկական օրակարգ⁵⁷⁶:

Բացման լիազումար նիստից հետո խորհրդաժողովն իր աշխատանքները շարունակեց չորս զուգահեռ թեմատիկ նիստերով.

1. քաղաքական խնդիրներ, Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններ,
2. տեղեկատվություն և լրատվական միջոցներ,
3. տնտեսություն և սոցիալ-տնտեսական զարգացում,
4. կրթություն, գիտություն և մշակույթ⁵⁷⁷:

Թեմատիկ նիստերում հանդես եկան չորս-հինգ հիմնական զեկուցողներ, տեղի ունեցան քննարկումներ և արդյունքների ամփոփում: Մայիսի 29-ի ամփոփիչ լիազումար նիստում թեմատիկ նիստերի նախագահները ներկայացրին իրենց աշխատանքների արդյունքները, որոնք համաբերվեցին և իրենց արտացոլումը գտան խորհրդաժողովի ամփոփիչ հռչակագրում:

Խորհրդաժողովը ընդունեց նաև մի շարք կարևոր ծրագրեր.

⁵⁷⁶ Տե՛ս «Նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովի բացման ժամանակ», <http://2rd.am/?req=hy/27-05-2002-Kocharyan-eluyty-Hayastan-Spyurq-erkord-khorhrdajoxovi-bacman-jamanak>

⁵⁷⁷ Տե՛ս «Տեղեկատու», պաշտոնաթերթ Գահիրեի Հայկական Բարեգործական ընդհանուր միության, էջ 1:

1. ՀՀ և ԼՂՀ դպրոցները համակարգիչներով ապահովում, որը պետք է ավարտվեր 2005 թ.,
2. Հայոց ցեղասպանության հետազոտական կենտրոնի հիմնում. ՀՀ-ում անհրաժեշտ էր ստեղծել Հայոց ցեղասպանության հետազոտական և հրատարակչական կենտրոն: Դա պետք է լիներ մի կենտրոն, որ կհամաբերեր նախորդ 87 տարիների ցեղասպանագիտական հետազոտությունները և կխթաներ մասնագետների նոր սերնդի ձևավորման գործընթացը,
3. հայագիտության համացանցային համալսարանի ստեղծում. տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հնարավորություններից օգտվելով՝ անհրաժեշտ էր ստեղծել համացանցային համալսարան, որի միջոցով ցանկացողին կտրամադրվեն հայագիտական նյութեր և դասընթացներ անցնելու հնարավորություն: Արխիվների բազայի և օնլայն դասերի համատեղումը դասախոսներին, գիտնականներին և ուսանողներին գաղափարներ փոխանակելու, անցյալն ուսումնասիրելու, ներկայի և ապագայի խնդիրները վերլուծելու հնարավորություն կընձեռներ: Այդ մեթոդը թույլ կտար համայն աշխարհի հայությանն օգտվել հայագետների փոքրաթիվ, սակայն արժեքավոր համայնքի գիտելիքներից, խրախուսել այս բնագավառ նոր ուսանողների մուտքը և կհանգեցնի ընդհանուր տեղեկատվական և գիտական բազայի ստեղծմանն այդ աշխարհագրապես տարաբնույթ համայնքի շրջանակներում,
4. ուսումնական ծրագրերի հանձնաժողովի ձևավորում. այս հանձնաժողովը հարթակ կտրամադրեր հայեցի կրթության զարգացման համար, որպեսզի համապատասխան մասնագետները հանդիպեն և քննարկեն հայոց լեզուն, մշակույթը և պատմությունը դասավանդելու տարաբնույթ մոտեցումները,
5. օժտված հայ ուսանողներին աջակցություն. տարբեր համալսարաններում ՀՀ-ից, ԼՂՀ-ից և Սփյուռքից հայ ուսանողների

առկա և ապագա ներուժը օգտագործելու նպատակով ուսանողների և պրոֆեսորների հանձնաժողովը պետք է մշակեր ծրագիր, որի շնորհիվ օժանդակություն կստանային օժտված հայ ուսանողները,

6. տարածաշրջանային բարձրակարգ բժշկական կենտրոնի հիմնում. ծրագրի նպատակն էր Երևանում համաշխարհային մակարդակի բժշկական կենտրոն հիմնելու և ստեղծելու համար մեկտեղել Սփյուռքի, ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի ներուժը: Այդ կենտրոնի հիմնական նպատակը լինելու էր բժշկական ծառայությունների մատուցման որակի բարձրացումը, որ պետք է ապահովվեր արդիական սարքավորումներով և տեխնոլոգիաներով վերազինման ճանապարհով: Այդ ծրագրի միջոցով պետք է բարելավվեր առողջապահության մակարդակը ՀՀ-ում,
7. Սփյուռքի թանգարանի ստեղծում. այնտեղ պետք է ցուցադրվեին բոլոր հայկական համայնքներին առնչվող թանգարանային նյութերը⁵⁷⁸:

Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդածողովի «Հռչակագիր»-ը «Հայաստանը բոլոր հայերի հայրենիքն է» կարգախոսով հիմնավորում էր ՀՀ-ի հզորացման համար համայն հայության ջանքերը մեկտեղելու անհրաժեշտությունը: Անհրաժեշտ է վերացնել երկրադաքացիության արգելքը ՀՀ-ում, որը հնարավորություն կտա յուրաքանչյուր հայի լիարժեք ներկայություն ունենալ հայրենի պետության կյանքում: ԼՂՀ-ի ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման հարցը պետք է դառնար հայության բոլոր հատվածների ուշադրության առարկան: Նմանապես Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը շարունակելու էր մնալ համայն հայության ուշադրության կենտրոնում⁵⁷⁹:

⁵⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3:

⁵⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդածողովի արդյունքներից մեկը եղավ այն, որ արդեն 2002 թ. հուլիսի 25-ին ՀՀ պետական կառավարման համակարգի բարեփոխումների շրջանակներում՝ ՀՀ կառավարության թիվ 1057-Ն որոշմամբ Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարությունը վերակազմավորվեց Սփյուռքի հետ կապերի գործակալության՝ դարձյալ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության կազմում⁵⁸⁰: Նույն թվականի օգոստոսի 1-ին ՀՀ կառավարության թիվ 1246-Ն որոշմամբ հաստատվեցին ՀՀ ԱԳՆ Սփյուռքի հետ կապերի գործակալության կանոնադրությունը և կառուցվածքը⁵⁸¹:

Ըստ կանոնադրության՝ գործակալությունը գործադիր իշխանության հանրապետական մարմին էր, որը ՀՀ անունից իրականացնում էր ՀՀ-ի և Սփյուռքի միջև կապերի հաստատմանը, համագործակցության զարգացմանը և խորացմանն ուղղված գործառնություններ⁵⁸²:

Գործակալության առջև դրվել էին ՀՀ և Սփյուռքի միջև բազմակողմանի կապերի հաստատման, համագործակցության զարգացմանն աջակցության, Սփյուռքի քաղաքական, բարեգործական, հայրենակցական, գիտական, մշակութային, կրոնական կազմակերպությունների, անհատների, հայ եկեղեցու հետ համագործակցության իրականացման, հայ ժողովրդի երկու հատվածի միջև համագգային փոխըմբռնման, փոխվստահության, միասնության և համախմբվածության մթնոլորտ ստեղծելու, համահայկական խնդիրների շուրջ համագործակցություն ապահովելու, համահայկական խորհրդածո-

⁵⁸⁰ Տե՛ս «ՀՀ կառավարության որոշումը Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարությունը վերակազմակերպելու մասին» ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2002.08.14/33 (208), հոդ. 752: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=9732>

⁵⁸¹ Տե՛ս «ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության Սփյուռքի հետ կապերի գործակալության կանոնադրությունը և կառուցվածքը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2002. 09. 18/40 (215), հոդ. 910: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=9884>

⁵⁸² Տե՛ս նույն տեղում, I, 1:

ղովների, համաժողովների, հավաքների կազմակերպման խնդիրներ⁵⁸³:

Նշված խնդիրների իրականացման համար գործակալությունը բացի ՀՀ ԱԳՆ Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարությունից ժառանգած գործառույթներից պետք է նպաստեր համագլխի խնդիրների քննարկման և լուծման ասպարեզում ՀՀ և Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների սերտ համագործակցությանը, աջակցեր ՀՀ և Սփյուռքի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցի ուղղությամբ կատարվող աշխատանքներին և համակողմանի աջակցություն ցուցաբերեր այն կազմակերպություններին ու անհատներին, որոնք զբաղվում են օտարերկրյա պետությունների օրենսդիր և գործադիր իշխանության ներկայացուցիչների հետ հայանպաստ աշխատանքների իրականացմամբ⁵⁸⁴:

Գործակալության կազմում ստեղծվել էին Ամերիկայի երկրների հայ համայնքների, Եվրոպայի երկրների հայ համայնքների, Ռուսաստանի Դաշնության և ԱՊՀ անդամ այլ երկրների հայ համայնքների, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների հայ համայնքների, Վերլուծական-տեղեկատվական ու կրթության և մշակույթի բաժիններ⁵⁸⁵:

Փաստորեն, Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդածառովը արդյունավետ էր հատկապես ՀՀ-Սփյուռք ձևաչափում համատեղ ծրագրերի որդեգրման առումով:

Պետք է հիշել նաև այն իրողությունը, որ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացման ամենակարևոր նախապայմաններից մեկը եղել է սփյուռքահայերին ՀՀ քաղաքացիություն տրամադրելու հնարավորությունների ստեղծումը: Մինչև 2005 թ. ՀՀ-ում արգելված էր երկքաղաքացիությունը: 2005 թ. նոյեմբերի 27-ին ՀՀ-ում

⁵⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, II, 6:

⁵⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, II, 7:

⁵⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, հավելված N 2:

անցկացվեց սահմանադրական հանրաքվե: ՀՀ նոր սահմանադրության մեջ Սփյուռքի վերաբերյալ հավելվեց հետևյալը. «Հայաստանի Հանրապետությունը միջազգային իրավունքի սկզբունքների և նորմերի շրջանակներում նպաստում է հայկական Սփյուռքի հետ կապերի ամրապնդմանը, այլ պետություններում գտնվող հայկական պատմական և մշակութային արժեքների պահպանմանը, հայ կրթական և մշակութային կյանքի զարգացմանը»⁵⁸⁶: Ակնհայտ էր, որ նշված շեշտադրումները վերաբերում են Հայաստան-Սփյուռք խորհրդածոդովների ժամանակ վեր հանված՝ ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների հիմնական խնդիրներին, այսինքն՝ հարաբերությունների ամրապնդմանը և հայապահպանությանը: Նոր սահմանադրության մեջ հանվում էր նաև երկքաղաքացիության արգելքը, որի հիման վրա «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքում հետագայում կատարվեց փոփոխություն՝ Հայաստանում թույլատրելով երկքաղաքացիությունը⁵⁸⁷: Հետագա տարիներին այդ հիմամբ ՀՀ քաղաքացիություն ստացան շուրջ 30 հզ. սփյուռքահայեր:

Հայաստան-Սփյուռք երրորդ խորհրդածոդով (2006 թ.): Հայաստան-Սփյուռք երրորդ խորհրդածոդովը տեղի է ունեցել 2006 թ. սեպտեմբերի 18-20-ը՝ համաձայն ՀՀ կառավարության 2006 թ. մայիսի 4-ի 543-Ա որոշման⁵⁸⁸: Այն անցկացվել է ՀՀ անկախության 15-ամյակի միջոցառումների շրջանակներում:

Խորհրդածոդովի նախօրեին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը հանդիպել է մշակութային միությունների ներկայացուցիչների և մշակույթի առանձին գործիչների հետ՝ խորհրդածոդովին նրանց ներկայությունն ապահովելու նպատակով: Հանդիպմանը նա մանրամասնորեն ներկայացրել է խորհրդածոդովի

⁵⁸⁶ «ՀՀ Սահմանադրություն (2005)», գլ. 1, հոդ. 11, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75780>

⁵⁸⁷ Տե՛ս «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենք, տես՝ <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=84344>

⁵⁸⁸ Տե՛ս «ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությանը գումար հատկացնելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=27224>

նպատակը և օրակարգը: Ըստ օրակարգի՝ խորհրդաժողովի լիազուրկումը նիստում հանդես էին գալու հայոց քաղաքական ու հոգևոր առաջնորդները և համահայկական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները:

Խորհրդաժողովի օրակարգի երկրորդ մասը նվիրված էր մի շատ կարևոր խնդրի՝ ՀՀ գյուղական շրջանների զարգացման ծրագրի իրականացմանը:

Խորհրդաժողովի օրակարգի երրորդ մասը առանձին քննարկում էր՝ «Նոր պատասխաններ հին հարցադրումներին. հայերը 21-րդ դարում» խորագրով և չորս ուղղություններով.

ա. ազգը, պետությունը և ինքնությունը 21-րդ դարում,

բ. ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունները և դրանց խորացման հնարավորությունները,

գ. արտագաղթն ու հայրենադարձությունը ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների համատեքստում,

դ. Սփյուռքի քննարկումը հեռանկարի առումով⁵⁸⁹:

Խորհրդաժողովի բացմանը նիստում հանդես եկան ՀՀ և ԼՂՀ նախագահները, ՀՀ վարչապետը, Ամենայն Հայոց և Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսները, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը, «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գործադիր տնօրենը, համահայկական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Նրանք գնահատականներ հնչեցրեցին անցած 15 տարիներին հայոց պետականության հզորացման, ՀՀ տնտեսական զարգացման, ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև խոսեցին համահայկական նշանակության այլ խնդիրների մասին ու ներկայացրին դրանց լուծման առաջարկություններ⁵⁹⁰:

⁵⁸⁹ «ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի հանդիպումը Գրողների միության անդամների, ստեղծագործական միությունների ներկայացուցիչների եւ մշակույթի գործիչների հետ», <http://www.mfa.am/hy/press-conference/item/2006/09/05/vo/>; «ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի ասուլիսը՝ նվիրված Հայաստան-Սփյուռք երրորդ խորհրդաժողովին», <http://www.mfa.am/hy/press-conference/item/2006/06/08/vo/>

⁵⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանն իր ելույթում կարևորեց այն ամուր համագործակցությունը, որ նկատվում է ՀՀ-Սփյուռք հարաբերություններում, որը հատկապես արտահայտվում է «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի, «Լինսի» հիմնադրամի և մյուս բարեգործական կազմակերպությունների՝ ՀՀ-ում իրականացվող ծավալուն ծրագրերում⁵⁹¹: Նա նաև նշեց, որ թուլանում ու մարդաթափ են լինում ՀՀ գյուղական համայնքները, և խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ են մեծ ներդրումներ: Եղած ֆինանսական միջոցները, արտասահմանյան վարկերը և «Հազարամյակի մարտահրավերներ» ծրագրով ստացվող գումարները, որոնք ամբողջությամբ ուղղորդվում են դեպի գյուղեր, բավարար չեն լուծելու հիմնախնդիրը, ուստի անհրաժեշտ է սփյուռքահայության աջակցությունը: Մշակվել է «Գյուղական աղքատության հաղթահարման» ծրագիր, որով առանձնացվել են առավել կարիքավոր շուրջ 150 սահմանամերձ գյուղեր: Խնդրի լուծման համար Սփյուռքից ակնկալվում է 30 մլն. դոլարի ներդրում⁵⁹²:

Խորհրդաժողովին առաջարկված՝ ՀՀ գյուղական շրջանների զարգացման ծրագրի շրջանակներում կազմակերպիչները, ՀՀ կառավարության հետ խորհրդակցելով, նախապես առանձնացված 150 սահմանամերձ գյուղերից ընտրել էին 50-ը: ՀՀ մայրաքաղաքի և գյուղական շրջանների միջև տարբերությունն ակնհայտ էր, արտագաղթը տեղի էր ունենում հիմնականում այդ շրջաններից, ուստի հարկ էր համահայկական ջանքերով լուծել ՀՀ գյուղական համայնքների զարգացման խնդիրը: Խորհրդաժողովի կազմակերպիչները մասնակիցներին ներկայացրին նաև այդ գյուղերի կարիքները և լուծման ենթակա հիմնախնդիրները: Նման հույժ կարևոր ձեռնարկի իրականացման համար Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ևս դիմում էր խորհրդաժողովի մասնակիցներին. «Հայրապետական Մեր պատ-

⁵⁹¹ «Մեկնարկեց «Հայաստան-Սփյուռք» երրորդ համաժողովը» <http://www.himnadam.org/new/index.php?id=22241&lang=2&archid=1190>

⁵⁹² Տե՛ս Վ. Հովյան, Հայաստան-Սփյուռք 3-րդ խորհրդաժողով, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2399

գամն ու հորդորն ենք բերում հայրենաբնակ և Սփյուռքի համայն մեր ժողովրդին՝ արձագանքելու գյուղերը վերականգնելու հայրենաշեն այս մեծ ու կարևոր նախաձեռնությանը»⁵⁹³:

Խորհրդաժողովի օրակարգի երրորդ մասում հատուկ քննարկման խնդիրն առնչվում էր ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների համակարգմանը: Հիմնական մտահոգությունն այն էր, որ համակարգման բացակայության պայմաններում նախորդ խորհրդաժողովների որոշումների կատարման ընթացքը դարձել էր անվերահսկելի: Դրավկայությունն այն էր, որ հիմնականում չէին իրականացվել Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովի որոշումները: Խորհրդաժողովում հնչեցին Սփյուռքի հարցերով նախարարություն ստեղծելու առաջարկություններ: Ի հակադրություն նախարարության գաղափարի՝ առաջարկվեց ձևավորել համահայկական խորհուրդ: Իր ելույթում ՀՀ նախագահը նշեց, որ նման առաջարկները հնարավոր չէ կյանքի կոչել այսօր, դրանք հարկ է մտապահել վաղվա համար, իսկ այժմ «Ես կհամարեի այս խորհրդաժողովը հայ ժողովրդի հավաքական ցանկությունների բարձրագույն մարմին, որի ընթացքում մենք որոշումներ ենք կայացնում, և ամեն մեկս փորձում ենք այդ որոշումները կյանքի կոչել իր գործունեության մեջ»⁵⁹⁴:

Խորհրդաժողովի մասնակիցների մտահոգության թեմաներից էր հայապահպանությունը Սփյուռքում: «Նոր պատասխաններ հին հարցադրումներին. հայերը 21-րդ դարում» քննարկման ընթացքում ներկայացվեցին գիտական և կիրառական բնույթի զեկուցումներ: Հնչեցին պնդումներ այն մասին, որ հայապահպանության քաղաքականությունը պետք է վերապահվի ՀՀ-ին, որ արդեն զբաղվում է նման առաքելությամբ՝ անցկացնելով «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» համահայկական փառատոնը և այլ միջոցառումներ: Սակայն հարկ է

⁵⁹³ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբեգին Բ Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը «Հայաստան-Սփյուռք» երրորդ խորհրդաժողովին (18-20 սեպտեմբեր, 2006 թ., Երևան), «Էջմիածին», 2006, № 9, էջ 24:

⁵⁹⁴ Տե՛ս «Ավարտվեց Հայաստան - Սփյուռք երրորդ խորհրդաժողովը», <http://www.azatutyun.am/a/1584134.html>

գնալ ավելի ծավալուն ու համակարգային միջոցառումներ ծրագրելու ճանապարհով⁵⁹⁵:

Խորհրդաժողովի ընթացքում քննարկվեց նաև Արցախյան հիմնահարցը, և ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը հիմնական շեշտադրումը կատարեց ԼՂՀ միջազգային ճանաչման անհրաժեշտության վրա, իսկ նման գործընթացը չի կարող արդյունավետորեն իրականացվել առանց Սփյուռքի աջակցության⁵⁹⁶:

Փաստորեն, Հայաստան-Սփյուռք երրորդ խորհրդաժողովը շեղվեց ավանդական ձևաչափից և մասնակիցներին առաջադրեց հիմնարար խնդիրների հենքային լուծումները քննարկելու օրակարգ:

⁵⁹⁵ Տե՛ս **Վ. Հովյան**, Հայաստան-Սփյուռք 3-րդ խորհրդաժողով, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=2399:

⁵⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

4.5. ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայաստան-Սփյուռք երեք խորհրդաժողովները էապես ընդարձակեցին ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների ամրապնդման, ՀՀ կյանքում Սփյուռքի դերի արժևորման և Սփյուռքում հայապահպանության քաղաքականության իրականացման անհրաժեշտության վերաբերյալ պատկերացումները:

Արդեն 2007 թ. ընդունված ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարության⁵⁹⁷ մեջ Սփյուռքին, նրա դերին և Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններին հատկացվել էր զգալի ուշադրություն:

Ռազմավարությունը «Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերությունների համապարփակ հայեցակարգի մշակումն ու իրականացումը» և «Սփյուռքի ներուժի համակողմանի համախմբումը» դիտարկվում է որպես ազգային անվտանգության ապահովմանն ուղղված գործոն, իսկ «Սփյուռքի ազգամշակութային ինքնության թուլացումը»՝ որպես սպառնալիք⁵⁹⁸: Սփյուռքը դիտարկվում էր որպես միջազգային երևույթ, ուստի և, ըստ այդմ, ՀՀ միջազգային կապերի տեսանկյունից կարևոր գործոն: «Կազմակերպված և բնակության երկրներում արդյունավետ կերպով ներգրավված Սփյուռքի առկայությունը կարևոր է Հայաստանի միջազգային ներգրավվածության մակարդակի բարձրացման տեսակետից»⁵⁹⁹: Արձանագրվում էր, որ ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ Սփյուռքն ունի կամրջող դեր ՀՀ միջպետական հարաբերություններում⁶⁰⁰, ինչպես օրինակ՝ ՀՀ-ԱՄՆ հարաբերություններում⁶⁰¹:

⁵⁹⁷ Տե՛ս «ՀՀ նախագահի հրամանագիրը ՀՀ Ազգային անվտանգության ռազմավարության հաստատելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=31189>

⁵⁹⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰⁰ Նույն տեղում:

⁶⁰¹ Նույն տեղում:

Մյուս կողմից, ըստ ռազմավարության՝ Սփյուռքի հետ հարաբերությունների զարգացումը միտված պետք է լիներ հայապահպանությանը, ինչպես նաև ՀՀ ու ԼՂՀ կենսական խնդիրների լուծմանը Սփյուռքի մասնակցության ապահովմանը⁶⁰²:

Կարևորվում էր նաև ՀՀ զարգացման տեսանկյունից Սփյուռքի տնտեսական և մշակութային նշանակությունը, քանի որ Սփյուռքը խթանում է առևտուրը, զբոսաշրջությունը, ազգային-մշակութային արժեքների պահպանումը, դրանց զարգացումն ու տարածումը⁶⁰³:

Այս ամենը մեծապես նպաստեց ՀՀ-ում Սփյուռքի նկատմամբ քաղաքականություն իրականացնող պետական մարմնի ստեղծմանը: 2008 թ. մայիսի 22-ին ՀՀ կառավարությունը ընդունեց որոշում ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության համակարգում Սփյուռքի հետ կապերի գործակալության փոխարեն Սփյուռքի հետ կապերի պետական կոմիտե պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու մասին⁶⁰⁴:

Ըստ կանոնադրության՝ ՀՀ ԱԳՆ Սփյուռքի հետ կապերի պետական կոմիտեն նախարարության ղեկավարությամբ պետք է մշակեր և իրականացներ Սփյուռքի հետ կապերի քաղաքականությունը⁶⁰⁵: Կոմիտեի հիմնական նպատակներն ու խնդիրներն էին ՀՀ-Սփյուռք կապերի և համագործակցության զարգացմանն ու խորացմանը նպատակաուղղված ռազմավարության մշակումն ու իրականացումը, ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների նոր ձևերի և մեթոդների մշակումը, ուժացմանը դիմակայելու գործում Սփյուռքին աջակցելը, համահայկական կենսական նշանակության խնդիրներին Սփյուռքի

⁶⁰² Նույն տեղում:

⁶⁰³ Նույն տեղում:

⁶⁰⁴ Տե՛ս «ՀՀ կառավարության որոշումը «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության Սփյուռքի հետ կապերի պետական կոմիտեի աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու, աշխատակազմի կանոնադրությունն ու կառուցվածքը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2008. 06. 25/39 (629), հոդ. 639: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=44496>

⁶⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, հավելված 1, I, 1:

մասնակցությանը նպաստելը և այլն⁶⁰⁶: Կոմիտեն հիմնականում ժառանգել էր Սփյուռքի հետ կապերի գործակալության գործառույթները⁶⁰⁷: Կոմիտեի կազմում գործում էին Սփյուռքի կազմակերպությունների հետ կապերի և Վերլուծական-տեղեկատվական վարչություններ, ինչպես նաև հատուկ ծրագրերի բաժին⁶⁰⁸:

ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը գործում է 2008 թ. հոկտեմբերի 1-ից՝ ըստ «ՀՀ կառավարության կառուցվածքի մասին» 2008 թ. հունիսի 17-ի օրենքի⁶⁰⁹: Դրանից հետո, սեպտեմբերի 11-ին ՀՀ կառավարությունը հաստատեց Նախարարության կանոնադրությունը⁶¹⁰: Նախարարության կազմում ստեղծվում էին տարածաշրջանների հայկական համայնքների հետ կապերի (Ամերիկայի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Եվրոպայի և Անկախ պետությունների համագործակցության), Համահայկական, միջազգային և եկեղեցական կառույցների հետ կապերի, Հայրենադարձության և հետազոտությունների, Համահայկական ծրագրերի և այլ վարչություններ ու բաժիններ⁶¹¹:

ՀՀ նախագահի հոկտեմբերի 1-ի հրամանագրով ՀՀ Սփյուռքի նախարար նշանակվեց ՀՀ ԱԳՆ Սփյուռքի հետ կապերի պետական

⁶⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, հավելված 1, I, 8:

⁶⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, հավելված 1, II, 9:

⁶⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, հավելված 2, I, II:

⁶⁰⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության օրենքը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կառուցվածքի մասին (ընդունված 2008 թվականի հունիսի 17-ին)», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2008.06.25/40(630), հոդ. 651: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=44544>

⁶¹⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը (11 սեպտեմբերի 2008 թվականի N 1049-Ն) «Հայաստանի Հանրապետության Սփյուռքի նախարարության աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու, Հայաստանի Հանրապետության Սփյուռքի նախարարության կանոնադրությունը և աշխատակազմի կառուցվածքը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2008.10.01/60(650), հոդ. 1025: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=78354>

⁶¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, IX, 54, I:

կոմիտեի նախագահ Հրանուշ Հակոբյանը⁶¹²:

Ի սկզբանե պետք է նշել, որ Նախարարության սկզբունքների շրջանակում հատուկ ընդգծվեց փոխադարձ ճանաչողության սկզբունքը⁶¹³: Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի ստեղծումից շուրջ 45 տարի անց դարձյալ փոխադարձ ճանաչողության սկզբունքի որդեգրումը բխում էր այն իրողությունից, որ նույնիսկ 21-րդ դարում և անկախ պետականության պայմաններում հայության հայրենաբնակ և սփյուռքյան զանգվածները դեռևս ամբողջությամբ ծանոթ չէին մեկմեկու:

Նախարարության գործունեության նպատակն է Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման քաղաքականության մշակման, իրականացման, համակարգման և արդյունքների գնահատման միջոցով նպաստել.

1. Հայաստանի Հանրապետության և հայկական Սփյուռքի գործակցության ապահովմանը և նրանց միջև կապերի ամրապնդմանը,
2. հայ ժողովրդի հոգևոր միասնությանը,
3. հայ կրթական, գիտական, մշակութային, տնտեսական, երիտասարդության, մարզական կյանքի զարգացմանը,
4. «հայկական աշխարհ»-ի⁶¹⁴ ստեղծմանը⁶¹⁵:

Նախարարության գործառնությունները բխում են երկու կարևոր աղբյուրներից.

⁶¹² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի հրամանագիրը Հ. Հակոբյանին Հայաստանի Հանրապետության Սփյուռքի նախարար նշանակելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2008.10.15/62(652), հոդ. 1049: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=46747>

⁶¹³ Տե՛ս «Հայրենիքն է կանչում. ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը երեք տարեկան է», Ե., 2011, էջ 7: Տե՛ս նաև «ՀՀ Սփյուռքի նախարար Հրանուշ Հակոբյանի ելույթը Սփյուռքի կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների համահայկական համաժողովին» (http://www.mindiaspora.am/am/Speeches_of_minister/1642) և այլն:

⁶¹⁴ Այս երևույթի սահմանումը մինչև այժմ ամբողջությամբ հստակեցված չէ:

⁶¹⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը» (11 սեպտեմբերի 2008 թվականի N 1049-Ն), I, 7:

1. Նախարարության կանոնադրությունից (բուն գործառույթներ),
2. կանոնադրության 1-ին կետի պահանջով ՀՀ կառավարության հաստատմանը ներկայացված և 2009 թ. օգոստոսի 20-ին հավանության արժանացած «Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգ»-ից⁶¹⁶ (աժանցյալ՝ Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման ուղղությամբ վերապահված գործառույթներ):

Ըստ կանոնադրության՝ Նախարարության առջև դրված են ավելի քան մեկուկես տասնյակ խնդիրներ, որոնցից գլխավորը Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման ուղղությամբ քաղաքականության իրականացումն է: Դրան միտված են Նախարարության հիմնական ծրագրերը:

Նախարարության մնացյալ խնդիրներն ընդհանուր առմամբ կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական բնագավառների.

1. *հայապահպանության խնդիրներ*, այդ թվում՝ ուժացումը կանխելու համատեղ ծրագրերի իրականացում, այլալեզու և այլադավան հայերի շրջանում ազգային ինքնության արմատավորմանը նպաստում, հայապահպանության ու հայկական համայնքների զարգացման համար բարենպաստ պայմանների ստեղծում և այլն,
2. *Սփյուռքի ներուժի համախմբման խնդիրներ*, այդ թվում՝ Հայրենիք-Սփյուռք գործակցության մասնագիտական կազմակերպակառուցվածքային հենքի ձևավորում, ՀՀ-Սփյուռք համակարգող մարմնի ստեղծմանն աջակցություն, հայրենի պետության ամրապնդման գործում սփյուռքահայերի արդյունավետ մասնակցությանը նպաստում, համազգային նշանակության խնդիրների ձևակերպման ու լուծման նպատակով ՀՀ և Սփյուռքի քաղաքական, տնտեսական, մտավոր, գիտակրթական, հոգևոր-մշակութային կարողությունների ու

⁶¹⁶ Տե՛ս «Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգ», Ե., 2010: Տե՛ս նաև <http://www.gov.am/files/meetings/2009/3478.pdf>

ջանքերի համախմբում, մասնագիտական հանձնախմբերի ձևավորմանը աջակցություն,

3. *հայրենադարձությանն առնչվող խնդիրներ*, այդ թվում՝ համապատասխան ծրագրերի մշակում, դեպի հայրենիք սփյուռքահայ երիտասարդության ուխագնացությունների կազմակերպում, հայոց պետականության ամրապնդման, ժողովրդագրության բարելավման և համազգային խնդիրների լուծման գործում սփյուռքահայերի մասնակցությունն ապահովելու համար բարենպաստ պայմանների ձևավորում⁶¹⁷:

Նման համակարգումը պատահական չէ, քանի որ ճիշտ նույն կերպ այն ձևակերպված է Նախարարության առջև ՀՀ նախագահի կողմից դրված երեք գերակա խնդիրների մեջ.

1. աջակցել հայապահպանությանը Սփյուռքում,
2. հայտնաբերել ու համախմբել Սփյուռքի ներուժը,
3. մշակել հայրենադարձությունը խթանող ծրագրեր, աջակցել ՀՀ-ում մշտական բնակություն հաստատելու ցանկություն հայտնած սփյուռքահայերին⁶¹⁸:

Տարիների ընթացքում Նախարարությունը իրականացրել է ծավալուն աշխատանքներ գործունեության բոլոր գերակա ուղղություններով:

Հայապահպանության ուղղությամբ Նախարարությունը կազմակերպել է սփյուռքահայ ուսուցիչների, կրթական ու համայնքային գործիչների ամենամյա ամառային դպրոցներ⁶¹⁹, համայնքներին

⁶¹⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը» (11 սեպտեմբերի 2008 թվականի N 1049-Ն), I, 8:

⁶¹⁸ Տե՛ս «Հրանուշ Հակոբյանի ելույթը Լոս Անջելեսում «Հայաստան համահայկական հիմնադրամի» տարեկան ճաշկերույթի ժամանակ» (http://www.mindiaspora.am/am/Speeches_of_minister/652), «ՀՀ Սփյուռքի նախարար Հրանուշ Հակոբյանի ելույթը ՀՀ ԱԳՆ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարների ամենամյա հավաքին» (http://www.mindiaspora.am/am/Speeches_of_minister/18) և այլն: Տե՛ս նաև «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», Ե., 2013, էջ 24:

⁶¹⁹ Տե՛ս «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 142-146: Տե՛ս նաև ծրագրի պաշտոնական կայքը՝ www.dss.am

տրամադրել մեծաքանակ գրականություն (դասագրքեր և այլն)⁶²⁰ և նյութական ու մեթոդական ծավալուն օգնություն տրամադրել Սփյուռքի դպրոցներին⁶²¹, հայրենիքում կազմակերպել հազարավոր հայ երիտասարդների հայրենաճանաչության «Արի տուն» ծրագիրը⁶²², «Իմ Հայաստան» համահայկական մշակութային փառատոնը⁶²³ և իրականացրել այլ կարևոր ձեռնարկներ:

Սփյուռքի ներուժի համախմբման ուղղությամբ կազմակերպվել են համահայկական մասնագիտական համաժողովներ, որոնցից առավել ծավալուն են Ճարտարապետների համահայկական առաջին համաժողովը (2009 թ.), Իրավաբանների համահայկական առաջին համաժողովը (2009 թ.), Լրագրողների համահայկական համաժողովը (2010 թ.), Հայ բժիշկների համաժողովը (2011 թ.), Սփյուռքի կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և համայնքների ղեկավարների համահայկական համաժողովը (2011 թ.)⁶²⁴, Հայաստան-Սփյուռք հինգերորդ համաժողովը (2014 թ.)⁶²⁵ և այլն: Որպես կանոն,

⁶²⁰ Տե՛ս «Հայրենիքն է կանչում. ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը երեք տարեկան է», էջ 123, «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 333:

⁶²¹ Տե՛ս «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 165-166:

⁶²² Տե՛ս «Հայրենիքն է կանչում. ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը երեք տարեկան է», էջ 102-103, «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 130-141: Տե՛ս նաև ծրագրի պաշտոնական կայքը՝ www.aritun.am

⁶²³ Տե՛ս «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 157-161:

⁶²⁴ Տե՛ս «Հայրենիքն է կանչում. ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը երեք տարեկան է», 133-150, «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 189-224:

⁶²⁵ Տե՛ս «Հայաստան-Սփյուռք 5-րդ համաժողով», (<http://www.mindiaspora.am/am/Conferences/3418>): Հետաքրքրական է, որ համաժողովը 5-րդ է կոչվել այն պատճառով, որ առաջինն է համարվել 1999 թ. տեղի ունեցած Հայաստան-Սփյուռք խորհրդաժողովը, որին հետևել են 2002 և 2006 թթ. երկրորդ ու երրորդ համանուն խորհրդաժողովները: 2011 թ. Նախարարության կազմակերպած Սփյուռքի կազմակերպությունների ներկայացուցիչների և համայնքների ղեկավարների համահայկական համաժողովը համարվել է Հայրենիք-Սփյուռք 4-րդ համաժողով, ուստի 2014 թ. միջոցառումը դարձել է 5-րդ: Վերևում տեսանք, որ Հայրենիք-Սփյուռք առաջին համաժողովը տեղի է ունեցել 1980 թ.:

մասնագիտական համաժողովների արդյունքում ձևավորվել են համահայկական մասնագիտական ընկերակցություններ⁶²⁶:

Ինչ վերաբերում է հայրենադարձության գործընթացի խթանմանը, ապա Նախարարության կողմից մշակվել են «Հայրենադարձության գործընթացի կազմակերպման հայեցակարգ»-ի և «Հայրենադարձության մասին» ՀՀ օրենքի նախագծեր, որոնք համապատասխանաբար 2010 և 2011 թթ. արժանացել են ՀՀ կառավարության հավանությանը⁶²⁷: Բացի այդ, Նախարարությունը մեծապես աջակցել է ՀՀ-ում հաստատված իրաքահայերի և սիրիահայերի ինտեգրման խնդիրների լուծմանը՝ մշակելով և մասնակցելով համապատասխան ծրագրերի իրականացմանը⁶²⁸: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ 2011 թվականից ի վեր ՀՀ-ում հաստատված շուրջ 20 հզ. սիրիահայերը մշտապես գտնվել են ՀՀ սփյուռքի նախարարության ուշադրության ներքո՝ ստանալով հնարավորին աջակցություն:

Պետք է նշել, որ Նախարարությունը հեռանկարում նախատեսում է հանդես գալ հայրենադարձության հարցերով հատուկ մարմնի՝ գործակալության ստեղծման առաջարկությամբ, որին փոխանցվելու է հայրենադարձության գործընթացի կազմակերպման գործառույթը՝ Նախարարությանը վերապահելով ոլորտի օրենսդրության և հայրենադարձության խթանմանն ու հայրենադարձների ինտեգրմանը միտված ծրագրերի մշակումը և իրականացման ընթացքի համակարգումը⁶²⁹:

Սակայն, կանոնադրային գործառույթներից բացի, «Հայաստան-

⁶²⁶ Տե՛ս «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 189:

⁶²⁷ Տե՛ս «Հայրենիքն է կանչում. ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը երեք տարեկան է», էջ 126, «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 187-188, «Հայաստանի Հանրապետության օրենքը հայրենադարձության մասին» (<http://www.mindiaspora.am/am/Projects>):

⁶²⁸ Տե՛ս «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», էջ 178-188:

⁶²⁹ Տե՛ս «Հայրենադարձության գործընթացի կազմակերպման հայեցակարգ», II, 2, 4; IV, 24, 11, է: Տե՛ս <http://www.mindiaspora.am/res/3.%20Iravakan%20akter/0.%20ALL/HayecakargHayren.Nor.doc>

Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգ»-ի համաձայն Նախարարությանը վերապահված են այլ կարևոր գործառույթներ⁶³⁰, որոնք ընդհանուր առմամբ արտածված են Նախարարության կանոնադրային նպատակներից ու խնդիրներից:

«Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգ»-ը սահմանում է ՀՀ-Սփյուռք գործակցության զարգացման պետական քաղաքականության սկզբունքները, նպատակները, գերակա ուղղությունները, խնդիրներն ու ակնկալվող արդյունքները: Պետական քաղաքականությունը Հայաստան-Սփյուռք գործակցության բնագավառում իրավական, տնտեսական, դիվանագիտական, կրթական, մշակութային, տեղեկատվական և կազմակերպչական հարաբերությունների մի ամբողջություն է, որն ուղղված է Սփյուռքում հայապահպանության խնդիրների լուծմանը և ՀՀ-ի համար կենսական նշանակություն ունեցող հարցերում Սփյուռքի համակարգված մասնակցությամբ:

Հայեցակարգը բաղկացած է հինգ գլխից: Այնտեղ վերլուծվում են ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների ու գործակցության ներկա վիճակն ու հնարավորությունները, անդրադարձ է կատարվում նաև գործակցության զարգացման դեռևս չիրացված հնարավորություններին և Սփյուռքի առջև ծառացած արդի մարտահրավերներին: Հայեցակարգում տեղ են գտել նաև ապագայում ՀՀ-Սփյուռք հարաբերություններում նոր ինստիտուտների ձևավորմանը միտված գաղափարներ: Նախանշվում է, որ ՀՀ-Սփյուռք գործակցությանը համահայկական ընդգրկում հաղորդելու, համագգային, համամարդկային խնդիրները համատեղ քննարկելու և սկզբունքները որոշելու, պետական մարմինների գործունեությանը համահայկական բնույթ հաղորդելու և դրանց միջև ՀՀ-Սփյուռք գործակցությանը նվիրված համագործակցություն ապահովելու նպատակով ՀՀ նախագահի ղեկավարությամբ նախատեսվում է ստեղծել համահայկական կենտրո-

⁶³⁰ Տե՛ս «Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգ», էջ 23-26:

նական մարմին՝ Ազգային խորհուրդ⁶³¹: Ազգային խորհուրդը ունենալու է ազգային-հասարակական խորհրդատվական բնույթ և քննության առարկա է դարձնելու համազգային առաջնահերթությունները, համահայկական հիմնահարցերը: ՀՀ և ԼՂՀ պետական կառույցները ՀՀ-Սփյուռք գործակցության քաղաքականությունը մշակելիս պետք է հաշվի առնեն Ազգային խորհրդի երաշխավորությունները: Ազգային խորհուրդը դառնալու է համահայկական ներկայացուցչական մարմին, որը կարևոր դերակատարություն է ունենալու համազգային բնույթի հարցերում կայացված որոշումներում:

Հայեցակարգը հիմնական շեշտադրումը կատարում է Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների զարգացման և գործակցության ամրապնդման վրա: Այնտեղ ամրագրված է գործակցության հիմնական նպատակը. «Հայաստան-Սփյուռք գործակցությունը նպատակաուղղված է Հայրենիքում հաստատված կամ օտար երկրում բնակվող յուրաքանչյուր հայ մարդու՝ լեզվի, մշակույթի, դավանանքի, կրթության իրավունքների պաշտպանությանը..., նրա ինքնության պահպանությանը՝ հայապահպանությանը, ինչպես նաև Հայրենիքի ու Սփյուռքի միջև կապերի սերտացմանը»⁶³²:

Հստակեցված է նաև, թե ինչ խնդիրներ են հետապնդվում Հայրենիք-Սփյուռք գործակցության զարգացման արդյունքում, որոնք պետք է իրականացվեն ՀՀ կառավարության կողմից.

1. *հայ մարդու զարգացում*, որը նախատեսում է հայապահպանության քաղաքականության իրականացում, Սփյուռքի ներուժի հայտնաբերում և նպատակային կիրառում ի շահ Հայրենիքի ու Սփյուռքի, համահայկական միասնական տեղեկատվական միջավայրի ձևավորում, հայրենադարձությունը խթանող ծրագրերի իրականացում, արտերկրում հայկական կրթական համակարգի զարգացում,

⁶³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

⁶³² Նույն տեղում, էջ 19:

2. *Մփյուռքի համայնքների զարգացում*, որը նախատեսում է նպաստել ու աջակցել տարբեր երկրների հայկական համայնքներում զարգացման համար բարենպաստ միջավայրերի ձևավորմանն ու զարգացմանը, համայնքների համախմբմանը, համայնքային ինքնակառավարման կառույցների ստեղծմանը և Հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդմանը, ազգային մշակույթի և ավանդույթների պահպանմանը, ինչպես նաև ներառել հայկական համայնքների շահերի պաշտպանության հարցերն այլ պետությունների հետ ՀՀ երկկողմ հարաբերությունների օրակարգում,
3. *հայկական պետականության զարգացում*, որը նախատեսում է նպաստել առանձին պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների հետ ՀՀ-ի նորանոր կապերի հաստատմանը և ամրապնդմանը, հայկական պետականության ամրապնդման ու համազգային խնդիրների լուծման հարցում սփյուռքահայերի արդյունավետ մասնակցության միջավայրի ձևավորմանը, համախմբել ՀՀ-ի և Մփյուռքի կարողությունները և նպատակաուղղել համազգային խնդիրների լուծմանը⁶³³:

Ակնհայտ է, որ ՀՀ Մփյուռքի նախարարության գործառույթային դաշտը հստակեցված է, ընդարձակ ու բազմակողմանի, որը բխում է անկախ պետականության պայմաններում Մփյուռքի հետ աշխատանքների կազմակերպման ազատությունից և երկուստեք կապերում գաղափարաբանական ու քաղաքական սահմանափակումների բացակայությունից: Մյուս կողմից, ՀՀ-Մփյուռք կապերի սերտացումը բխում է ներկա փուլում փախադարձ անհրաժեշտության երկուստեք ընկալումից:

⁶³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19-21:

4.6. ՀՀ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՉՈՐՐՈՐԴ ՈՒ ՀԻՆՔԵՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

ՀՀ-Սփյուռք հարաբերություններն առավել զարգացան ու համակարգված բնույթ ստացան հատկապես այդ հարաբերությունների՝ 2008 թ. սկզբնավորված երրորդ շրջափուլում՝ պայմանավորված ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի մոտեցումներով և իրականացրած քաղաքականությամբ: Հանրապետության երրորդ նախագահի քաղաքական ծրագրերի կարևոր մասը կազմեց հայկական Սփյուռքի հետ հարաբերությունների ակտիվացումը: Հատկանշական է, որ 2008 թ. նախագահական ընտրությունների քարոզարշավի ընթացքում նախագահի գրեթե բոլոր թեկնածուները իրենց ծրագրերում առանձին բաժիններ էին հատկացրել Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններին⁶³⁴: Ս. Սարգսյանը 2008 թ. նախագահական ընտրություններից առաջ հրապարակած իր նախընտրական ծրագրում, անդրադառնալով Սփյուռքի հետ կապված հարցերին, նշում է, որ. «...այսուհետ հնարավոր չէ մշակել և իրականացնել որևէ գլոբալ ծրագիր՝ առանց այս գործոնը (իմա՝ Սփյուռքը) հաշվի առնելու»⁶³⁵: 2008 թ. ապրիլի 9-ին երդմնակալության արարողության ժամանակ նորընտիր նախագահը հայտարարեց. «Կառուցելու ենք այն Հայաստանը, որը կմիավորի համայն հայությանը, այնպիսի Հայաստան, որ կլինի բոլոր հայերի հայրենիքը: Իմ ջանքերն ուղղված են լինելու համազգային նպատակների իրագործմանը, սերունդների միջև կապն առավել ամրապնդելուն, տարբեր սոցիալական խմբերի շահերը համատեղելուն, ազգային փոքրամասնությունների ու հա-

⁶³⁴ Տե՛ս **Հ. Բայադյան**, Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների թեման նախագահի թեկնածուների ծրագրերում, <http://hetq.am/arm/news/31708/hayastan-spyurq-haraberutyunneri-teman-nakhagahi-teknatsuneri-tsragrerum.html>

⁶³⁵ «Մերժ Սարգսյանի նախընտրական ծրագիր», http://www.president.am/u_files/file/docs/program_arm.pdf

յապահպանության խնդիրներին»⁶³⁶։ Իր նախընտրական ծրագրում Ս. Սարգսյանը հայտարարել էր նաև Սփյուռքի նախարարություն ստեղծելու մասին։ Վաղուց հասունացել էր անհրաժեշտություն ունենալու մի կառույց, որը կհանդիսանար ՀՀ՝ Սփյուռքի նկատմամբ քաղաքականության անմիջական իրականացնողն ու համակարգողը։ Ս. Սարգսյանի առաջին ձեռնարկներից մեկը եղավ այդ նախարարության հիմնումը։ 2008 թ. հոկտեմբերից արդեն ՀՀ կառավարության կազմում սկսեց գործել նոր՝ Սփյուռքի նախարարությունը⁶³⁷։ Վերջինս ՀՀ նախագահի ընդհանուր ղեկավարությամբ մշակում և իրականացնում է Հայաստանի և Սփյուռքի հետ կապերի ամրապնդման, Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների հետ գործակցության զարգացման, հայապահպանության, Սփյուռքի ներուժի հայտնաբերման, հայրենադարձության ծրագրերի մշակման և նախարարության իրավասությանը վերապահված այլ բնագավառներում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության քաղաքականությունը⁶³⁸։ ՀՀ Սփյուռքի նախարարության ստեղծումով բացվում էր նոր փուլ Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում։

Նախարարության ստեղծումից հետո՝ 2009 թ. օգոստոսին, ՀՀ կառավարության որոշմամբ ընդունվում է Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների համար մի կարևոր փաստաթուղթ՝ «Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգ»-ը⁶³⁹։

Հայեցակարգում խոսվում էր համահայկական կենտրոնական մարմին՝ Ազգային խորհուրդ ստեղծելու մասին⁶⁴⁰։ Ազգային խորհրդի

⁶³⁶ «ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի երդմնակալության օրը (ապրիլի 9, 2008 թ.)», <http://www.president.am/hy/domestic-visits/item/2008/04/09/news-32/>,

⁶³⁷ Տե՛ս «ՀՀ կառավարության որոշումը «ՀՀ Սփյուռքի նախարարության աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու, ՀՀ Սփյուռքի նախարարության կանոնադրությունը և աշխատակազմի կառուցվածքը հաստատելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=78354>

⁶³⁸ Տե՛ս նույն տեղում

⁶³⁹ «Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգ», Ե., 2010։

⁶⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27։

գաղափարը գործնականում կյանքի կոչելու նպատակով՝ Հայաստան-Սփյուռք 5-րդ համաժողովի ժամանակ ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանն առաջարկեց Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը հետագայում վերանվանել «Համահայկական խորհուրդ»⁶⁴¹:

ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունն ստեղծելուց հետո Սփյուռքի նկատմամբ ՀՀ քաղաքականությունը համակարգելու և միասնական դարձնելու անհրաժեշտություն էր առաջացել: 2013 թ. ՀՀ նախագահի հրամանագրով Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման միասնական քաղաքականություն իրականացնելու նպատակով ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը ճանաչվում էր որպես գլխադասային մարմին հայկական Սփյուռքի հետ հարաբերությունների բնագավառներում⁶⁴²: Հրամանագրով նախատեսվում է սփյուռքահայերի ներգրավումը Սփյուռքին առնչվող միջգերատեսչական հանձնաժողովների, աշխատանքային խմբերի և այլ մարմինների կազմում:

Կարևոր է նշել, որ ՀՀ Սփյուռքի նախարարության ստեղծումից հետո էլ որոշ նախարարություններ շարունակեցին համակարգել հարաբերությունները Սփյուռքի հետ իրենց գերատեսչական ոլորտների շրջանակներում: Մասնավորապես ՀՀ մշակույթի նախարարությունը ակտիվ աշխատանքներ է իրականացնում Հայաստան-Սփյուռք մշակութային կապերի բնագավառում, իսկ ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կազմում մինչ օրս գործում է Սփյուռքի հետ կապերի բաժինը, որին էլ վերապահված է Հայրենիք-Սփյուռք կրթական ոլորտի գործունեության համակարգումը⁶⁴³:

⁶⁴¹ Տե՛ս «ՀՀ Նախագահ Սերժ Սարգսյանի խոսքը Հայաստան-Սփյուռք 5-րդ համաժողովի փակման ժամանակ», <http://www.mindiaspora.am/am/Conferences/3418>

⁶⁴² Տե՛ս «ՀՀ Նախագահի հրամանագիրը Հայկական Սփյուռքի հետ Հայաստանի Հանրապետության կառավարման համակարգում միասնական քաղաքականության իրականացման մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=86167>

⁶⁴³ Հայաստան-Սփյուռք կրթական կապերի զարգացման տեսանկյունից կարևոր դերակատարություն ունեն Համահայկական կրթական խորհրդաժողովները, որոնք

ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների համար լուրջ փորձություն էր այսպես կոչված հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացը: 2008 թ. ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը նախաձեռնեց հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված քաղաքական գործընթաց: 2008 թ. հունիսի 25-ին Հանրապետության նախագահը Մոսկվայում ՌԴ հայ համայնքի հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարեց, որ Հայաստանը մտադիր է բարելավել հարաբերությունները Թուրքիայի հետ, և ինքը պատրաստվում է Թուրքիայի նախագահին հրավիրել Երևան⁶⁴⁴: Այս հայտարարությամբ սկիզբ դրվեց հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացին: 2009 թ. ապրիլի 22-ին ՀՀ և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարները Շվեյցարիայի արտաքին գործերի դեպարտամենտի միջնորդությամբ ստորագրեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման «ճանապարհային քարտեզ»-ը⁶⁴⁵, իսկ օգոստոսի 31-ին ՀՀ-ի և Թուրքիայի ներկայացուցիչները նախաստորագրեցին «Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման մասին» և «Երկկողմ հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրություններ⁶⁴⁶:

Քանի որ գործընթացի վերաբերյալ սփյուռքահայ շրջանակների արձագանքը խիստ հակասական էր, դրա տրամաբանությունը Սփյուռքին հասու դարձնելու նպատակով ՀՀ նախագահը ձեռնարկեց սփյուռքյան շրջագայություն⁶⁴⁷: Հոկտեմբերի 2-ին մեկնարկեց ՀՀ նախագահի ուղևորությունը հետևյալ երթուղով՝ Փարիզ, Նյու-Յորք, Լոս-Անջելես, Բեյրութ և Դոնի Ռոստով: «Ուզում եմ լսել աշխարհա-

կազմակերպվում են 2004 թ. սկսած՝ երկամյա պարբերականությամբ: Վերջին՝ 7-րդ կրթական խորհրդաժողովը տեղի է ունեցել 2016 թ. օգոստոսին Աղվերանում:

⁶⁴⁴ Տե՛ս Վ. Գեղամյան, Հայ-թուրքական հարաբերությունները 2008-2010 թթ. (հետահայաց ամփոփում), http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5338

⁶⁴⁵ Տե՛ս Ա. Искандарян, С. Минасян, Прагматичность политики сквозь реалии исторических ограничений: анализируя Армяно-Турецкий процесс, Е., 2010, с. 12.

⁶⁴⁶ Տե՛ս «Երկկողմ հարաբերություններ», <http://www.mfa.am/hy/country-by-country/tr/>

⁶⁴⁷ Տե՛ս «Նախագահի համահայկական ուղևորությունը սփյուռքահայ գաղթօջախներ», <http://www.president.am/hy/foreign-visits/item/2009/10/01/news-69/>

սփյուռ հայերի մտահոգությունները, որովհետև այսօրինակ ցավոտ հարցում այդպիսիք չլինել չեն կարող, ուզում եմ մտովի համադրել դրանք իմ սեփական մտահոգությունների հետ, ստուգել՝ արդյոք կան կողմեր, որ հաշվի չեն առնվել կամ բաց են մնացել, արդյոք կան հարցեր, որոնց լուծման համար հնարավորությունների ստեղծման փոխարեն հնարավոր է անգգուշաբար դռներ փակենք այս փուլում»⁶⁴⁸, -ասել է ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը համահայկական ուղևորության ընթացքում Սփյուռքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումներից մեկի ժամանակ: Հայաստանի անկախության ընթացքում սա թերևս ամենանշանակալի դեպքն էր, երբ ՀՀ իշխանությունները, երկրի նախագահի մակարդակով, փորձում էին երկրի արտաքին քաղաքականության իրականացման հարցում կարևորել Սփյուռքի դիրքորոշումը:

2013 թ. ՀՀ-ում տեղի ունեցան հերթական նախագահական ընտրությունները: Ս. Սարգսյանը նախագահական ընտրություններից առաջ իր նախընտրական ծրագրում հայտարարում էր, որ. «Առաջիկա տարիներին կմշակվեն Սփյուռքի հետ համագործակցության նոր ձևաչափեր»⁶⁴⁹: Պարզ էր դառնում, որ հանրապետության երրորդ նախագահին չեն բավարարում Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերությունների արդյունավետության մակարդակը, և անհրաժեշտ էր փնտրել համագործակցության նոր ձևաչափ, որն արդեն իսկ գոյություն ունեցող կառույցների և ինստիտուտների հետ միասին խորացնելու էր Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները:

ՀՀ Սփյուռքի նախարարության գործունեության շրջանում շարունակվեցին կազմակերպվել Հայաստան-Սփյուռք համաժողովներ՝ որպես արդեն ավանդույթ դարձած կարևոր ձևաչափ Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում: 2011 թ. սեպտեմբերի 19-20-ը տեղի ունեցավ Հայաստան-Սփյուռք չորրորդ համաժողովը: Այդ հեր-

⁶⁴⁸ Նույն տեղում:

⁶⁴⁹ Տե՛ս «Սերժ Սարգսյանի նախընտրական ծրագիր. Դեպի ապահով Հայաստան», http://www.president.am/u_files/file/docs/election-programm-2013-hy.pdf

թական ձեռնարկը կազմակերպվել էր արդեն ՀՀ Սփյուռքի նախարարության անմիջական նախաձեռնությամբ՝ որպես Սփյուռքի կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների համահայկական համաժողով: Համաժողովին մասնակցում էին Սփյուռքի շուրջ 550 ներկայացուցիչ մոտ 50 երկրներից, ովքեր ներկայացնում էին Սփյուռքի 151 կազմակերպություններ⁶⁵⁰:

Հանդիսավոր նիստում բացման խոսքով հանդես եկավ ՀՀ նախագահը: Ողջունելով և շնորհավորելով Հայաստանի անկախության 20-րդ տարեդարձի առթիվ՝ նա համաժողովի մասնակիցների ուշադրությունը հրավիրեց Հայրենիք-Սփյուռք գործակցությանն առնչվող այն հիմնախնդիրների վրա, որոնք կենսական են Հայրենիքի և Սփյուռքի հզորացման, ազգային միասնության, Ցեղասպանության ճանաչման, հայապահպանության համար: Իր խոսքում նախագահը նշեց, որ. «Սփյուռքն ու Հայաստանը պետք է դառնան միմյանց շարունակություն»⁶⁵¹: Համաժողովի բացմանը ելույթներով հանդես եկան Սփյուռքի քաղաքական կազմակերպությունների, եկեղեցական ու բարեգործական կառույցների ղեկավարները: Համաժողովի հանդիսավոր բացմանը հաջորդեց լիազումար նիստը: Այնուհետև մասնակիցները կամավորության ու նախընտրության սկզբունքով բաժանվեցին չորս՝ լեզվի և կրթության հիմնախնդիրներ, երիտասարդության հիմնախնդիրներ, Հայոց Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին ընդառաջ՝ տարածաշրջանային հանձնախմբերի գործունեության մասին, Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման կառուցակարգերի մասին, թեմատիկ խմբերի:

Հայաստան-Սփյուռք հինգերորդ համաժողովը տեղի ունեցավ 2014 թ. սեպտեմբերի 18-21-ը: Հերթական այս համաժողովին մասնակցում էին ավելի քան 1000 ներկայացուցիչներ՝ ՀՀ-ից, Արցախից և Սփյուռքից: Ընդլայնվել էր մասնակցության աշխարհագրությունը.

⁶⁵⁰ Տե՛ս «Սփյուռքի կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների համահայկական համաժողով», համաժողովի նյութեր, Ե., 2011:

⁶⁵¹ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, էջ 6:

համաժողովին մասնակցելու նպատակով Հայրենիք էին ժամանել աշխարհի շուրջ 60 երկրների հայկական կազմակերպությունների ու կառույցների ղեկավարներն ու ներկայացուցիչները՝ 741 մասնակից, Արցախը ներկայացնում էր 20 մասնակիցներից բաղկացած պատվիրակությունը, Հայաստանի Հանրապետությունից համաժողովին մասնակցում էին 310 պետական, քաղաքական, մշակութային գործիչներ, գիտնականներ ու լրագրողներ: Համաժողովի բացմանը ելույթով հանդես եկան հայաստանյան և սփյուռքյան պետական ու հասարակական-քաղաքական կառույցները ներկայացնող անձինք: Բացման պաշտոնական միջոցառումից հետո համաժողովի ընթացիկ աշխատանքներն այս անգամ ևս զուգահեռաբար շարունակվեցին չորս թեմատիկ նիստերով, որոնք կրում էին հետևյալ խորագրերը.

1. Հայոց Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման և հետևանքների վերացման գործընթացը,
2. Հայաստան-Սփյուռք գործակցության ներկա հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները,
3. Սիրիահայ համայնքի հիմնախնդիրները,
4. Հայրենիք-Սփյուռք 5-րդ համաժողովի թեմատիկ նիստերից մեկի շրջանակներում տեղի ունեցավ Լրագրողների համահայկական 7-րդ համաժողովը⁶⁵²:

Համաժողովը տեղի էր ունենում Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին ընդառաջ, և այդտեղ մեծապես կարևորվեց համահայկական նշանակություն ունեցող այդ տարելիցին պատշաճ պատրաստվելու անհրաժեշտությունը: Փաստորեն 100-րդ տարելիցի միջոցառումների մեկնարկը տրվեց հենց այս համաժողովում, երբ համաժողովի ընդունած Հայտարարության մեջ հռչակվեց «Հիշում եմ և պահանջում...» կարգախոսը:

⁶⁵² Տե՛ս «Հայաստան-Սփյուռք 5-րդ համաժողով», <http://www.mindiaspora.am/am/Conferences/3418>

Հայաստան-Սփյուռք հինգերորդ համաժողովի փակման արարողությանը հանդես եկավ ՀՀ նախագահը, որն իր ելույթում կարևորեց համաժողովի աշխատանքները, անդրադարձ կատարեց սիրիահայերի խնդիրների, Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումների, Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների և միասնական ուժերով գործելու և հայության առջև ծառացած խնդիրները լուծելու անհրաժեշտության մասին: Նախագահ Ս. Սարգսյանը առաջարկ հնչեցրեց նաև, ինչպես արդեն վերը նշվեց, ստեղծել «Համահայկական խորհուրդ», որը կդառնա համազգային հրատապ խնդիրների քննարկման մշտական հարթակներից մեկը⁶⁵³: Նշենք, որ համաժողովի ընթացքում սփյուռքահայ գործիչների կողմից բազմիցս առաջարկություն էր հնչել ՀՀ Ազգային ժողովում Սփյուռքի ներկայացուցիչների խումբ ստեղծելու մասին: Համաժողովի վերջում ընդունված Հայտարարության մեջ⁶⁵⁴ հավանություն տրվեց ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի առաջարկին՝ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը 2015 թ. ապրիլի 24-ից հետո վերանվանելու «Համահայկական խորհուրդ»՝ համակարգելու համազգային հրատապ խնդիրները: Նման կառույցի ստեղծումը կդառնա նոր ձևաչափ՝ համակարգելու Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները և արդյունավետ լուծելու համահայկական նշանակության խնդիրները: Սփյուռքի նախարար Հ. Հակոբյանը հայտարարեց նաև, որ ձեռնամուխ են եղել համահայկական հեռուստաընկերության ստեղծման աշխատանքներին, որը կարող է կարևոր գործիք դառնալ համահայկական տեղեկատվական անվտանգության համատեքստում: Հայաստան-Սփյուռք 5-րդ համաժողովից ավելի քան երկու տարի է անցել, սակայն դեռևս չի ստեղծվել «Համահայկական խորհուրդը», բայց այդ ուղղությամբ ակտիվ աշխատանքներ են կատարվում:

⁶⁵³ Տե՛ս «ՀՀ Նախագահ Սերժ Սարգսյանի խոսքը համաժողովի փակման արարողությանը», <http://www.mindiaspora.am/am/Conferences/3418>

⁶⁵⁴ «Հայաստան-Սփյուռք համահայկական 5-րդ համաժողովի հայտարարությունը», <http://www.mindiaspora.am/am/Conferences/3418>

2014 թ. հոկտեմբերին ՀՀ նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովը հռչակեց սահմանադրական բարեփոխումների Հայեցակարգը, որտեղ խոսվում էր ՀՀ Նախագահի ընտրությանը Սփյուռքի ներկայացուցիչների մասնակցության հնարավորության մասին⁶⁵⁵: Նշենք որ դեռևս 2011 թ. հունվարին պաշտոնական այցով ԱՄՆ-ում գտնվող ՀՀ Սփյուռքի նախարար Հրանուշ Հակոբյանը Լոս-Անջելեսում հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ աննախադեպ հայտարարություն էր արել այն մասին, որ Հայաստանի ղեկավարությունը մտադիր է սահմանադրական փոփոխություններ կատարել, որոնք թույլ կտան սփյուռքահայերին ներգրավվել ՀՀ պետական կառավարման համակարգում⁶⁵⁶: Նախարարը մասնավորապես նշում էր, որ խորհրդարանը պետք է կազմված լինի երկու՝ ներքին և վերին պալատներից. վերջինում էլ հենց պետք է ներգրավվեն սփյուռքահայերը: Նրա խոսքով, վերին պալատը կլինի Սենատը, որտեղ պետք է ընդգրկվեն Սփյուռքի ներկայացուցիչները: «Նախագահի առաջին քայլը եղել է Սփյուռքի նախարարության ստեղծումը, որից հետո մշակվել է լուրջ քաղաքականություն Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում: Այնուհետև ներմուծվել է երկքաղաքացիության ինստիտուտը, իսկ երրորդ քայլը լինելու է խորհրդարանի վերին պալատի ստեղծումը, որի միջոցով «Սփյուռքի հայերը հնարավորություն են ունենալու մասնակցել պետական կառավարմանը, քաղաքականության մշակմանը»⁶⁵⁷, - ասել է ՀՀ Սփյուռքի նախարարը:

Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական շրջանակների ներկայացուցիչները հիմնականում ողջունել են երկպալատ խորհրդարան

⁶⁵⁵ Տե՛ս «ՀՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ», <http://www.parliament.am/library/sahmanadrakan%20barepoxumner/hayecakarg.pdf>

⁶⁵⁶ Տե՛ս «Հ. Յակոբյան Կը Հրապարակէ Սփիւռքը Ներառող Երկպալատ Խորհրդարան Ստեղծելու Նախագահի Ծրագիրը», <http://www.armenia.com.au/news/Armenia-News/Armenian/2081/>

⁶⁵⁷ «Երկպալատանի խորհրդարան. պատրաստ են արդյոք Հայաստանը և Սփյուռքը», փետրվարի 19, 2011 թ., <http://panarmenian.net/arm/politics/details/61991>

ստեղծելու գաղափարը: Սակայն հետագայում համաժողովրդական հանրաքվեի դրված Սահմանադրության նախագծում վերը նշված դրույթը իր համապատասխան ձևակերպումը չէր ստացել: Ակնհայտ էր, որ առաջարկվող բարեփոխումների հեղինակները դժվարացել էին գտնել արդյունավետ ձևաչափ, որով Սփյուռքը ներկայացուցչական մասնակցություն կունենար ՀՀ նախագահի ընտրություններին, թեև նոր Սահմանադրությամբ այդ պաշտոնը ավելի շատ կրում է խորհրդանշական բնույթ: Սփյուռքը ՀՀ քաղաքական գործընթացներին ներգրավելու և կառավարմանը մասնակից դարձնելու գաղափարը, թեկուզև խորհրդակցական ձայնի իրավունքով, ՀՀ երրորդ նախագահ Սերժ Սարգսյանի ծարգրային դրույթներից մեկն է: Սակայն այդ խնդիրը նաև Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների ամենաբարդ հարցերից մեկն է: Քանզի նախ և առաջ դժվար է ապահովել բազմաշերտ և ոչ միատարր հայկական Սփյուռքի ներկայացուցչական մասնակցություն: Հետո՝ հստակեցված չեն Սփյուռքի ՀՀ կառավարմանը մասնակցելու ձևաչափը և լիազորությունների շրջանակը: Այս հարցում անհրաժեշտ է ցուցաբերել ծայրահեղ զգուշավորություն, որպեսզի այս քայլը չդառնա Սփյուռքի պառկատմանը նպաստող հավելյալ գործոն և չվտանգի Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունները:

Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման ներկա միտումներն իրենց արտացոլումը գտան նաև Հայաստանի նոր Սահմանադրության մեջ: 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ին համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքում Հայաստանն ունեցավ նոր Սահմանադրություն, որով արմատապես փոփոխվում էր երկրի կառավարման համակարգը: Ինչպես հայտնի է, առաջարկվող բարեփոխումներով ՀՀ-ն դառնալու էր պառլամենտական հանրապետություն: 2015 թ. դեկտեմբերին ընդունված նոր Սահմանադրությունում ևս տեղ գտան դրույթներ Սփյուռքի վերաբերյալ: 19-րդ հոդվածը, որն անդրադառնում է Սփյուռքի հետ կապերին, բաղկացած է երկու կետից, դրանք են.

1. Հայաստանի Հանրապետությունը հայկական Մփյուռքի հետ իրականացնում է համակողմանի կապերի զարգացմանը և հայապահպանմանն ուղղված քաղաքականություն, նպաստում է հայրենադարձությանը:
2. Հայաստանի Հանրապետությունը միջազգային իրավունքի հիման վրա նպաստում է այլ պետություններում հայոց լեզվի, հայկական պատմական և մշակութային արժեքների պահպանմանը, հայ կրթական և մշակութային կյանքի զարգացմանը⁶⁵⁸:

ՀՀ նոր Սահմանադրության՝ Մփյուռքին վերաբերող դրույթը Սահմանադրության նախորդ տարբերակի հետ համեմատելիս պարզ է դառնում, որ նոր տարբերակում ավելացել են երկու կարևոր շեշտադրումներ՝ հայրենադարձության և հայապահպանությանն ուղղված քաղաքականության մասով: Սրանով ցույց է տրվում, որ ՀՀ-ն հավակնում է Մփյուռքի հարցերում էապես մեծացնել իր քաղաքական դերակատարությունը:

Այսպիսով, այս ժամանակահատվածում Հայաստանի քաղաքական ղեկավարության Հայաստան-Մփյուռք հարաբերությունների զարգացման ուղղությամբ որդեգրած մոտեցումներն ունեցան նաև ակնառու գործնական դրսևորումներ: Կարևոր քայլեր կատարվեցին համակարգելու և ջերմացնելու Հայաստան-Մփյուռք հարաբերությունները, այդ նպատակով ստեղծվեցին մի շարք նոր պետական գործիքներ: Հարաբերությունները Մփյուռքի հետ ոչ միշտ ընթացան հարթ և առանց խնդիրների, սակայն մի բան հստակ է. Մփյուռքը և վերջինիս կարծիքը երբեք չարհամարհվեց համազգային նշանակություն ունեցող կարևոր հարցերում: Միաժամանակ նշենք, որ ՀՀ երրորդ նախագահի՝ համահայկական նոր կառույց ունենալու վերաբերյալ գաղափարի իրագործման եղանակների և ձևաչափի շուրջ փնտրտուքները դեռևս շարունակվում են: Փաստենք նաև, որ դեռևս

⁶⁵⁸ Տե՛ս «ՀՀ Սահմանադրություն (2015)», գլ. 1, հոդ. 11, <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=102510>

լուծված չէ Հայաստան-Սփյուռք միասնական քաղաքական օրակարգի ձևավորման հարցը: Կարծում ենք, եթե հաջողվի մշակել նոր համահայկական կառույցի արդյունավետ ձևաչափ, ապա վերջինիս էլ կվերապահվի Հայաստան-Սփյուռք նոր միասնական քաղաքական օրակարգի մշակումը՝ համահունչ ներքին և արտաքին արդի մարտահրավերներին: Առաջիկա տարիներին հենց այս խնդրի իրագործմանը պետք է ուղղված լինեն համահայկական քաղաքական և մտավոր շարժանակների ջանքերը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1918 թվականից ի վեր անցել են զարգացման և կայացման երկարատև ու բովանդակալից ընթացք: Սկիզբ առնելով Հայաստանի առաջին Հանրապետության հիմնադրումից՝ այդ հարաբերություններն այնուհետև դիմացել են ժամանակի գաղափարաբանական ու աշխարհաքաղաքական փոփոխություններին և ներկայումս լուրջ կենսափորձի վրա հիմնված համակարգ են:

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը գաղթավայրերի հետ հարաբերությունները կառուցում էր ներքին ու արտաքին բարդ իրավիճակում: Հանրապետությունը լի էր գաղթականներով, երկրում տիրում էր սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն կացություն: Միննույն ժամանակ դժվարին էր իրավիճակը նաև Հայաստանի շուրջ: Այդ տարիներին որոշվում էր պետության հետագա ճակատագիրը, և հանրապետության ղեկավարությունը լարում էր բոլոր ուժերը՝ դրական հանգուցալուծման հասնելու համար:

Ծանր վիճակ էր ստեղծվել նաև հայկական գաղթավայրերում: Հայոց Ցեղասպանությունից հետո արտերկրում ապաստան էին գտել հարյուրհազարավոր հայ գաղթականներ, որոնք գտնվում էին սովամահության շեմին: Որոշ գաղթավայրեր էլ հայտնվել էին գտնվելու վայր պետությունների հալածանքների կիզակետում:

Նման պայմաններում ՀՀ իշխանությունը փորձեց հնարավորինս աջակցել գաղթավայրերին և գաղթականությանը: Բացի այն, որ աջակցություն ցուցաբերվեց վտանգի ներքո հայտնված գաղթավայրերին, օգնություն տրամադրվեց նաև սովյալ գաղթականությանը, որ կուտակվել էր հարակից երկրներում: Չնայած սոցիալ-տնտեսական դժվարին կացությանը, փորձ կատարվեց իրականացնելու նաև գաղթականության որոշ հատվածների ներգաղթը հայրենիք:

Գաղթավայրերը ևս զգալի աջակցություն էին ցուցաբերում հայրենիքին: Օգնությունն արտահայտվում էր հայրենի պետության օգտին կտակների, նվիրատվությունների, նպատակային հատկացումների և առանձին ծրագրերի իրականացման միջոցով:

Փաստորեն, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների հենց առաջին փուլում հստակեցվեցին այդ հարաբերությունների հիմնական առաջնահերթությունները՝ փոխադարձ օգնությունն ու ներգաղթ-հայրենադարձությունը: Ի դեպ, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների այդ փուլում թեև սկզբում պետությունը գաղթավայրերից ստանում էր բարեգործական օգնություն, բայց արագորեն որոշեց հրաժարվել նման օգնությունից՝ շեշտը դնելով աջակցության փոխադարձության և ՀՀ-ում նպատակային ծրագրերի իրականացման սկզբունքի վրա:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գաղթավայրերի նկատմամբ քաղաքականությունն ըստ էության չփոխվեց, թեև փոխընկալման ասպարեզում տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ՝ հիմնված գաղափարաբանական և քաղաքական հակասությունների վրա: Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունն ի սկզբանե ևս կենտրոնացավ գաղթավայրերի հետ հարաբերություններում հոգուտ ՀՄԽՀ-ի օգնություն հավաքելու, գաղթականությանն աջակցելու և ներգաղթը կազմակերպելու աշխատանքների վրա: Ճիշտ է, մի պահ քաղաքական հակասությունները հանգեցրին այն բանին, որ Խորհրդային Հայաստանը խզեց կապերը Սփյուռքի հետ, բայց կարճ ժամանակ անց հարաբերությունները վերականգնվեցին և նոր թափ առան: Հետագա տասնամյակներին Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները հարստացան նաև մշակութային փոխշփումներով, Սփյուռքում հայապահպանությանը միտված ծրագրերի և զանգվածային հայրենադարձության իրականացմամբ:

Սակայն Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների խորհրդային փուլում մի իրողություն այդպես էլ մնաց անփոփոխ: Խոսքը Սփյուռքի նկատմամբ սկզբունքային քաղաքական մոտեցման մասին է, երբ

սփյուռքյան որոշ ուժեր Խորհրդային Հայաստանի իշխանության համար այդպես էլ մնացին անընդունելի (հետադիմական), իսկ այն ուժերին, որոնք համարվում էին ընդունելի և «առաջադիմական», փորձ էր կատարվում օգտագործելու Խորհրդային կարգերի քարոզչություն իրականացնելու համար:

Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունները թևակոխեցին նոր փուլ: Հայրենիքում գործելու հնարավորություն ստացան Սփյուռքի բոլոր կազմակերպությունները: Թեև ՀՀ-Սփյուռք հարաբերությունների արդի փուլի 1991-1998 թթ. ենթափուլում առաջ եկան կտրուկ գաղափարաբանական հակասություններ ՀՀ-ում իշխող կուսակցության և Սփյուռքի ազգային կազմակերպությունների միջև, սակայն դրանք արագորեն հաղթահարվեցին: Ավելին, հայրենի պետությունը 1998 թ. ի վեր Սփյուռքի հետ հարաբերությունները կառուցեց փոխձանաչողության հարուստ ենթահողի վրա և ընթացավ ՀՀ-Սփյուռք քաղաքական փոխինտեգրման ճանապարհով: 2008 թ. ՀՀ-ում Սփյուռքի հարցերով պետական գերատեսչության՝ ՀՀ Սփյուռքի նախարարության ստեղծումը ցույց տվեց, որ Սփյուռքի նկատմամբ ՀՀ քաղաքականությունն այնքան է խորացել ու նպատակային դարձել, որ կարիք է զգացվում նրա հետ հարաբերությունները բարձրացնել նոր՝ ամենաբարձր մակարդակի: ՀՀ Սփյուռքի նախարարության առջև դրվեցին երեք հիմնական խնդիրներ՝ նպաստել հայապահպանությանը Սփյուռքում, համախմբել համազգային ներուժը և մշակել ու ներդնել հայրենադարձությունը խթանող կառուցակարգեր:

Ըստ էության, դեռևս Հայաստանի առաջին Հանրապետության մոտեցումները Սփյուռքի նկատմամբ որոշ փոփոխություններով որդեգրվեցին նաև Խորհրդային Հայաստանի կողմից, իսկ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության օրոք այդ ամենն առավել հարստացվեց արդիական ու կարևոր հիմնահարցերին լուծում գտնելու հրամայականից բխող ծրագրերով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎԻ ՖՈՆԴԵՐ

1. NN 1, 113, 114, 116, 123, 178, 199, 326, 362, 709, 875

Բ. ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

2. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», Ե., 2010:
3. «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ 1918-1920 թթ.», Ե., 2010:
4. «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918–1920 թթ.» (փաստաթղթերի ժողովածու), Ե., 2003:
5. «Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը», պատասխանատու խմբագիր և կազմող պրոֆ. Վ. Ն. Ղազախեցյան, Ե., 1999:
6. «Սփյուռքահայ քաղաքական հոսանքներն ու գաղութները խորհրդային գաղտնի փաստաթուղթերու մեջ» (1945-1991, ընտրանի), կազմեց, Գ. Եազըճեան, Ե., 2016:
7. «Սփյուռքի կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների համահայկական համաժողով», համաժողովի նյութեր, Ե., 2011:

Գ. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

8. «Ազգ», 18.01.2000:
9. «Աշխատանք», 10.04.1919, № 7:
10. «Ասպարեզ», 08.02.1989; 15.02.1989:
11. «Գործավոր», 19.05.1919, № 8:
12. «Զարթոնք», 01.10.1988; 15.10.1988; 12.11.1991; 28.01.1993; 29.01.1995:
13. «Էջմիածին», 1989, № 2-3; 1989, № 4-5-6:
14. «Լրաբեր», 06.07.1944, № 148:
15. «Հայաստանի աշխատավոր», 13.06.1919, № 7:
16. «Հայաստանի Հանրապետություն», 11.09.1994:
17. «Հայոց աշխարհ», 24.09.1999:
18. «Հասկ», 1988, № 3-4; N 6-7-8; 1989, № 1-2 ; N 4-5; 1990, № 5-6-7; N 8-12:
19. «ՀՈԿ-ի տեղեկատու». որգան Հայաստանի ոգնության կոմիտեյի կենտրոնական վարչության, 1928, № 1:
20. «ՀՕԿ». օրգան արտասահմանեան հօկերու, Գ տարի, թիւ 9-10-11, Փարիզ, 1935:
21. «Հրավիրակ». պարբերաթերթ Հայաստանի ոգնության կոմիտեյի կենտրոնական վարչության, 1925, № 1; N 2; N 3:
22. «Յուսաբեր», 22.01.1924; 11.07.1925:
23. «Նոր աշխարհ», 16.03.1993:
24. «Սովետական Հայաստան», 1922, № 162; 1929, № 135; 1971, № 4, № 5; 1980, № 12:
25. «Տեղեկատու», պաշտօնաթերթ Գահիրեի Հայկական Բարեգործական ընդհանուր միություն, 2002, յուլիս, թիւ 24:

Դ. ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐ

26. «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918-1919», մաս I, Ե., 1919:

27. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության Սփյուռքի հետ կապերի գործակալության կանոնադրությունը և կառուցվածքը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2002. 09. 18/40 (215), հոդ. 910: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=9884>
28. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը «Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության Սփյուռքի հետ կապերի պետական կոմիտեի աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու, աշխատակազմի կանոնադրությունն ու կառուցվածքը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2008. 06. 25/39 (629), հոդ. 639: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=44496>
29. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությանը գումար հատկացնելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=27224>
30. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը «Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարության աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու, Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարության կանոնադրությունը և աշխատակազմի կառուցվածքը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2008.10.01/60(650), հոդ. 1025: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=78354>
31. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը «Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարության աշխատակազմ» պետական կառավարչական հիմնարկ ստեղծելու, Հայաստանի Հանրապետության սփյուռքի նախարարության կանոնադրությունը և աշխատակազմի կառուցվածքը հաստատելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=78354>
32. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարություն ստեղծելու

մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2000. 07. 10/15 (113): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=7906>

33. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումը Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարությունը վերակազմակերպելու մասին» ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2002.08.14/33 (208), հոդ. 752: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=9732>
34. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայ լեդափոխական դաշնակցություն» հասարակական-քաղաքական կազմակերպության գործունեությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին», «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր», 1994, 23-24:
35. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ հիմնելու մասին», տե՛ս «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, 1992/5»: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=1984>
36. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմը հաստատելու մասին», «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր», 1992/10: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2003>
37. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմը վերահաստատելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=24147>
38. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի կազմում փոփոխություն կատարելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=24138>
39. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարության հաստատելու մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docID=31189>
40. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը Հ. Հակոբյանին Հայաստանի Հանրապետության Սփյուռքի նախարար նշանակելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր»,

2008.10.15/62(652), հոդ. 1049: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=46747>

41. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը հայկական սփյուռքի հետ Հայաստանի Հանրապետության կառավարման համակարգում միասնական քաղաքականության իրականացման մասին», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=86167>
42. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ հիմնելու մասին», տե՛ս «ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, 1992/5»: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=1984>
43. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը 1999 թվականին Երևանում համահայկական խորհրդաժողով հրավիրելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 1998. 12. 31/33 (66): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2506>
44. «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը 1999 թվականին Երևանում հրավիրվող համահայկական խորհրդաժողովը նախապատրաստող կառավարական հանձնաժողովի նոր կազմը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 1999. 09. 03/24 (90): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2605>
45. «Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի որոշումը Հայաստանի Հանրապետության անկախության տոնը նշելու և Հայաստան-Սփյուռք համահայկական խորհրդաժողով անցկացնելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 1999. 09. 30/25 (91): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=15319>
46. «Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի որոշումը Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովը Երևանում անցկացնելու մասին», <http://www.irtek.am/views/act.aspx?tid=16578>
47. «Հայաստանի Հանրապետության վարչապետի որոշումը Սփյուռքի հետ կապերի գործադիր քարտուղարության կանոնադրությունը և կենտրոնական ապարատի կառուցվածքը հաստատելու մասին», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2000. 10. 10/23 (121): Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=15483>

48. «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ», <http://www.parliament.am/library/sahmanadran%20barepoxumner/hayecakarg.pdf>
49. «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (2005)», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=75780>
50. «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (2015)», <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=102510>
51. «Հայաստանի Հանրապետության օրենքը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կառուցվածքի մասին (ընդունված 2008 թվականի հունիսի 17-ին)», «ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 2008.06.25/40(630), հոդ. 651: Տե՛ս նաև <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=44544>
52. «Հայաստանի Հանրապետության օրենքը հայրենադարձության մասին», <http://www.mindiaspora.am/am/Projects>
53. «Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման հայեցակարգ», Ե., 2010:
54. «Հայրենադարձության գործընթացի կազմակերպման հայեցակարգ», <http://www.mindiaspora.am/res/3.%20Iravakan%20akter/0.%20ALL/HayecakargHayren.Nor.doc>
55. «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենք, տես՝ <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=84344>

Ե. ԿՈՉԵՐ, ՀԵՌԱԳՐԵՐ, ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԵՐ, ԵԼՈՒՅԹՆԵՐ, ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՍՈՒԼԻՄՆԵՐ

56. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանի անունով ստացված հեռագրերը», «Էջմիածին», 1944, № 1:
57. «Բանակի գեներալ Բաղրամյանի անվան կառուցվելիք տանկային շարայան շուրջը», «Էջմիածին», 1944, № 7-9:
58. «Կարմիր բանակի զրահատանկային զորքերի հրամանատարի օգնական գեներալ-լեյտենանտ Կարոբկովի հեռագիրը Ամենայն Հա-

յոց Հայրապետության ազգընտիր տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանին», «Էջմիածին», 1944, № 1:

59. «Կոչ արտասահմանյան երկրների բոլոր հայերին», «Սովետական Հայաստան», 1941, № 195:
60. «Կոչ հայ ժողովրդին», «Էջմիածին», 1944, № 1:
61. «Կոչ հայ հավատացյալ ժողովրդին», «Էջմիածին», 1944, № 1:
62. «Կոչ սփյուռքահայությանը», «Էջմիածին», 1989, № 11-12:
63. «Հայաստան-Սփյուռք համահայկական 5-րդ համաժողովի հայտարարությունը», <http://www.mindiaspora.am/am/Conferences/3418>
64. «ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի ասուլիսը՝ նվիրված Հայաստան-Սփյուռք երրորդ խորհրդաժողովին», <http://www.mfa.am/hy/press-conference/item/2006/06/08/vo/>
65. «ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի հանդիպումը Գրողների միության անդամների, ստեղծագործական միությունների ներկայացուցիչների և մշակույթի գործիչների հետ», <http://www.mfa.am/hy/press-conference/item/2006/09/05/vo/>
66. «ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի խոսքը համաժողովի փակման արարողությանը», <http://www.mindiaspora.am/am/Conferences/3418>
67. «ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի խոսքը Հայաստան-Սփյուռք 5-րդ համաժողովի փակման ժամանակ», <http://www.mindiaspora.am/am/Conferences/3418>
68. «ՀՀ Սփյուռքի նախարար Հրանուշ Հակոբյանի ելույթը ՀՀ ԱԳՆ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների ղեկավարների ամենամյա հավաքին», http://www.mindiaspora.am/am/Speeches_of_minister/18
69. «ՀՀ Սփյուռքի նախարար Հրանուշ Հակոբյանի ելույթը Սփյուռքի կազմակերպությունների ղեկավարների և ներկայացուցիչների համահայկական համաժողովին», (http://www.mindiaspora.am/am/Speeches_of_minister/1642
70. «Հրանուշ Հակոբյանի ելույթը Լոս Անջելեսում «Հայաստան համահայկական հիմնադրամի» տարեկան ճաշկերույթի ժամանակ», http://www.mindiaspora.am/am/Speeches_of_minister/652
71. «Նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովի բացման ժամանակ», <http://2rd.am/?req=hy/27->

05-2002-Kocharyani-eluty-Hayastan-Spyurq-erkrord-khorhrdajoxovibacman-jamanak

- 72. «ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետի նախագահ Ի. Վ. Ստալինի պատասխան հեռագիրը», «Էջմիածին», 1944, № 1:
- 73. «ՍՍՌՄ Ժողկոմսովետի նախագահ, Սովետական Միության Մարշալ Իոսիֆ Վիսսարիոնովիչ Ստալինի պատասխան-հեռագիրը Ամենայն Հայոց Հայրապետության Ազգրնտիր տեղակալ Ամենապատիվ Տ. Գևորգ Արքեպիսկոպոսին», «Էջմիածին», 1944, № 6:

2. ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 74. Ահարոնյան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ, Պեյրոն, 1964:
- 75. Բահարյան Վ., Հայաստան-Սփյուռք համաժողով և հայաստանյան օրագիր, Ե., 2001:
- 76. Բարսեղյան Ա., Ցեղակրոն շարժումը, Ե., 2009:
- 77. Դալլաքյան Կ., Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Ե., 2004:
- 78. Դալլաքյան Կ., Հուշապատում (դեմքեր, իրողություններ, մտորումներ), Ե., 1998:
- 79. Դալլաքյան Կ., Ռամկավար ազատական կուսակցության պատմություն (1921-1940), գիրք I, Ե., 1999:
- 80. Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975:
- 81. Զարոբյան Յ., Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի կենտկոմի հաշվետու զեկուցումը Հայաստանի կոմպարտիայի XXII համագումարին (21 սեպտեմբերի, 1961 թ.), Ե., 1961:
- 82. Թովուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Ե., 1978:
- 83. Թովուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Ե., 1986:
- 84. Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, 1930:

85. Կապուտիկյան Ս., Քարավանները դեռ քայլում են, Ե., 1964:
86. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. VIII:
87. Հայրապետյան Կ., Գաղթականության խնդիրը ՀՀ-ում 1918-1920 թթ., (պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն), Ե., 2006:
88. «Հայրենիքն է կանչում. ՀՀ Սփյուռքի նախարարությունը երեք տարեկան է», Ե., 2011:
89. «ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները», Ե., 2013:
90. Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1 (1918-1919), Ե., 2005:
91. Ղասաբյան Զ., Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության (1896-1970), Ե., 1986:
92. Մանուկյան Ա., Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Ե., 2002:
93. Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Ե., 1985:
94. Մելքոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Ե., 2005:
95. Մելքոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը Խորհրդային Հայաստանում 1923-1937 թթ., Ե., 1999:
96. Մինասյան Է., Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն, Ե., 2013:
97. Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009 թթ.), Ստեփանակերտ, 2010:
98. Մինասյան Ս., Հյուսիսային Կովկասի հայ գաղթականության ներգաղթը Հայաստան (1918-1920 թթ.), Ե., 2007:
99. Միրզախանյան Ռ., Մշակութային կյանքը Հայաստանում 1956-1966 թթ., Ե., 2008:

100. Միքայելյան Կ., Հայ ժողովրդի հարստություններն արտասահմանում. կտակներ, նվիրատվություններ, և հանգանակած գումարներ, Մոսկվա, 1928:
101. Նաւասարդեան Վ., Անպարկեշտ արշավի մը առթիվ, Կահիրէ, 1948:
102. Նաւասարդեան Վ., Դաշնակցութեան քաղաքական ուղին, Կահիրէ, 1925:
103. Նժդէհ Գ., Երկեր, հ. 1, Ե., 2002:
104. «Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության», քառահատոր շարք, հ. Դ, Ե., 2003:
105. Պետրոսյան Բ., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ., Ե., 2011:
106. Պողոսյան Է., Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1991-2001 թթ.), Ե., 2003:
107. Սարգսյան Ն., Սփյուռքահայերի 1946-1948 թթ. մեծ հայրենադարձը, Ե., 2014:
108. Ստեփանյան Ա., XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Ե., 2010:
109. «Սփյուռքահայ կազմակերպություններ», Ե., 2002:
110. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993:
111. Дятлов В., Мелконян Э., Армянская Диаспора: очерки социокультурной типологии, Е., 2009:
112. Искандарян А., Минасян С., Прагматичность политики сквозь реалии исторических ограничений: анализируя Армяно-Турецкий процесс, Е., 2010.
113. “Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Indipendence”, A Publication of Policy Forum Armenia, 2010.
114. “The Armenians. Past and Present in the Making of National Identity”, ed. by Ed. Herzog and M. Kurkchian, New York, 2005.

3. ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

115. Աբրահամյան Հ., Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, ԼՀԳ, 2006, № 3:
116. Առաքելյան Հ., Ռամկավար ազատական կուսակցության դերակատարությունը 1946-1948 թթ. հայրենադարձության կազմակերպման գործընթացում, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր», համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2009:
117. Բադալյան Ա., Խորհրդային Հայաստան-Սփյուռք կապերի պատմության փուլերը, «Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918-1985 թթ.» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ:
118. Բայադյան Հ., Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների թեման նախագահի թեկնածուների ծրագրերում, <http://hetq.am/arm/news/31708/hayastan-spyurq-haraberutyunneri-teman-nakhagahi-teknatsuneri-tsragrerum.html>
119. Գասպարյան Ս., Սփյուռքահայ մշակութային և հայրենակցական միությունները արդի շրջանում, ՊԲՀ, 1970, № 3:
120. Գեղամյան Վ., Հայ-թուրքական հարաբերությունները 2008-2010 թթ. (հետահայաց ամփոփում), http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5338
121. Դոլուխանյան Լ., Հայաստանի օգնության կոմիտեի 1920-1930-ական թթ. շինարարական գործունեության մասին, ԼՀԳ, 2007, № 2:
122. Եղիազարյան Ա., Հայաստանի առաջին Հանրապետության ղեկավարության հաստատումը Սփյուռքում. «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծումը (հայեցակարգային որոշ դիտարկումներ), «Հայ գաղթականությունը և Հայրենիք-Սփյուռք կապերը 1918-1985 թթ.» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումներ, Ե., 2011:
123. Էլչիբեկյան Հ., Վասպուրականի հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաստան, «Տեղեկագիր» Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի, 1949, № 9:
124. Կոնդակյան Ա., Հայրենադարձների բռնաճնշումները ստալինյան ժամանակաշրջանում, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և

- դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր», համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2009:
125. Հովհաննիսյան Է., Սփյուռքահայ համայնքների և օտարերկրյա լրատվամիջոցների դիրքորոշումը դարաբաշխական շարժման նկատմամբ (1988), փաստաթղթերի հավաքածու, ԲՀԱ, 2013, № 1:
 126. Հովհաննիսյան Պ., Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման հիմնահարցին նվիրված համաժողով, ՊԲՀ, 1993, № 4:
 127. Հովյան Վ., Հայաստան-Սփյուռք 3-րդ խորհրդաժողով, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=239
 128. Մակարյան Լ., Հայաստանի օգնության կոմիտեի համագործակցությունը հայրենակցական միությունների հետ, «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), 2012, № 13:
 129. Մակարյան Լ., Հայաստանի օգնության կոմիտեի մասնաճյուղերի ստեղծումը 1921-1922 թթ., ԲՀԱ, 2009, № 1:
 130. Մակարյան Լ., Հայաստանի օգնության կոմիտեի փոխհարաբերությունը սփյուռքահայ կուսակցությունների հետ, ԲՀԱ, 2010, № 1:
 131. Մարտիրոսյան Մ., Ավագյան Գ., Փաստաթղթեր հայ գաղթականների ընդունման և տեղավորման խնդիրների վերաբերյալ (1925-1931 թթ.), ԲՀԱ, 2010, № 1:
 132. Մելքոնյան Է., Հայաստանի երրորդ Հանրապետության և Սփյուռքի քաղաքական փոխհարաբերությունների հարցի շուրջ, «Սփյուռքագիտություն. տեսության և պատմության հարցեր» տարեգիրք, Ե., 2012:
 133. Մելքոնյան Է., Հայաստան-Սփյուռք հարաբերությունների փոխակերպումը 20-րդ դարում. քաղաքական իշխանության խնդիրը, «Սփյուռքի հեռանկարները գլոբալացվող աշխարհում» միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2012:
 134. Մելքոնյան Է., Ստալինի աշխարհաքաղաքական նկրտումները և հայերի հայրենադարձությունը 1946-1948 թթ., «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2009:

135. Միրզախանյան Ռ., Հայրենիք-Սփյուռք մշակութային կապերը 1966-1990 թվականներին, ԼՀԳ, 2008, № 2:
136. Մխիթարյան Հ., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հայրենասիրական գործունեությունը Հայրենական պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.), «Էջմիածին», 1975, № 5:
137. Նահապետյան Կ., Ամերիկայի հայկական համագումարի կազմավորումը, նպատակներն ու կառուցվածքը, ԼՀԳ, 1997, № 3:
138. Ստեփանյան Ա., Հայրենադարձության հայկական փորձը (1946-1948 թթ.), ՊԲՀ, 2010, № 1:
139. Ստեփանյան Ա., Սարգսյան Հ., Իրանահայերի ներգաղթն ու վերաբնակեցման խնդիրները (1946-1970-ական թվականներին), ՊԲՀ, 2009, № 1:
140. Վարդապետյան Ա., Գալուստով Հ., Հայաստանի օգնության Վրաստանի կոմիտեի գործունեությունը 1921-1925 թթ., ԼՀԳ, 1967, № 1:
141. Վիրաբյան Ա., 1946-1948 թթ. մեծ հայրենադարձությունը. հիմնահարցեր և խնդիրներ, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, Ե., 2009:
142. Վրացյան Ս., Խոսք ընդ ուսուցչի. Տ. Տ. Գևորգ Զ սրբ. կաթողիկոսին, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», 2009:
143. Дружиловский С., Эволюция концепции безопасности на Среднем Востоке (Иран, Афганистан, Турция), “Восток/Запад: региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений”, М., 2002, № 1.
144. Мелконян Э., Армянская апостольская церковь во взаимоотношениях Армении и Диаспоры, Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции, Е., 2004:
145. Сотниченко А., Пролог "Холодной войны". Советско-турецкие противоречия в 1945-1950 гг. в условиях формирования Ялтинской системы международных отношений, "Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета", 2010, № 2.
146. Tölölyan Kh., Elites and Institutions in the Armenian Transaction, Diaspora, A Journal of Transnational Studies, vol. 9, № 1, spring, 2000.

4. ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆՆԵՐ

147. «Հայադարան» համահայկական նախագիծ, Ե., 2009:
148. «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994» հանրագիտարան, Ե., 2004:
149. «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարան, Ե., 2003:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1918 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՄԻՆԶԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի, Ա. Աղուզումցյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. սրբագրումը՝ Վ. Դերձյանի

Տպագրված է «Արման Ասմանգուլյան» ԱԶ-ում:
ք. Երևան, Հր. Ներսիսյան 1/125

Ստորագրված է տպագրության՝ 19.07.2017:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Տպ. մամուլը՝ 15,25:
Տպաքանակը՝ 150:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.yysu.am